VILÁGTÖRTÉNET

VNIVERSALIS COSMOGRAPHIA
Ordo Climatum
Gradus Latitudinis
SEPTERIO
OCCIDENS
ORIENS
EVROPA
ASIA
AFRICA
Aethiopia
India
OCEANVS
CORONAE
Gradus
MERVIES
Longitudinis
M. D. XLII.

2009 tavasz–nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam 2009. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

SZEMLE

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographie. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,–Ft, példányonkénti eladási ára: 400,–Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.
Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

JOHANNES FRIED

BŰNTÉNY, AVAGY MÍTOSZ
KONSTANTINÁPOLY 1204-ES ELFOGLALÁSA VELENCE KULTURÁLIS EMLÉKEZETÉBEN

Pierre Nora francia történész nem is olyan rég egy új és igen sikeres kutatási irányzatot hívott életre, amely az *emlékezet helyei*nek („lieux de mémoire") felfedezésével, bemutatásával és vizsgálatával foglalkozik.[1] Elméletével magam is egyetértek, kérdésfelvetését azonban szeretném kibővíteni, és antropológiai értelmezésbe ágyazni.

Az *emlékezés helyei* alatt – Pierre Nora és mások kifejezésével élve – azokat a helyeket értem, ahol az egyén, illetve a közösség jelenlegi önértelmezésének, illetve aktuális önigazolásának emlékei alakot öltenek és megjelennek. Az ilyen helyek az emberekkel, hősökkel és antihősökkel, az eseményekkel és az élményekkel, a képességekkel és a tudással, az elképzelésekkel vagy doktrínákkal, irodalmi szövegekkel vagy jogi követelésekkel, mondákkal, mesékkel és legendákkal, a Jó és a Rossz megszemélyesítésével, a vallással és a hittel, és sok más egyébbel történő találkozás memoratív helyszíneiként alakulnak ki.[2] Az efféle emlékezet megnyilvánulhat a szavak szintjén, kifejezésre juthat különböző rítusokban, világi és egyházi szertartásokban, a tudományban és a történetírásban éppúgy, mint a mindennapi életben; tapasztalható széles körben, vagy csak azon személyek esetében, akik a maguk szubjektív emlékezeti helyén időznek. Az emlékezeti helyek változhatnak; veszíthetnek vonzerejükből, eltűnhetnek, kiszorulhatnak az újabbak közül, átalakulnak vagy átszervezik őket; felépítményükben megújulhatnak. Emlékezeti helyek és az e tereket összekötő úthálózat nélkül azonban egyetlen ember, társadalom, egyén, közösség, királyság vagy diktatúra sem boldogul.

Ki és miként ápolja az emlékeket? Ki vagy mi és milyen körülmények között kelti életre az emlékezetet? Milyen törekvések bizonyultak eredményesnek? Hogyan törődnek velük? Milyen következményeik és hatásaik vannak? Mindenekelőtt azonban: hogyan jönnek létre ezek a helyek? Hogyan nyerik el rendjüket, struktúrájukat és felépítményüket? Ez a kérdés több mint tíz éve foglalkoztat, és ahhoz az összefoglaló témához tartozik, melynek provokáló szándékkal a „történelem és elme" címet adtam. Németországban igen nagy ingerültséget váltott ki, és egyelőre több elutasításra, mint egyetértésre talált.[3] Én azonban bizakodó vagyok.

Hogyan jönnek létre tehát emlékezeti helyeink? Ennek megválaszolásához alaposan ismernünk kell az emberi emlékezőképesség jelenségeit. Mivel az individuális emlékezeti helyek komplex élettapasztalatokra és a mindenkori „önmagunk" kognitív bevésődésére épülnek fel, agyunk egyéni cselekvésmódjai szerint jönnek létre, amelyek *többszörösen* (ha nem is állandóan) *tudattalanok*, és ezért egységként *irányíthatatlanok*, kormányzó központ nélkül *önszerveződően* működnek. A kollektív emlékezeti helyek ennél is összetettebb eseményeknek köszönhetők, amelyek az egyén és a közösség átláthatatlanul sűrűre szőtt összjátékából következnek, és ebben a komplexitásban újra – nem is lehetne másként – önmaguktól szerveződnek. Emberi hatalom, bármilyen erejű és bármely helyzetben is legyen, ezen a komplexitáson ténylegesen sem uralkodni nem tud, sem azt döntően befolyásolni nem képes. A valóság és vele együtt az emlékezet helyei előbb-utóbb elmenekülnek mindennemű beavatkozási kísérlet elől.

A kulturális és a fizikai adottságok az emlékezeti jelenségek mindegyikét befolyásolják. De hogyan hatnak, és milyen következményeket hordoznak vajon ezek az emlékezeti jelenségek a történeti kutatásra nézve? A magam részéről ezt tartom döntő kérdésnek, amelynek megválaszolásához a lehető legtöbb emlékezéssel foglalkozó tudományágat segítségül hívtam: nemcsak a magam tudományterületét tehát, amely eddig ezzel a problémával – bármilyen furcsán hangzik is – semmilyen módon nem szembesült, inkább az etnológiához (amely a szóbeli kultúra kollektív emlékeivel foglalkozik), vagy a pszichológiához, illetve a neuropszichológiához, neurobiológiához és más kognitív tudományokhoz fordultam segítségért. A válaszok, amelyeket kaptam, a következőképpen foglalhatók össze.

Az emberi emlékezőképesség élményeinket úgy reprodukálja, hogy az sem azonosságát, sem tárgyilagosságát tekintve nem lesz megbízható. Főként az epizodikus emlékezet hajlamos a modulációra, a torzításra és a tévedésre: esetében a pszichológiai kísérletek rendre 40%-ra rúgó hibahányadot rögzítenek. A szemantikus emlékezet valamelyest megbízhatóbban működik. Ijesztően hangzik ez egy történész számára, főképpen ha csak az emlékezethez kötődő információkra hagyatkozhat. És mindezzel nem csupán az ókor, illetve a forrásszegény középkor kutatásakor számolhatunk, jelenkori történeti tényállások sorozatán is kimutatható, vegyük például T. Junge, vagy akár A. Speer esetét,[4] de még olyan jelentős személyiségekkel, mint Karl Löwith is megesik, hogy teljes mértékben tévesen emlékezik vissza Max Weber „A tudomány mint hivatás" című előadására.

Példák hosszú sora állhatna itt, amelyek állandó jellemzője a nagyfokú torzítás, hiszen az eseményekre mindenki kedve szerint emlékezik, és nem úgy, ahogy azok valójában megtörténtek, az időpontokat összecseréli, távol lévő személyeket szerepeltet, jelen levőket elhagy, a tényeket elferdíti stb. Mindebből a történész arra a mélyreható következtetésre jut, hogy a tényállásban bekövetkező veszteségek és nyereségek egyenlő súllyal esnek latba. Módszertani szempontból pedig új követelményként jelenik meg, hogy a torzulásokkal akkor is számolni kell, ha azok eddig még nem bukkantak fel, és ügyelni kell a különböző deformáló markerekre (érzelemvilág, önértelmezés és egyebek). Szükségessé válik továbbá az elsődleges és a másodlagos deformálási képesség, vagyis a tudattalanul eredményes, illetve tudatosan előidézett torzítás elhatárolása, továbbá a befogadótól, illetve egyéb körülményektől való függés figyelembevétele. Számolni kell azokkal a mentális, testi, lelki, társadalmi adottságokkal, amelyek érzékenyen hathatnak az emlékek előhívásának folyamatára.

A tudattalanul ható, vagyis elsődleges torzító tényezők közül tizenkilencet tudtam összeszámolni: 1) aktív, illetve passzív részvétel az adott eseményben, 2) ösztönös alkalmazkodás az agyban meglévő elbeszélésmintákhoz, 3) az ismétlés útján történő bevésés, 4) az észlelést kondicionáló emléknyomok (amelyek például egy kérdést, de akár stresszhelyzetet is fel-, illetve előidézhetnek), 5) az emlékezés útján feldolgozandó történések száma és sűrűsége, 6) a rendelkezésre álló számtalan információ félig tudatos értékelése, szétválogatása, alkotóelemeire bontása, 7) a szétválogatott adatok segítségével az egyetlen zárt egészként felfogható történet megalkotása, 8) az emlékként felidézett történetben a saját személyiség érzelmileg hangsúlyos pozicionálása (önmaga megdicsőülése, esetleg szégyenérzete), 9) a lényeges elemek kanonizációja, 10) több egyforma eset egybemosása, 11) a háttérben megbújt tényezők előtérbe állítása, illetve felnagyítása, 12) különböző esetek hasonló részleteinek felcserélése, 13) időben elhúzódó események egyetlen pillanatba, egyetlen gesztusba sűrítése, esetleg csupán egyetlen szóval történő kifejezése, 14) a bejövő jelek többértelmű-

sége, 15) időbeli és minőségi inverzió, amely a korábbi eseményeket későbbre teszi, a Jókat Gonosszá (illetve fordítva) változtatja, 16) társadalmi, pszichológiai, illetve neuronális tényezők hatásai az észlelés bevésésére, 17) a reprodukció pillanatában érvényes élethelyzet befolyása az események felidézésekor, 18) a bizonyosság szindrómája (amely szerint az emlékező a saját emlékezetét mindig tévedhetetlennek tartja), és végül 19) az elsődleges és másodlagos torzító tényezők neuronális kompenzálásának rendje és módja az emlékező agy által.

Nem szükséges, hogy a fenti tényezők mindegyike egyszerre hasson, a körülményektől függően felválthatják egymást, de az is előfordulhat, hogy újabb, hasonló jellegű tényezők tűnnek fel. Ezen elemek minden esetben valamennyi szemtanú emlékezetalkotását döntően formálják, így befolyásolva az emlékeket, ezért ugyanazon eseményről alkotott két emlékezet sohasem lesz egyforma. Mindebből módszertani szempontból tehát az következik, hogy, amint valamely deformálási marker akár csak nyomokban is megjelenik, a torzító tényezőket mindenképpen figyelembe kell venni. Ezek ugyanis állandóan eredményesen működnek. További nehézséget jelent, hogy az emlékezetnek *kétféle jelenséggel* is meg kell birkóznia: a *valóságos*, de már *elmúlt eseménnyel*, amely a maga módján tovább él, és folyamatosan újabb emlékeket idéz elő, valamint valamennyi *eredeti esemény memorációjával*, amely még folyamatosabb, még kiszámíthatatlanabb, de ugyanakkor még hathatósabb átalakuláson megy át. Az észlelés szempontjából azonban mindkettő kognitív képzet, valamennyi kultúra ki van téve mindkét következménynek. Eközben az emlékezet a bizonyosság után szomjazik, és a folyamatos átalakulástól megszabadulva a rendszeresen látogatott helyeken, illetve a jól ismert találkozási pontokon összpontosulva maradandóvá akar válni. A fentieket a következő, nem aprólékosan kidolgozott, inkább vázlatszerű példán keresztül szeretném megvilágítani.

Konstantinápolyi ereklyék velencei története

1202-ben a velenceiek egy soknemzetiségű keresztes hadat felhasználva, melyet nyilvánvaló fizetésképtelensége miatt keresetlen módszerekkel szemérmetlenül megzsaroltak, megostromolták és meghódították az akkor Magyarországhoz tartozó dalmáciai Zára városát. A magyar király, Imre és fivére, András azonban nem sokkal korábban maguk is felvették a keresztet, s ennek köszönhetően olyan különös pápai védelem alatt álltak, amit csak a keresztes hadba vonulók élvezhetnek. Az óvatlan támadás európai botránnyá nőtte ki magát, a keresztes hadak vezérei közül nem is mindegyik engedett a zsarolásnak. III. Ince pápa kénytelen volt közbeavatkozni, és nem habozott az agresszió szervezőjét, Velencét és Enrico Dandolo dózsét a rendelkezésére álló legszigorúbb egyházi büntetésben, az exkommunikációban részesíteni, a keresztes seregnek pedig bocsánatot kellett kérnie a magyar királytól. A morális és jogi tiltakozás azonban, mint az agresszorok esetében oly sokszor, nem sokat ért. A pápát, akinek a kegyét királyok és későbbi császárok keresték, a velencei dózse semmibe vette. Még a zárai tárborban fogadta Alexiosz Angeloszt, a bizánci trónörököst, aki igényt tartott a császári trónra, és segítséget kért a dózsétól. Enrico megismételve az ördögi játszmát, a fejedelmeket, valamint hadaikat újfent a zsarolás eszközével egy második, még kegyetlenebb rajtaütésre, Konstantinápoly elfoglalására kényszerítette. A megszerzett zsákmányból a lovagok kiegyenlíthették tartozásukat. Ezen események mindenki előtt ismertek, beszélni róluk szükségtelen. A két bűntett elkövetése és a pápai „*plenitudo potestatis*" sorozatos semmibevétele változást hozott a pápa és Velence kapcsolatában,

és olyan következményekkel járt, amelyek évszázadokon keresztül nyomot hagytak a velencei és az európai historiográfiában. A törvénytelen tettükre büszke, ugyanakkor saját jóhírüket féltve őrző velenceiek igencsak pazar emlékezeti helyet hoztak létre maguknak, amelyet azonban ártalmatlan, a törvényesség leple mögé bújtatott emlékezeti helyekre rejtettek el, így az láthatóságában vált láthatatlanná. Erről, vagyis a *Serenissima* kulturális emlékezetéről és annak hatásairól lesz a továbbiakban szó.

„Ezen dózse csodálatos műve tette hatalmassá a velencei államot" (*Ex cuius ducis mirifica operatione Venetorum status vehementer auctus fuit*). „Az egész Római Birodalom negyedének és felének ura" (*Quarte partis et dimidie tocius imperii Romanie dominator)* – a fenti események bekövetkeztével egészülhetett ki ezen kifejezésekkel Enrico Dandolo hercegi titulatúrája. Semmi kétség, a diadal habitusa jelenik meg bennük, de milyen tömör, majdhogynem szegényes szavakba foglalva. Még viszszafogottabban szól másfél századdal később Velence valaha elért legnagyobb sikeréről, vagyis Konstantinápoly 1204. évi elfoglalásáról, a Bizánci Birodalom szétveréséről, valamint a tengeri hatalom kiépítéséről a történetíró, Andrea Dandolo dózse *Chronica Brevis* című művében.[5] Úgy tűnik azonban, hogy Enrico unokaöccse még ezt a keveset is túlzónak érezte.[6] Ugyanis krónikája későbbi, részletesebb változatában, a *Chronica Extensa*ban még szűkmarkúbban bánik a dicsérő szavakkal, szárazon utalt csupán „a nagy dicsőség emlékét" őrző titulatúra kibővítésére.

Mennyire új megvilágításba kerül a történet: „Végre valahára – olvasható az utóbbi változatban – az aláváló gaztett, melyet Manuél császár a velenceiek ellen egykor elkövetett, Dandolo által az isteni gondviselés akaratának tetsző büntetéssel boszszultatott meg, a császár ugyanis hajdan, mikor amaz követként udvarában tartózkodott, elrendelte megvakíttatását."[7] Velence gyarapításának csodálatos műve immáron háttérbe szorul, a háború büntető hadjárattá minősítésével egy mindenható agresszor jellegzetes törvényesítése történik meg. A hódítástól hamar eljut a beszámoló Velence legszentebb ereklyéihez – Igaz Kereszt, Szent Vér, Keresztelő Szent János koponyája, Szent György karja –, amelyekről korábban a *Chronica Brevis*ben nem olvashattunk. Mint kiderül, ezeket Enrico szerezte meg és küldette a Boszporuszból Velencébe, „hogy a maga kápolnájában őrizhesse őket"; ezután Kréta elfoglalásának rövid elbeszélése következik, amely Konstantinápoly hódoltatását követte.[8] A büntető hadjárat megkoronázása tehát az ereklyék Velencébe szállítása volt, vagyis a relikviákat az Úr adományának tekintették, ezáltal az ügy nyilvánvalóan különös magyarázatot nyer. Ahogy a legitimitás igazolása és a bosszú felváltja a megdicsőülés és a gyarapítás tényét, úgy szembesülünk higgadt tényközléssel örömóda helyett. Mi tarthatta vissza a dózsei tisztséget viselő történetíró tollát, hogy a *Serenissima* legnagyobb győzelmét ne üdvözölje és ünnepelje jelentőségéhez mérten?

A diadal – úgy tűnik – nemcsak elhomályosult, de áldozatul is esett a csalfa emlékezetnek. Hiszen Enrico kétségkívül nem I. (Komnénosz) Manuél császár miatt vesztette el szeme világát – miként arról a krónikás beszámol[9] –, az 1171. évi konfliktus pedig, amelyre Andrea utalt, Enrico Dandolo, Pietro Ziani (Enrico utóda a dózsei hivatalban) és Domenico Sanudo követségének köszönhetően 1184–1185-ben és az azt követő esztendőkben elsimult, sőt az 1190-es években a két hatalom írásban is szövetségre lépett egymással.[10] Látszatlegitimitás tehát és fiktív bosszú az, ami a diadal helyébe lép? Mi irányította vajon a dózsepalotában élő történetíró tollát?

A győzelmi zsákmányt, mint például az Igaz Kereszt darabját – amelyet Enrico Dandolo Konstantinápolyból a Szent Márk-székesegyházba küldetett,[11] és amelynek Henrik konstantinápolyi latin császár vagy Iréne bizánci császárnő ereklye-

tartójába foglalva lett volna a helye – a reprezentációt kedvelő velenceiek győzelmeik ünneplése alkalmával még csak be sem mutatták, győzelmi szertartásaik részévé ezek egyike sem vált. Az ekkoriban, illetve a későbbi évtizedekben Velencébe érkező értékes kereszt-ereklyetartók mindegyikének,[12] a Szent Vért tartalmazó kristályampullának, más szentek testének és ereklyéjének, a tetrarchák vörösmárvány szobrának, az aranyos csillogású bronzlovaknak, a vörösmárvány és márványoszlopoknak, a pompás oszlopfőknek,[13] a felbecsülhetetlen ékszereknek ugyanez lett a sorsuk. Egyetlen ereklyetartó sem tartalmaz diadalra utaló feliratot.[14] Később is kínosan kerültek mindennemű utalást a győzelemre, így nem tudták pótolni a korábbi csorbát akkor sem, mikor évtizedekkel később egy tűzvészből Krisztus Keresztje és Vére, valamint Keresztelő Szent János fejereklyéje sértetlenül megmenekült, és akkor sem, mikor az esetet harminc év múlva, 1265-ben csodának minősítették. A csoda azonban törvényesítette és a maga módján megmagyarázta az ereklyék tulajdonjogát, azok megszerzésével együtt.

Enrico eredeti keresztereklyéjét nem lehet azonosítani, amit ugyanis annak tartottak, bizonyíthatóan tévedés volt, ezért minden további, a kereszt létező darabjait igazoló beszámoló spekulatív. Nem kivétel ezalól az a keresztfa sem, amelyet Andrea Dandolo látott, és amelyet szerinte Nagy Konstantin viselhetett győzelmi jelvényként. Ezt a keresztet ugyanis Henrik császár keresztjével azonosították, aki azonban csak Enrico Dandolo halála után lépett trónra.[15] E körülmények alapján a krónikás megbízhatóságát kétségbe vonjuk, s helyette más tényállást veszünk figyelembe.

Azon négy ereklye – az Igaz Kereszt, a Szent Vér, a Keresztelő koponyája, Szent György karja –, amelyről Andrea Dandolo megemlékezett, 1260/1270-től, vagyis nagyjából akkortól, hogy közülük három megmenekülését csodának minősítették,[16] a Szent Márk-székesegyház déli kereszthajója és a dózsepalota udvara közötti átjáróban mint kőből készült relief-ikonok tűntek fel. Ez az átjáró kívülről, a templom kincstára mentén fut, vagyis a fal külső oldalát éppen ott díszítették a domborművel, ahol a fal belső oldalán a rendkívüli ünnepeken az ereklyék bemutatására szolgáló oltár állt. A dombormű pedig ereklyetartóikban pont azokat az angyalok által átnyújtott, isteni kéz által megáldott értékes adományokat mutatja, amelyeket Enrico Dandolo küldetett át, vagyis a Szent Vérrel telt ampullát, a két kereszt-ereklyetartót, Keresztelő Szent János fejereklye-tartóját, valamint Szent György karjának relikváriumát. Valamennyi dózse, így a történetíró is, ettől kezdve valahányszor kápolnájába tartott, naponta elhaladt az említett relikviák előtt. Talán elhaladtában maga Andrea is megérintette ezeket a kőbe vésett szentségeket, amint arról az angyalokon látható érintésnyomok is tanúskodnak. A krónikás tehát tapasztalhatta, sőt saját szemével láthatta a fenti négy ereklye összetartozását, amelyek közül a három legértékesebb – az Úr Keresztje, Vére és a Keresztelő koponyája – összekapcsolása, miként láttuk, semmi esetre sem Enrico Dandolónak köszönhető, sokkal inkább annak a halála után évtizedekkel bekövetkező tűznek, amiből kimentették őket, illetve a csodát kinyilvánító Domonkos-rendi barátok interpretációs képességének.

A velenceiek feltűnő alapossággal takargatták kincseik botrányos eredetét; ebben az anakronisztikus légkör és a különböző történetek szövevénye is a segítségükre volt. Egy olyan múlt képei körvonalazódnak a szemünk előtt, amely azt a látszatot kelti, mintha az újonnan megszerzett zsákmány tulajdonképpen régtől fogva Velence birtokában lett volna. Az elképzelésük szerinti dicsőséges történelem ugyanakkor többre hivatott a jelen egyszerű legitimációjánál, alkalmat kínál ugyanis a mítoszteremtésre,[17] utat nyit Velence felmagasztosulása és „az Isten teremtette város" (*civitas quam fecit Deus*)[18] apoteózisa felé. Ennek szellemében változtatták meg 1209-ben

Pietro Ziani parancsára a Pala d'orót: az átalakításnál feltételezhetően az 1204. évi zsákmányok egy részét is felhasználták úgy, mintha annak megszerzése a 12. század elején élő dózse, Ordelaffo Falier nevéhez fűződne. Ugyanekkor legalább egy császárképet (valószínűleg I. Alexioszét) eltávolítottak róla, és a dózse utólagos dicsfénnyel övezett képét illesztették a helyébe. Így vált máris múltbéli eseménnyé a dózse uralkodói hatalmának új keletű kiterjesztése a teljes Római Birodalom területének egy részére.[19] Ennek köszönhető, a Szent Márk-bazilika mindkét szószékét – amelynek darabjai egyébként az 1204. évi zsákmányhoz tartoztak – hangsúlyosan azon a mozaikon jelenítették meg, amelyik a templom déli keresztházában az *apparitio Sancti Marci*-t, vagyis az eltűnt Márk-ereklyék csodálatos megtalálását mutatja be úgy, ahogy az a 11. század végén Vitale Falier dózse (1084–1096) idejében állítólag történt.[20] S miként azt hamarosan látni fogjuk, a Szent Márk-bazilika híres lovainak eredete is történelmi képzetek homályába burkolódzik, ezáltal mutatkozik meg „igazi" jelentőségük.

Különösen figyelemre méltó Velence 1264–1265. évi próbálkozása, hogy a Kereszt, a Vér és a Keresztelő-relikvia tűzből való megmenekülését csodaként ismertessék el a pápával. Az ügy részleteit feljegyzések is megőrizték. Raniero Zeno dózsénak, akinek nem csupán a Szent Márk átriumának mozaikdíszítése köszönhető, de ő volt az *apparitio Sancti Marci* „kitalálója" is, ösztönös érzék adatott a politikai programművészet iránt. Velence követei Rómában Zeno utasításait követték, akárcsak az utolsó ereklyebemutatás alkalmával – legalábbis ez a hír járta –, amikor is a domonkosokkal magyaráztatta el a népnek, hogy „a szent ereklyék miként kerültek Szent Ilonának köszönhetően Konstantinápolyba, s hogy Urunk Jézus Krisztus akarta teljesült azáltal, hogy ezek a néhai Márk evangélista teste mellett nyugodhatnak". A barátok a valóságnak megfelelően azt is előadhatták, hogy az ereklyék miként menekültek meg „egy igazán nagy csodának köszönhetően a tűzből, amely csodát Krisztus segítségük révén akarja a világ tudomására hozni". Ezt követően a domonkosokat a kúriához küldte, hogy a megmenekülés csodává nyilvánítását a pápánál indítványozzák. A követeknek a magánkihallgatáson a szentatyát és a bíborosokat – „titoktartási kötelezettségüknek leginkább megfelelve" – arra kellett kérniük, hogy „részesítsék a barátokat a jó Isten és Őszentsége kegyében és jóindulatában, hogy ezáltal a mi, illetve Velence egészének minden kívánsága beteljesülhessen".[21]

Az ereklyék elrablását, úgy tűnik, a megmenekülés csodája volt hivatott szentesíteni. A csodát Jézus Krisztus akaratának tulajdonították, akinek földi helytartója köteles volt az esetet törvényesíteni – mindez pedig épp akkor történt, amikor Bizánc és Genova szövetsége visszafoglalta Konstantinápolyt a *Serenissimá*tól, vagyis akkor, amikor igazán fontossá vált, hogy a francia származású pápa kegyét Velence megnyerje. IV. Kelemen átlátott a szitán, és ellenszegült a kívánságnak. Őt kizárólag Anjou Károly ügye és Szicília kérdése (vagyis a Staufok hatalmának teljes felszámolása) foglalkoztatta, legalábbis a dózse, midőn Rómából visszarendelte megbízottait, így magyarázta a pápa magatartását. Hiába is (*in vanum*) adnák elő most Velence ügyeit Rómában, sikertelen (*non fructosa*) próbálkozás maradna, mégsem illendő, „hogy ez ügyben feleslegesen fáradozzunk tovább", hiszen később újabb kísérletet tehetnek,[22] ami azonban, úgy tűnik, elmaradt. Tény, hogy Kelemen egyelőre a bizánci restauráció pártján állt, ami számára, a görögökkel történő egyházi unió miatt, több haszonnal kecsegtetett, mint Velence hatalmi törekvése. Eltelt tehát hatvan év, és a velenceiek bűnét semmi sem látszott enyhíteni. Ez utóbbi, csodával fűszerezett akció hátterében azonban más is megbújt.

Az említett három ereklyét – melyeket Andrea Dandolo szerint már Konstantinápoly hódoltatója úgy küldte a Szent Márk-székesegyháznak, mintha azok összetartoznának – először a pápához intézett kérelemben említik együttesen. A hódító személyéről természetesen a tűzcsoda dokumentációjában sem esik szó. Ezen eseményekkel egy időben, úgy 1265 körül, keletkezett az a már említett, ereklyéket ábrázoló relief is, amelyen azonban ténylegesen négy relikvia látható. Mi volt a negyediknek, Szent György karjának a jelentősége? Miért társították a három tűzvészből megmenekült ereklye mellé?

E talány megfejtésében Keresztelő Szent János lehet segítségünkre. Ő ugyanis annak a Genovának volt a védőszentje, mely kiváltképpen 1261 után a *Serenissima* legfőbb vetélytársává vált.[23] A szent földi maradványait, amelyeket a hamvasztás elől sikerült megmenteni, igen értékes relikviaként Genova őrizte – legalábbis a 11. század végétől –, ezek eredetiségét egyébként III. Sándor és IV. Ince pápák oklevelei is igazolták. A Genova melletti Varazze szülötte, Jacobus de Voragine Domonkos-rendi szerzetes, a lombard rendtartomány főnöke, Genova későbbi érseke (1292–1298) az ekkor tájt összeállított, majd nem sokára kibővített munkájában, a *Legenda Aurea*ban is megemlékezik erről. A koponya azonban, amellyel a velenceiek büszkélkedhettek, Jacobus tudomása szerint hajdan a frank Kis Pippin parancsára Konstantinápolyból Poitiers-be került. A velencei koponya tehát – állítja Jacobus – kétségkívül hamisítvány lehet. IV. Kelemen, a francia származású pápa nem utolsósorban ezért tétovázott, hogy Velencének az említett csoda elismertetésére vonatkozó kérését teljesítse. Szent György ugyanakkor Genova hadi patrónusa volt, kinek alakja a város katonai zászlaját díszítette. Már az első kereszteseknek is – miként arról a *Legenda Aurea* ugyancsak beszámol – Szent György relikviái mutatták az utat Jeruzsálem felé, vagyis oda, ahova Velence vezetése alatt nem jutottak el.

Velence patrióta érzelmű domonkosai megértették a nem kevésbé patrióta genovai rendtársuk hadüzenetét, amelyre a csoda kinyilatkoztatásával válaszoltak. Angyali áldás övezi a Keresztelő ereklyéinek jelenlétét, melyeknek „Urunk, Jézus Krisztus akarata szerint Szent Márk ereklyéi mellett kell nyugodniuk". A György-relikviákat azonban maga Isten keze védelmezte. Így a Keresztelő Genova-ellenes buzgalmában Szent Márk házában a maga oldalára állította a Katonát – azaz Szent Györgyöt – az Igaz Kereszttel és Krisztus vérével egyetemben, megteremtve ezzel azt a közösséget, amelyet az a bizonyos relief is dokumentál, és amelyet a dózséknak nap mint nap meg kellett szemlélniük és érinteniük.

Ez az ereklyebemutatás – melyet a válság pillanata hívott életre – inkább hirdetett minden mást, mint győzelmet; sőt azáltal, hogy az ereklyék ténylegesen Konstantinápolyból érkeztek, még ha különböző időpontokban is,[24] leginkább a város elvesztésére emlékeztetett, és ezzel tulajdonképpen valóságteremtő erejénél fogva a Velence felett diadalmaskodó rivális ellen szólított hadba. A nép körében csodának minősítve hirdették, a város vezetőinek szeme előtt pedig örök időkre ott állt a félreérthetetlen isteni megbízatás: a hajdani siker újjáélesztése. Ki más kapcsolhatta volna össze ezt a négy ereklyét, és adományozhatta volna a Szent Márk-székesegyháznak, a dózsék kápolnájának, mint az 1206. évi győző, Enrico Dandolo? A rá való emlékezés a válság leküzdésének nyomása alatt összekovácsolta Konstantinápoly és az ereklyék megszerzését, illetve a Genova elleni harcba szólítást. Így a Konstantinápolyból származó tárgyak nem a Bizánc felett aratott győzelmet hirdették, hanem megújulásra sarkalltak, és bosszúra szólítottak Genova ellen.

A csoda és az ereklyék segítettek a törvénytelen törvényesítésében. Andrea Dandolo művében Konstantinápoly elfoglalásának eseményei közvetlenül beletorkollanak a négy ereklye átküldésébe, aminek köszönhetően úgy tűnhet, hogy a „teljes Római Birodalom felének" elnyerését égi áldás kísérte. A város emlékezetének ifjabb hordozói sem látták ezt másként.[25] Bár a *Serenissima* tudta, hogy a Bizáncban véghezvitt fosztogatást törvényesíti; szemében mindez mégis ártalmatlan importnak tetszett – ugyanis mióta világ a világ, 1261, illetve 1453 után is Bizáncból és a görög szigetvilágból tartották fenn magukat[26] –, hiszen a homályba vesző nagyság ingatag emlékműveit állíthatták fel, amelyek nem bizonyos eseménynek, még kevésbé valamely diadalnak az emlékét őrizték. Krisztus akaratával tehát a botrány rendben eltussoltatott. Ezért hát a velenceiek nem törekedtek zsákmányaik és ereklyekincseik rejtegetésére. Nyíltan közszemlére tették, sokak szeme elé tárták ékességeiket, természetszerűleg mutogatták az övéiknek és az idegeneknek egyaránt, némelyiket körmenetek alkalmával vitték a városon át, senki előtt sem titkolva, győzelmi jelképként azonban soha sem jelentek meg.

A Keresztet és a Szent Vért például minden esztendőben Mennybemenetelkor bemutatták, sőt ezek kínáltak csak igazán alkalmat a megkoreografált és zenével kísért körmentekre.[27] Az egyházi ünnepeken, illetve a *Sensa*n, vagyis a dózse és a tenger egybekelésén az ereklyék eredetéhez kapcsolódó harcias légkör nem vált érzékelhetővé. Szent Márk köztársaságának dózséja, klérusa, állami és egyházi vezetése, számtalan testvérülete vett részt ezeken az ünnepeken. Velenceiek és idegenek szegélyezték az utakat, tolakodtak az ablakokban, hogy láthassák a körmeneteket. Ezek az ereklyék Szent Márk relikviái után a Velencei Köztársaság legértékesebb kincseinek számítottak. A Szentföldre tartó zarándokok hada szállt hajóra Velencében azzal kezdve az útját, hogy kifejezte az ereklyék iránt érzett tiszteletét, és azzal a kéréssel fordult feléjük, hogy mutassák számukra az utat a megváltás felé. A tiszteletre méltó idegenek is minden különösebb ünnepélyesség nélkül csodálhatták a relikviákat. Noha római eredetük korántsem merült feledésbe, Konstantinápoly 1204. évi elfoglalására a szemlélőket nem emlékeztette semmi, sem felirat, sem ünnepnap, sem körmenet, sem liturgikus kifejezés, sem jelzés, sem a nép ajkán élő elbeszélés.[28] Talán csak az a *Laudes*, amelyet a dózsénak egy „állami körmenet", az *andante in trionfo* után a Szent Márk-székesegyház szószékéről tartott mise előtt énekeltek, idézte fel a dózsei címben szereplő „*dominator quarte part et demi de trestot l'enpire de Romanie*"-t.[29] Az emlékezet máskülönben elhomályosított mindennemű keresztes hadjárattal kapcsolatos eseményt és mindennemű, az ereklyék származásához fűződő hadicselekményt, illetve botrányt. A dózsék tudatosan hárították el ezeket, mondván: Jézus Krisztus vezérelte hozzájuk a relikviákat, birtoklásukat csodával törvényesítette és szentesítette, ezért jelenlétük Isten akarata – amelyet az agg Enrico Dandolo kevéssel halála előtt teljesített be – szerint való.

A világi hadizsákmány esetében is ugyanilyen elhallgatásokkal és átértelmezésekkel találkozunk. Az a két pompás oszlop, amely a Szent Márk-székesegyház déli, Piazetta felé néző kapujának szélén, a Porta della Carta közelében, vagyis a dózsék palotája és kápolnája közötti felvonulási úton állt, Akkonból érkezhetett (a nép legalábbis *pilastri acritani*nak nevezte őket), ezeket egyébként merész rajtaütés következtében rabolhatták el 1258-ban a genovaiaktól.[30] Arnold von Harff lovag, aki 1496-ban tett látogatást Velencében, csak annyit tudott róluk, hogy akasztófának használták azokat.[31] Az eredet meghatározásának kérdése árnyékot vet a tetrarchák híres szobrára is, amely akárcsak az oszlopok szomszédságában elhelyezett, vörösmárvány Pietra del

Bando, Akkonból kerülhetett Velencébe – legalábbis a 19. században élő Giovanni Saccardo szerint, feltevését azonban későbbi tudósok is elfogadták, még Otto Demus is átvette.[32] Valójában az oszlopok, éppúgy, mint a tetrarchaszobor is, Konstantinápolyból származnak, ezt az újabb ásatások kétségkívül igazolták. A Justiniánus előtti korszakban keletkeztek, a 11. század folyamán elpusztult Szent Polüeuktosz-templomból valók, amely a Pantokrátor-kolostor közelében állt: ez az a kolostor, amely 1204-től a velencei *podestá* alá tartozott.[33] A zsákmány egyes darabjainak elrendezése, amely már a 13. században is ugyanaz lehetett, mint ma, elvonta a figyelmet az elprédált javak valóságos történetéről. Az emlékezet a fehér márványt megtisztította annak a végzetes és szennyes háborúnak minden emlékétől, amelynek a *Serenissima* valójában tengeri hatalmát köszönhette.

A velenceiek emlékezete, ha lehet, még gonoszabb tréfát űzött a négy (de lehet, hogy csak kettő) császár vörösmárványba faragott szobrával.[34] A tetrarchák személyét egyszer „álnok kereskedők"-kel azonosították, akik páronként összeveszvén a kincseken egymás ellen fordultak, máskor „hazátlan hercegek"-et, „nemes albánok"-at, „vakmerő kincsrablók"-at, majd a reneszánsz észjárásnak köszönhetően Arisztogeitont és Harmodioszt, a türannoszgyilkosokat látták bennük. Sem szájhagyomány, sem diskurzus, sem írás nem őrizte meg az alkotások ködös történetét. Eredetük feledésbe merült, megszerzésük módja elhomályosult, és még a vörösmárvány császári előjoga is rejtve maradt. Ehelyett a kollektív és a kulturális emlékezet – bármi is hordozza vagy befolyásolja azokat – olyan képeket alkottak, amelyek a jelen körülményeihez, tudáshorizontjához, erőszakos vágyaihoz és legitimációs igényeihez, valamint a mindenkori velencei polgárok és köztársaságuk mohóságához igen rugalmasan alkalmazkodtak.

A legmegindítóbb történet kétségkívül a híres bronzlovaknak jutott.[35] Múltjukat, amely bonyolultabbnak tűnik annál, mint amilyen a valóságban lehetett, mindmáig nem sikerült teljes körűen feltárni. Helyette a tudományos dedukciót értékelték emlékként, a nép tudománytól távoli valóságteremtő képességének, folyamatosan változó kulturális emlékezetbeli bizonyítékaiként. Tekintettel ugyanakkor az értelmezések ilyetén alakulására, világossá válik, hogy a velenceiek emlékezetükben múltjukat nagyon dicsőítették, s jelenüket abba belevetítetve, sajátságosan átformálva adták tovább a rajtuk kívülállónak. Ehhez használták fel a zsákmányt, amelyek csupán tárgyi bizonyítékul szolgáltak.

A Quadriga eredete teljes bizonytalanságba vész, bár a 15. század elejéről fennmaradt egy látszólag hiteles utalás, mely szerint a lovak egykor Konstantinápolyban álltak. Ez az említés a humanizmus korai képviselőjétől, a firenzei Cristoforo Buondelmontitól származik, aki 1422. évi konstantinápolyi látogatásakor írásban emlékezett meg a város régiségeiről görög források alapján; adatait a későbbiekben mások is átvették.[36] Buondelmonti jól felismerhetően tudományos végkövetkeztetéseket vont le azokból a beszámolókból, amelyek eltérő irodalmi hagyományokból táplálkoztak, illetve közszájon forogtak, és az olvasott utazó szeme elé kerülhettek, avagy fülébe juthattak a késő bizánci Konstantinápolyban.[37] 1411-ben a konstantinápolyi Manuél Khrüszolorasz, aki ekkoriban éveket töltött Nyugaton, így Velencében is, a „régi" és az „új" Rómáról írott összehasonlításában felsorolta azokat a használaton kívüli oszlopokat, amelyeken egykor szobrok álltak.[38] Ezek a görög források Velencében sem voltak ismeretlenek, a 15. század kezdetén Lorenzo de Monacis is használta például Nikétasz Khóniatész krónikáját.[39] Az ugyancsak Konstantinápolyból származó Bessarion bíboros is ekkor tájt frissíthette fel ilyen jellegű irodalommal a Rialtót.[40]

Velencében valójában a 15. század vége előtt – eltekintve az 1260 körül keletkezett, de formailag a 9. századot idéző Porta di Sant'Alipio Márk relikviáinak transzlációját ábrázoló mozaikjától – a lovakkal kapcsolatos emlékek leghalványabb nyomai sem bukkannak fel.[41] Ezt követően először az ifjabb Marino Sanudo jegyezte le, hogy a lovak átszállítását az első velencei származású konstantinápolyi pátriárkával, Tommaso Morosinivel kétségkívül rokonságban álló Domenico Morosini *sopracomite*re (gályaparancsnokra) bízták.[42] Francesco Sansovino két nemzedékkel később összeállított, Velence dicsőségét megéneklő művében erről mit sem ír; ő az átküldést az első, 1207 elejéig Konstantinápolyban működő velencei *podestá*, Marino Zeno (Geno) nevéhez köti. A krónikások egyike sem hivatkozik olyan okiratra, amely az átszállítást igazolná, mindketten inkább a rendelkezésükre álló elbeszélésekre hagyatkoznak, akárcsak a ma történésze, mikor az eseményeket próbálja kikövetkeztetni. Sansovino ismereteinek forrásaként egyértelműen Nikétasz Khoniatészt nevezi meg.[43] Következtetései akár helyesek is lehetnek, mégsem hagyományozta ránk Konstantinápoly kifosztásáról az ismeretek teljes anyagát, sokkal inkább az általa ismert szerzők olvasottságát és képzettségét igazolja.

Sanudo munkamódszerét érdemes egy kicsit alaposabban megvizsgálnunk. Egy ismeretlen aggastyán elbeszélésére hivatkozik, amelyben szerepel egy bizonyos Domenico Morosini, és megtudhatjuk, hogy a négy bronzló egyike miként jutott új hátsó végtagokhoz – egy jellegzetesen oksági alapú mondával állunk szemben; amely szerint tehát a lovak egyikének patáit utólag pótolták.[44] A Domenico név ezen családban, egészen a 12. századig visszamenően, minden generációban előfordult. Így megtalálható Andrea Dandolo *Chronica Brevis*ében is, amely Zára 1202. évi visszafoglalása kapcsán megemlít egy azonos nevű, jóval korábban elhunyt velencei származású zárai grófot.[45] Sanudo minden közelebbi indoklás nélkül az 1204-es esztendő eseményeivel folytatja elbeszélését. Az a Domenico Morosini ugyanakkor, aki a velencei gályák parancsnoka volt, és a császárváros elfoglalásánál jeleskedett, egyetlen más tudósításban sem jelenik meg, felbukkan ugyanakkor egy ilyen nevű férfi azon *milites* sorában, akiket a dózse 1211-ben Krétán vetett be, a névsort pedig Sanudo bizonyosan ismerte.[46] A krónikás, de informátora is mondaszerű híresztelések, helytálló történelmi ismeretek és tudományos dedukció együttes alkalmazásával szerkeszti és alkotja elbeszélését.[47] Így, akárcsak a Sansovino tollából származó történetek, a történeti módszer és az ismeretkritika történetét tárja fel, és nem a felséges lovak történetét.

Ugyanez a helyzet a Quadrigára tett valamennyi korábbi utalással. Alaposan félreértették Petrarca levelét is, amelyben mellékesen említést tesz a lovakról.[48] A költő egy a Szent Márk téren zajló győzelmi ünnepet ír le, amelynél a dísztribünt az „arany templom" (így nevezte Petrarca a Szent Márk-bazilikát) külső karzatára úgy építették fel, hogy a dózse annak közepén, méghozzá az aranyos ragyogású lovak között állhasson, illetve ülhessen, csakhogy a levélben egy lovagi tornán aratott győzelemről, nem pedig Velence történetének valamely jeles diadaláról van szó. A lovakról Petrarca páratlan szépségük miatt egy történelmi eseményektől független kontextusban szól: beszámolójában a leghalványabb célzás sem található Konstantinápoly elfoglalására. A dózse a jelent ünnepli és nem egy hősi pillanat rejtélyes emlékét.

A humanista műértők némelyike a bronzlovakban Pheidiasz mesterművét látta, kinek híre akkoriban nagyobb volt, mint munkáinak ismertsége; tudni vélték azt is, hogy Rómában hajdan Janus templomát díszítették.[49] Mások úgy tartották, a négy ló Chiosból kerülhetett Rómába, ahol Néró diadalívét koronázhatták (miként azt egy ókori *sestertius*ról ismerjük),[50] majd Nagy Konstantin a Quadrigát, annak szépsége

miatt, Konstantinápolyban vitette, innen hozták magukkal – legalábbis egy a 15. század végén élő humanista szerint – a velenceiek zsákmányként. További, a Quadrigával díszített római érmék felbukkanása még várat magára.[51] A műveltség és az olvasottság ismét hiányt pótoltak, és társukul szegődött az éles eszű következtetésekből kibontakozó tudás.

Velencében természetesen – mielőtt a 15. század végétől a tudósok és történetírók körében a lovak konstantinápolyi eredetét valló álláspont elterjedtté vált – egészen más történet forgott közszájon, amely a Porta di Sant' Alipio – a Szent Márk-bazilika homlokzatának 1260 körül készülhetett északi kapuja – feletti mozaik feliratához kötődött. Ennek tanúsága szerint a velenceiek, élükön a dózséval, azért tisztelték Szent Márkot, „hogy az a hozzá hű velenceieket folyvást védelmezze az ellenségtől" (*ut Venetos semper servet ab hoste suos*).[52] A templom főkapuján, a szent teste felett megjelenő Úr alakja megáldja a népet, efelett tombol a négy szilaj paripa. Nem gondolhattak a genovaiak sem másra, midőn 1379-ben megtagadták a békekötést Velencével, mondván, egészen addig nem teszik meg azt, amíg meg nem zabolázzák Márk templomának lovait.[53]

A lovak védelmező jelentése és a *Serenissima* legyőzhetetlenségének jelképe változó formában többször és egymástól függetlenül felbukkanó elemek, még a 16. században is találkozunk velük.[54] Felix Faber, a Jeruzsálemet megjárt sváb zarándok, aki Velencében visszatérő látogató volt, 1483. évi útja során arról számolt be, hogy a Szent Márk-bazilika bejárata feletti aranyozott bronzlovakat annak emlékére állították, hogy Barbarossa Frigyes – midőn el akarta foglalni Velencét – állítólag megfogadta, addig nem hagy fel az ostrommal, amíg lovának patái nem érintik Szent Márk terét. A botrányokkal terhelt préda tehát Velence dacos önérvényesítő vágyának emlékművévé vált.

Ismerte a fenti okfejtést Arnold von Harff is, aki 13 évvel később járt a városban, s forrásául egy velencei nemest jelölt meg. Részletekben jóval gazdagabb történet az övé, mely szerint, miután Barbarossa elindult a Szentföld meghódítására, a pápa abbéli félelmében, hogy a császár céljának elérésével a „tengerek urává" válik, titkon elküldte a szultánnak a Rőtszakállú képmását és intette őt a császár támadására. Frigyes természetesen fogságba esett, igen magas váltságdíj fejében azonban szabadon engedték, és ekkor megesküdött, addig nem nyugszik, míg Velencében – ahova a pápa szökött – a Szent Márk-bazilikát istállóvá nem alakítja. A velenceiek ellenben legyőzték, így kénytelen volt behódolni a pápának is, aki lábait a császár nyakába helyezte, hogy azonban a császár se tűnjék esküszegőnek, a velenceiek négy lovat állítottak a Szent Márk-bazilika kapuja fölé. Mindezek emlékét egy festmény is őrzi a dózsepalota tanácstermében. Eddig a lovag beszámolója.[55]

Mindezekből logikusan következik, hogy a lovakat az 1177. évi velencei békével próbáljuk kapcsolatba hozni. A Frigyes behódolását ábrázoló festményen – s ez az 1577-ben elpusztult illusztrációsorozat eddig figyelmen kívül hagyott részlete – valóban látható a Szent Márk-bazilika nyugati oldala a négy bronzlóval. A történetnek azonban még nincs ezzel vége. Hiszen a császár személye hamarosan feledésbe merült, és a legyőzöttek sorában nem maradt más, mint egy „nem keresztény uralkodó". A szultán – mint a *Serenissima* ellensége – akkora vereséget szenvedett, hogy a menekülés jelentette számra az egyetlen menedéket. Ezután a templom lovai ennek a diadalnak az emlékét őrizték, és a 16. század elején mindez meg is felelt a korszak fejlődési tendenciáiból körvonalazható történelmi képnek.[56] Végül is a humanista alkotóerő

ezen utóbbi, drámaian aktualizált története is sikeresen feledtette a lovak konstantinápolyi eredetét.

A Szent Márk-bazilika aranyosan csillogó paripái, a származásukhoz kapcsolódó ködösítés igen népszerű módszerének története és eredetük tudományos újrafelfedezése mint egy tünetegyüttes méltán tükrözi a velenceiek viszonyát valamennyi 1204-ben megszerzett győzelmi trófeájukhoz, élükön a Szent Kereszttel, a Szent Vért tartalmazó ampullával, vagy akár a vörösmárvány tetrarchákkal. Ezek mindegyike éppúgy veszítette el győzelmi jellegét Velencében, mint a Quadriga, sőt inkább még le is tagadták a *basileos* vagy Bizánc felett aratott diadalt. Nem kapcsolódott hozzájuk semmilyen győzelmi ének, vagyis, jobban mondva, kapcsolódott, de történetesen olyan, amely messze visz Konstantinápolytól vagy a keresztes hadjárattól, és egészen más, előnyösebb és kétségkívül kényelmesebb, a pápa, illetve az egyház szolgálatában megvívott győzelemre utal. Szent Márk „arany templomának" aranyos csillogású bronzlovai csupán Velence önérvényesítő vágyának, a pápa megmentésének, a velencei békéhez elvezető, Barbarossa Frigyes feletti diadalnak a dokumentumai voltak addig, amíg a tanult humanisták kapcsolatba nem hozták őket Konstantinápollyal, Nagy Konstantinnal, illetve Néróval. Az az elképzelés, hogy a győzelmet a Staufok felett aratták, elnyomta a rájuk nézve terhelő valóságot, és segített egy olyan irreális múlt elplántálásában, amelyet hamarosan – Rómához hasonló jelentőséget tulajdonítva maguknak – valóságosnak fogadtak el. A Punta Salvore-i csata, melyben Sebastiano Ziani dózse 1177-ben megütközött a császárral, és az azt követően kierőszakolt béke elfoglalták a metropolisz, Konstantinápoly és a botrányszagú keresztes hadjárat helyét. Az ereklyék velencei jelenlétére magyarázatul pedig elég volt annyi, hogy az Úr akaratából vannak itt, aki felszólította a velenceieket, hogy álljanak bosszút fő riválisukon – ez is az elbizakodott önérvényesítő vágy része.

Valóságteremtés és történetírás

Mi állhat a meg nem ünnepelt győzelem hátterében, miért feledtetik el a győzelmet egy másik diadallal? Mi indokolja a történtek ilyetén átértelmezését és átértékelését? Mi volt az, ami az egész városra ily hamarjában hatott, ami cselekedeteit irányította, és ami mindenekelőtt a hatalom reprezentációs terein a *Serenissimá*nak, a tengerek királynőjének a mítoszát megrendezte?

A negyedik keresztes hadjárat megítélése terén sohasem uralkodott osztatlan egyetértés a nyugat-európai államok körében.[57] A győzelem mámora és a ragyogó zsákmány a kortársak némelyikét ugyan gátlástalanul fellelkesítette, a résztvevők többségét azonban kesergésre sarkallta. Előbb a hadjárat irányának istentagadó megváltoztatása Zára irányába, egy olyan keresztény uralkodó ellen, aki maga is viselte a keresztet, majd a Konstantinápolyba vonulás és a sereg velencei érdekek szerinti felkészítése az ostromra – függetlenül attól, hogy véletlenül vagy bármiféle szándékosság okán alakult-e így – sokakban gyanakvást és elutasítást keltett. A keresztesek némelyike, mint például Simon, Montfort grófja, aki a későbbiekben az albigensek elleni harcokban jeleskedett, vagy Guy vaux-de-cernay-i apát és még sokan mások sietve hagyták el a rosszra csábított hadat, midőn az fogadalmát megszegni látszott.[58]

A világ lelkiismerete, III. Ince pápa, aki egykor a személyétől mind inkább függetlenedő keresztes hadjárat pártját fogta, az események ilyetén alakulását kezdettől fogva helytelenítette, sőt a keresztények elleni támadást meg is tiltotta.[59] A hadjárat következményeit mégis el kellett tűrnie; de legalább a katolikus és az ortodox egyház

ezúttal megvalósulni látszó uniójának gondolatával vigasztalódhatott. Soha nem bocsátott azonban meg az átokkal is sújtott dózsénak, még akkor sem, amikor az egyházi átok feloldását követe útján törvényesítette.[60] Ez a követ, éppen az a Pietro di Capua bíboros volt, akinek nem is oly rég szemére vetette kapzsiságát, hiszen engedély nélkül ment a Szentföldről Konstantinápolyba anélkül, hogy ott a fosztogatásnak gátat vetett volna. A latinok az éhes farkasoknál is nagyobb pusztítást vittek véghez Konstantinápolyban, és ezzel ténylegesen megakasztották a görögökkel kötendő uniót. Korra, nemre és felekezetre való tekintet nélkül pusztították a pogányok helyett a keresztényeket. Sokak szeme láttára becstelenítettek meg asszonyokat, hajadonokat, de még apácákat is, gyaláztak meg oltárokat, kereszteket, az ereklyéket pedig elrabolták.[61] Senki sem vette magának a bátorságot arra, hogy a történtekre teljes mértékben felmentést adjon. Az 1204. évi kegyetlen hódítás meghasonlott emlékei Velencén kívül sehol máshol nem illantak el, és ezért Szent Márk köztársaságának nyíltan vagy lappangva, de folytonosan szembesülnie kellett a legkegyetlenebb vádakkal.[62]

„Görög földön példa nélkül álló, csodás dolgok történtek. Vajon az Úr idézte elő, avagy éppen csak hagyta végbemenni őket? A nagy, fényes és említésre méltó tettek a latinok nevéhez fűződtek. Vajon Isten, avagy ember műve volt-e mindez? Jó szándék eddig még nem derült ki belőle." Arnold von Lübecket, aki az események után néhány évvel írta meg krónikáját, kétségek gyötörték, éppen ezért mondandóját sem könnyen foglalta írásba. Az exegetika eszköztárát veti be, hogy magyarázattal szolgáljon, mondván: nem az Isten engedte-e az ördög dühét Jób ellen fordulni? S ez a düh vajon nem fosztotta-e meg hatalmától a gonoszt, és nem a szentek felemelkedését hozta? „Némely dolgok az egyházban, úgy tűnik, inkább az Úr engedélyével, mint közbenjárásával történnek, ezért sokkal inkább szándékát kell kifürkészni, nem pedig tetteit megérteni" – szögezi le. Ezután így folytatja: amikor az ördög eltávolodott az Istentől, nem maradt számára más, mint „saját gonoszsága". „Ezért nem rendelkezik magán kívül mások felett hatalommal, amikor pedig isteni engedéllyel valamit véghezvitt, akkor csak mintegy pusztító, az Isten pedig mintegy a könyörületet gyakorló hatalomként jelenik meg, amely pedig az ördögöt, annak gonoszsága miatt leigázza. Az Úr akarata az ördög akarata ellenében is beteljesül."[63] Az efféle reflexiók – és nem Arnold volt az egyetlen, aki így gondolkodott[64] – lehetővé tették a történtek enyhítését, de legalábbis a latin császárság és a latin patriarkátus megalapításának tényét tompították, az elkövetők számára azonban felmentést nem adtak.

Vajon Velence az Úr eszköze avagy az ördögé? A vállalkozás ellentmondásosságát nem mindenki fogalmazta meg olyan hatásosan, mint ahogy a lübecki apát tette. Arnold azonban csak azt juttatta kifejezésre, ami valamennyi keresztényt foglalkoztatott. Kelet és Nyugat egyként zúdította Velencére mint fő bűnösre a szemrehányásait. A görögök hangja a tehetetlen haragtól csak nem békült meg; még a 16. században is a *Serenissima* pusztulását jövendölték – *Ve tibi, Adriana, ve, ve!* –, mivel az a „királyi város" (Konstantinápoly) díszeit elrabolta, majd azokkal – új Bizáncként – önmagát ékítette fel.[65]

Kivált 1256 és 1258, illetve 1261 után lettek a szemrehányások egyre hangosabbak, miután Velence és Genova hajba kaptak Akkonnál, illetve azt követően, hogy a latin császárt Konstantinápolyból elkergették, és Szent Márk köztársasága szárazföldi terjeszkedésbe, a későbbi *Terra Ferma* kialakításába kezdett. Súlyos csapások sorát kellett Velencének elkönyvelnie, Genova a következő évtizedben jó néhány velencei flotta felett győzedelmeskedett. Ekkortájt történt, hogy a genovaiak fogságába esett Marco Polo is, s a kínálkozó alkalmat kihasználva tollba mondta útleírását, a *Milionét*.

Alighogy a genovaiak megerősítették pozíciójukat Konstantinápolyban, feleleveníthették korábbi vádjaikat. „Elfeledvén [mármint a keresztesek], hogy mit jelent keresztet viselni, azt maguktól eldobták, hogy a város meghódítására Konstantinápoly alá vonuljanak. Templomokat raboltak ki, kereszteket és Evangéliumot vetettek tűzbe." Mindezen vádak ellenére azonban 1205-ben a genovaiak sem akadályozták meg övéiket abban, hogy álszent módon idegen, de Konstantinápolyból származó zsákmánnyal bőven megrakottan hazafele tartó hajókat foglaljanak el, és az ilyetén szabad rablásnak igazi sikerként örvendjenek.[66]

Más hangok is megszólaltak, mint például Salimbene da Parmáé, aki éppenséggel Konstantinápoly meghódítását dicsérte,[67] a velenceieket azonban becsmérelte: „kapzsi emberek, szemtelenek és babonásak, akik ha képesek lennének rá, az egész világot maguk alá gyűrnék".[68] Giovanni Villani, a következő század firenzei krónikása Konstantinápoly elfoglalásával kapcsolatban csak annyit jegyzett meg, hogy mióta Velence „a görög birodalom egy része feletti hatalmat megszerezte",[69] állami ideológiája olyan rossz kifejezések segítségével fogalmazódik meg, mint „akarom, parancsolom" – *ego volo, ego iubeo* –, ami azt jelenti, hogy mindennek a dózse és Velence közösségének akarata szerint kell történnie.[70] Firenzében egyébiránt igen erős Velence-ellenesség alakult ki, amely később Machiavellinél érződik a legtisztábban.[71] A köztársaság a győzelmi mámortól megittasulva megfeledkezett a mértéktartásról, s a világon a maga akarata szerint kívánt osztozkodni. Mindez pedig másokban bírálatot, irigységet és gyűlöletet ébresztett, Velencében ugyanakkor tompította az örömöt és a diadal hangjait.

A *Serenissima* hallgatásba burkolódzott, noha Itália és Európa nyilvános álláspontja folytonos figyelmet keltett a Rialtón, Velence mindig hangsúlyt fektetett saját „jó sajtó"-jára.[72] Ennek ellenére velencei történetíróhoz egyetlen komoly beszámoló sem köthető a negyedik keresztes hadjárattal kapcsolatban. Villehardouin, Robert de Clari, Ernoul, Joinville, Gunther, a halberstadti krónikás, Balduin, vagy az éppen trónra emelt konstantinápolyi latin császár, a hadjáratban részt vevő Enrico Dandolo utódai, de még a távoli Arnold von Lübeck is, több és megbízhatóbb tudósítást hagytak maguk után, mint az érintett velenceiek. Amit tőlük megtudhatunk, az nem méltó az események súlyához, és a történet jó részét elhallgatják az emlékezet előtt.

A rialtói történetírás alkotásai egyébiránt, a *Historia ducum Veneticorum* kivételével, mind viszonylag késői alkotások.[73] Rendszeresebben 1261 után, vagyis Konstantinápoly elvesztését követően, ragadtak tollat a köztársaság krónikásai. A történetírás helyett inkább a negyedik keresztes hadjárat során keletkezett, illetve az ahhoz kapcsolódó, a dózse kancelláriáján őrzött szerződésekkel és más jogi dokumentumok gyűjteményével vértezték fel magukat. Bármit is gondolt a világ, Velence ragaszkodni akart jogaihoz és védeni igyekezett azokat. A jogi szövegek használata az elkövetkezendőkben alátámasztotta a történetírásban megkésve manifesztálódott emlékezet igazságát, legyen az bármennyire zavaros, félrevezető és hamis. Elsőként, 1230 körül, ha hiányosan is, a *Historia ducum Veneticorum* született meg. Ez alapján úgy tűnik, a dózse és a köztársaság folyamatos harcra rendezkedett be a pápa, az egyház és a szent föld szolgálatában, s késznek mutatkozott arra is, hogy a Római Birodalom maradványait megvédje az idegen támadásoktól. Ez az írás a törvényesítő törekvések mellett már megüti azt a visszafogott hangot, amely a velencei történetírók körében uralkodóvá vált: Konstantinápoly elfoglalása egyértelműen diadal volt, amivel azonban kérkedni nem szabad. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy Zára bevételét – melyet

állítólagos lázadása miatt kellett Velencének keresztes segítséget nélkülözve elfoglalnia – többre értékelték, mint azt a másik győzelmet a Boszporuszon, legalábbis a *Historia ducum Veneticorum* egy későbbi kiegészítése szerint. Sem harangok, sem zászlók nem üdvözölték a keletről hazaérkező győzteseket, de még harsonaszó sem hallatszott, s a zsákmány említésével sem találkozunk. Minden felhajtás nélkül, látszólag igen szakszerűen és szárazon vázolja a krónikás a grandiózusnak egyáltalán nem tűnő eseményt, amelyre ráadásul a pápa semmilyen befolyást – legyen az figyelmeztetés vagy parancs – nem gyakorolt. Ugyanez a történetíró egészen másként üdvözölte azt az 1206. évi, valóban jelentéktelennek számító „győzelmet", amelyet Velence a rosszhírű, de Genovában hősként tisztelt kalózok, az Alamannus grófok felett aratott. A beszámoló szerint a foglyokat „fényes diadalmenetben" vitték Velencébe, „Szent Márknak és a dicsőséges dózsénak, Pietro Zianinak ajánlva a zsákmányt és a győzelmet". Az emlék, a memória ezen diadala azért kiemelkedő, mert a győzelmet egy maréknyi kereskedő aratta a jól felszerelt katonák felett.[74] Az ügyesség elhomályosította a rendkívülit.

Valójában a *Historia ducum Veneticorum* szerzőjénél – aki Dandolo utóda, Pietro Ziani, *amator Sancte Romane ecclesie et catholicus valde*[75] életében, de valószínűbbnek látszik, hogy annak halála után fogott hozzá műve elkészítéséhez – érzékelhetjük annak a mélyreható és kollektív elfojtási folyamatnak az első megjelenését, amely során igen sok minden, ami Konstantinápoly elfoglalásához köthető, feledésbe merült, több dolgot kitaláltak és meghamisítottak, s ezek, úgy tűnik, álemlékekként sikeresen beépültek a velenceiek kollektív emlékezetébe. A „Velence-mítosz" ezzel megvetette a lábát.

Ezt az irányt követték a későbbi krónikások is, mondván: Enrico aggastyán volt már, a 97. életévében járhatott, mikor a Konstantinápoly elleni támadást vezette.[76] A valóságban azonban a tetterős idős férfi nagyjából a 60. esztendejét taposta, amikor 1201-ben a kereszt jelét magára öltötte, hogy Zárát elfoglalja. A Sala del Maggior Consiglio festményein is, bár ezek kivétel nélkül 1577 után készültek, ilyennek látjuk a dózsét.[77] Dandolo „vak" volt, még ha pontosan nem is tudjuk, hogy ez mit jelent.[78] Komnénos Manuél bizánci császárt tartották megvakíttatásáért felelősnek, ami ugyan bizonyíthatóan hazugság volt, de az aggastyán Bizánc elleni véres bosszúját kitűnően igazolta, önmagát pedig áldozatként, illetve mártírként tüntethette fel. Itt is a tények szándékos elferdítésének lehetünk tanúi. A velencei krónikásoknál a dózse hősként távozott az élők sorából. Ténylegesen azokba a sérülésekbe halt bele, legalábbis Nikétasz Khóniatész tudomása szerint, amelyeket a Konstantinápoly elfoglalását követő, bolgároktól elszenvedett katasztrófális vereség során szerzett.[79]

A hazugságok sorából álljon itt még egy negyedik példa is: Enrico, miként arról már szót ejtettünk, dózsei címét a *Quarte partis et dimidie tocius imperii Romanie dominator* kiegészítéssel bővítette. Legalábbis ez olvasható Andrea Dandolónál és más krónikásoknál is. Valójában ezt a címet az első velencei *podestá*, Marino Geno találta ki magának. Geno ugyan első oklevelében emlékeztet arra, hogy a *quarta pars et dimidia eiusdemque Imperii Romanie* a Bizánci Birodalom felosztásánál a dózsera szállt (*venit in* [...] *Ducis portione*), aki élete folyamán gyakorolta is ezen területek feletti hatalmát (*dominator existit super iam dictam quartam partem et dimidiam eiusdem Imperii, quousque vixit*). A szöveg azonban csak egyszerű tényállást rögzít, új cím felvételéről nem beszél. Dandolo valójában azt a titulust használta, amit a dózsék ősidők óta: *Veneciarum, Dalmacie atque Chrovatie Dux*. Marino volt az első, aki a kérdéses címet titulatúrájában felvette: *Nos Marinus Geno, Venetorum in Romania*

Potestas eiusdemque Imperii super quartam partem et dimidiam dominator.[80] Pietro Ziani azonban, Enrico utóda a dózsei hivatalban, Marino leváltása után, mint konstantinápolyi *podestá* a fentieknek megfelelően kibővítette címeit. A címbővülés tehát a *podestá* és a dózse közötti kényes viszály eredményének és nem a vak Dandolo teremtette hagyománynak tekinthető,[81] következménye ugyanakkor az egykori Római Birodalom nagyobb része felett érvényesülő dózsei hatalom fogalmi újraértelmezéseként is értékelhető.

A *Serenissima* évtizedekig beérte a *Historia ducum Veneticorum*mal, csak egy fél évszázaddal később, 1275 körül látott napvilágot újabb krónika, ezúttal Martino da Canal nevével fémjelezve. A mű, amely szintén a hatalom szájíze szerint íródott, azt követően született, hogy Bizánc és Genova szövetsége miatt Konstantinápoly szégyenteljesen elveszett, a krónika azonban Velence hanyatlását is hűen tükrözi. Az a félresikerült próbálkozás 1265-ben, hogy az ereklyék birtoklását csodával törvényesítsék, máris rávilágít arra, hogy miként kívánta a *Serenissima* megtépázott tekintélyét helyreállítani. Martino elképzelései és hazugságai merészségükben és gátlástalanságukban felülmúlták elődje torzításait. Ő kezeli valószínűleg először kész tényként, hogy Zára elfoglalását a dózse és Velence egyedül, a keresztes hadak közreműködése nélkül vitte véghez.[82] A rajtaütést ezúttal a pápa nem kifogásolja, sőt a dózse egyenesen III. Ince akaratát teljesíti be, akinek fenyegetőzéseiről, figyelmeztetéseiről és az eseményt elítélő véleményéről a *Historia* teljes mértékben hallgat, miként ezeket ekkora már valószínűleg Velence is kitörölte emlékezetéből. A válság hatalmába kerítette a kollektív és kulturális emlékezetet, és a valóságos eseményeket ellenkezőjükre fordította át. Ennek következményei Velence kollektív emlékezetében örökre megmaradtak.[83]

„A dózse – írja Martino – boldogságtól eltelve, nagy pompával hajóra szállt, hogy a francia bárókkal közösen az egyház szolgálatában kihajózzon a tengerre."[84] Minden tettét az egyház iránti szolgálatkészség irányította. Időközben a császár fia, a gyermek Alexiosz fogságából kiszabadulva nyugatra menekült, rokonai esdekelve kérték a pápa segítségét. „Mire a szent atya így felelt: »Üdvözöljük a gyermeket [...] Éppen most szállt tengerre egy hatalmas sereg franciákkal és velenceiekkel soraiban, akik Zára alatt pihenték át a telet. A legjobb lesz, ha követeket indítunk utánuk, hogy útjukat Jeruzsálem felé szakítsák meg és forduljanak Konstantinápolynak, s a gyermeknek adják vissza a város feletti uralmat.«" Amint a dózse hírül vette a pápa üzenetét, ekképp fordult a nemesekhez: „»Urak, nem vehetjük semmibe szentatyánk, a pápa parancsát, éppen ellenkezőleg, minden szavát meg kell fogadnunk. Kívánatosnak tartanám, ha minden a parancsa szerint történne.« S a többiek alázatosan egyetértettek."[85] Így lett a valóság botrányos parancsmegtagadásából meghunyászkodó engedelmesség.[86]

Zárát, ahogy mondani szokás, jó kezekben hátrahagyván, tiszta időben nekivágtak a tengernek, vitorlát bontottak, a szél éppen kedvező irányból fújt. Konstantinápolyba érvén a legátus felolvasta a pápa üzenetét: fogadjátok el uralkodótoknak azt, aki a flottával érkezik. Azok azonban ellenszegültek a szentatya akaratának, nem kívántak sem a pápa, sem az újonnan érkezettek kedvében járni.[87] „Ezt megtudván a pápa komoly haragra gerjedt, de a nemes urak is, és megegyeztek abban, hogy a várost elfoglalják, és lakóit szakadároknak és kiközösítetteknek tekintik, hiszen a pápa parancsának ellenszegültek."[88] Ekkor az történt, aminek történnie kellett: elfoglalták Konstantinápolyt – állítólag a legátus jelenlétében, és természetesen a pápa akaratának

megfelelően, ráadásul egy törvényes egyházi hatalom szentesítette büntetőakció keretében.

Nem kívánom folytatni Martino da Canal krónikájának elbeszélését, amely a jól ismert, a modern tudomány által képviselt eseménytörténethez képest nyilvánvaló eltéréseket mutat, s a zsákmányról természetesen ő is hallgat. Sokkal fontosabbnak tekintette, hogy ezúttal mindent, de a szó legszorosabb értelmében mindent, úgy tüntessenek fel, mintha az egyház szolgálatában, illetve a pápa parancsára történt volna, hogy sem a dózsét, sem a velenceieket, sem a köztársaságot vád ne érhesse, mintha az ellenszegülő görögök csak a jól megérdemelt büntetésüket kapták volna meg: „Miként a parancs a pápa saját szájából elhangzott." Azokról a görögökről van ugyanis szó, akik nem sokkal a krónika keletkezése előtt visszafoglalták Konstantinápolyt, elkergetve a latin pátriárkát és a velenceieket, megerősítve a városban a genovaiak súlyát, s akik szétrombolták az egyház már-már megvalósulni látszó unióját. Ezáltal Enrico Dandolo történelmi szerepe is átalakult, immár az egyház hőseként látjuk: „Közismert, hogy Enrico Dandolo, aki büszke férfiú hírében állt, éles elméjének köszönhetően hódította meg Konstantinápoly szép városát, s mindezt a szent egyház szolgálatában tette."[89] A bűnösség tudatának elhárítása már ekkor tökéletesen sikerült, diadalról és zsákmányról azonban egyelőre nem tudtak, és nem is lehetett beszélni. Főként, hogy Velence az egykori Római Birodalom területe felett gyakorolt hatalmának nagy részét is elveszítette.

Az évszázad vége felé, 1292 és 1304 között született meg a még mindig kiadatlan Marco-féle *Cronaca*, amelynek szerzőjéről közelebbi ismereteink nincsenek: talán egy Domonkos-rendi szerzetes lehetett, akit folyamatos világvégevárás jellemzett.[90] Krónikája részint a dózse és a keresztesek között köttetett, szóról szóra kihirdetett szerződések okirataira támaszkodik, közbeszúrva olyan ősi görög jóslatot, amelyet talán Marco fordított és dolgozott át. Eszerint Nagy Konstantin a nevét viselő város megalapításakor (állítólag 310-ben) Konstantinápolyt 895 esztendőre (vagyis 1205-ig) Krisztusnak ajánlotta fel, és aztán a város pusztulását „idők végezete előtti fájdalommal teljes napokra" jövendöli: „Jaj neked, hétdombú város, nem éled meg ezredik éved." Annyi félelem és sorscsapás lesz, mint soha addig, siralom és könnypatak, tűzvész és megszállás. Majd lakói igaztalanul gyilkolnak le igazakat. „Az Úristen haragja beborítja majd a hét dombot, és tűzben emészti el azokat. Majd egy szőke nép tör be a hétdombú városba, akik öt (!) hétig maradnak. S ha mindez bevégeztetett, az Úr hívására egy igaz és szent férfiú érkezik, hogy újra felépítse a Hétdombút." Bármi is legyen a szavak részletekbe menő jelentése, a jóslat értelme evidens: a város alapítója maga jövendöli meg, hogy a latinok (azaz a „szőkék") Konstantinápolyt meghódítják, hatalmuk kiteljesedésében látva a hét domb ellen irányuló isteni büntetést. A keresztes hadjárat, illetve a császárváros feldúlása tehát – mint a kilátásba helyezett isteni akarat beteljesülései – az Úr művei voltak, egy eleve elrendelt üdvtörténet megvalósulása. A *Serenissima* a legitimáció kényszerétől vezérelve mindig újabb és újabb eszközöket keresett és talált felelősségérzetének elfojtásához, amelyeket rugalmasan alakított az adott pillanat igényeihez.[91]

Marco munkája után fél évszázadnak kellett eltelnie, hogy megszülessen a következő Velence történetét összefoglaló jelentős mű, a dózse, Andrea Dandolo krónikája, amelyre tanulmányom elején is hivatkoztam. Andrea lényegében azt folytatta, amit Martino elkezdett és Marco tovább alakított: az álnok görögöket kiáltja ki bűnbaknak, és a maga látszólag tényszerű és visszafogott módján, amellyel a negyedik keresztes hadjáratot elbeszéli, tükrözi azt a nyomást, amely kívülről Velencére nehe-

zedett. Andrea utódja a dózsei hivatalban mégis lemondott arról a *Dominator* címről, amellyel állítólagosan Konstantinápoly elfoglalása után Enrico Dandolo bővítette ki a dózsei titulatúrát.

A negyedik keresztes hadjárat felidézésekor Dandolo még inkább támaszkodik az idevonatkozó okiratokra és szerződésekre, amelyek összegyűjtését a *Liber Albus*ban egyébként saját maga kezdeményezte.[92] Éppen ezért tartják Dandolo munkáját a történészek mind a mai napig igen nagy becsben, bár a dokumentált események és az azokkal megfeleltetett tulajdonképpeni események között bizonytalan a kapcsolat. A mű nem haladja meg a józan tényközlést, és Zára elfoglalásáról pontosan az elődök által felvázolt módon tudósít. A történelmi tudat iránt érzékeny dózse megtisztítja az eseményeket minden kényes, szégyenteljes, botrányszagú mozzanattól és Velence-ellenes feltételezéstől, kerüljenek azok elő a történethez kötődő, illetve attól igen távol álló forrásokból. A zsákmányról – egy-két ereklyétől eltekintve – ezúttal sem olvashatunk. Martino da Canalhoz hasonlatosan a tanult politikus is megemlít egy másik, nem kevésbé emlékezetes, sőt még grandiózusabb, ugyancsak római császár felett aratott győzelmet, méghozzá a Punta Salvore-i ütközetet, amelyre hamarosan visszatérünk.[93]

Úgy tűnik, Velence a kezdetektől fogva, vagyis az 1202/1204 utáni évektől, folyamatosan érezte a legitimáció egyre növekvő kényszerét, amellyel viselkedésére magyarázatot kellett volna adnia. Ennek tudható be, hogy a köztársaság kollektív és kulturális emlékezete, ahogy az a történeti elbeszélésekből is kiderül, kivétel nélkül a hatalom szándékainak megfelelő, különböző stratégiák és véget nem érő torzítások mentén megformált képzetek sorozata. Megszólal a lelkiismeret, hogy megmagyarázza az éveken át tartó különféle bűnöket: a keresztények elleni jogtalan és igaztalan háború bűnét, Konstantinápoly szégyenteljes elvesztésének bűnét, valamint az Isten és ember előtti bűnöket. A negyedik keresztes hadjárat velencei krónikásai önigazolást szőttek emlékezetükbe, amelytől azt remélték, hogy segítségével a *Serenissima* bátran önmaga és a keresztény világ szemébe nézhet. Olyan, a dolgok manipulálásán alapuló uralmi tudással állunk szemben, amely a törvénytelen törvényesítésére is képes. A bűn, a diadal és a későbbi veszteség eggyé olvadt össze. Velence tehát anélkül könyvelhette el a sikert, hogy a győzelmet igazán megünnepelhette volna.

A kulturális emlékezet ezen ellentmondása a legmaradandóbb dolgokban manifesztálódott igazán. A győzelmet a velenceiek soha nem ünnepelték meg az annak kijáró módon, de nem is siklottak el felette csendben: feledhetetlenné, mindig érzékelhetővé és jelenlevővé tették, hiszen ott volt a városban, a Szent Márk-bazilikában és annak falain. Kincstára tömve volt a Konstantinápolyból származó megannyi zsákmánnyal, ékszerrel és a legszentebb ereklyékkel, amelyek évszázadokon át láthatók voltak a körmeneteken. Úgy tűnik tehát, hogy a győzelem ténye nem csak marginalizálódott, egyenesen háttérbe szorult. Sem processziók, sem szertartások alkalmával, sem a dózsepalotában vagy máshol végbemenő valóságteremtés, de még csak a „tengeri nagyhatalom" kiépítése sem tanúskodott nyíltan győzelemről. Amikor a reneszánsz és a humanista érveléstan, látva a 15. század eleje óta egyre növekvő török veszélyt, rányomja a bélyegét a történetírásra, hatására Konstantinápoly 1453. évi eleste után új kép alakult ki a város 1204. évi elfoglalásáról. Mindez persze csak azután következett be, hogy a Földközi-tenger világa alapos változáson esett át, és Genova tengeri pozíciói Keleten megrendültek.

Ezt megelőzően azonban a tengeri köztársaság kulturális emlékezetében sajátságos átértékelések és újrarendezések mentek végbe. Ezeknek Martino da Canal tört utat azzal, hogy az 1204. évi botrányos vállalkozást a pápa és az egyház szolgálatában

végbement eseményeknek állította be. Ezzel kiadta a jelszót, hogy az emlékek újrarendezése, a bűntettek eltussolása megengedett, és egyúttal nem remélt lehetőséget kínált Velence jogosultságainak és a ténylegesen hatalma alá tartozó birtokoknak – figyelmen kívül hagyva, de mégis leplezve azok eredetét – a kikezdhetetlen törvényesítésére. A figyelmet Konstantinápolyról elterelve nyugatra irányította át, így lépett elő a Rialto jelmezes forgatagában Léthé fátyla alól, a múlt mélyéből az újabb maskara: Clio álarca, amely mögött egy a zsákmány önző kisajátítását igazoló történet historiográfiai, képzelet szülte és rituális elgondolása rejlik, amelyben Velence egyszerre tetszeleg Trója és Róma maszkjában, mintegy új Rómaként és második Bizáncként, miközben – második Jeruzsálemnek állítva be magát – ezek anyai javait régtől élvező lányának és örökösnőjének bőrébe bújik.[94]

A kulturális emlékezet furcsa játékának lehetünk tanúi, amiből természetesen nem szabad elhamarkodott következtetést levonnunk.[95] A történész mégis túl hamar él a „hamisítás", a „szándékos", mi több „rosszindulatú ferdítés" és a „képzelet gazdag fikció" vádjával, ha téves, a szerző és megbízója számára hasznot hajtó beszámolóval találkozik. Pedig ezeket sem kérdőjelezhetjük meg teljes mértékben, hiszen az ember, miközben emlékeit felidézi, általában nem állít hazugságokat, s ugyanez érvényes az uralkodókra és az őket körülvevő elitre is. Megesik azonban, hogy az emlékezet tudattalanul alkotja meg az emlékeket, manipulálja az élményeket és a tapasztalatokat, összekapcsolja azokat más emlékekkel, új, eddig még át nem élt képzetekké változtatja, és ezeket, de kivált a kellemetlent és a szégyenteljest, hozzáigazítja a pillanat igényeihez. Az alkotó felejtéstől és elhallgatástól sem mentes képzeteibe eközben beszivárog mindenféle helytelen, téves, vágyott és óhajtott elképzelés, amelyek összekeveredve a régi élményekkel és tapasztalatokkal, új egészet alkotnak, amelynek konstruktivitása, fikcionalitása, igazságtartalma immáron átláthatatlanná válik, még eredeti alkotója sem lesz képes rekonstruálni – legalábbis addig nem, amíg történeti-kritikai módszer rendelkezésére nem áll. Egyének esetében ugyanúgy működik mindez, mint közösségek esetében. Hiszen a kollektív emlékezet az egyéni emlékezetből táplálkozik.

A közösség ilyen esetekben úgy működik, mint egyfajta dinamikus történeti adattároló. A kommunikáció, illetve az információ átadásának más módszerei, bármilyen töredékesen és szétválogatva is, de megőrzik a múltbeli tudást, igaz, ugyanakkor folyamatosan alakítják is azt. Az alkufolyamatok – történjenek szóban vagy írásban, irányítsa azokat a heterogén és érdekeit időnként változtató társadalmi és kulturális elit tudatosan vagy ösztönösen – döntő szerepet játszanak. Mégse beszéljünk tévedésről, nevezzük inkább emlékezeti modulációnak, amelyet, ugyebár, minden emberi agy folyamatosan végez. Az emlékezet a feltételekhez, indítékokhoz, a kérdéses pillanatok igényeihez és az éppen aktuális torzító tényezőkhöz alkalmazkodva hozza létre az emlékeket, amelyeket az adott pillanatban rá ható impulzusoknak megfelelően mindig újra és újra átformál. Éppen ezért az elsődleges és a másodlagos, vagyis a tudattalanul eredményesen ható, illetve tudatosan előidézett torzító tényezők széles palettája tárul fel előttünk. Sokszor tapasztalható, hogy az egyes tapasztalatokat egy hasonló jellegű másik felülírja. Ennek megfelelően azonban a kollektív emlékezet a „közösségi én"-re épül – akárcsak az individuum emlékezete a maga szintjén.

Velencét sem tekinthetjük a fentiek alól kivételnek. Sőt éppen ellenkezőleg: Velence kollektív és kulturális emlékezete az emlékezettorzítás iskolapéldájának nevezhető. A valóságtól idegen, de valóságos emlékként tárolt események váltak cselekvési impulzusuk kiinduló pontjává. A háttérbe szorított győzelem mással magyarázha-

tó. Egy olyan átfogó emlékképzet jött létre, jelentősen befolyásolva a *Serenissima* berendezkedését és szertartásait, amely ugyanazt a témát pendítette meg, a győzelmet, a tenger feletti uralmat és annak törvényesítését, de összehasonlíthatatlanul kedvezőbb előjellel és elfogadhatóbb körülmények között, mint amelyek Konstantinápoly elfoglalásakor fennállhattak. Ez az emlékképzet legkésőbb a 14. század elejére mind az írott, mind a képi forrásokban vitathatatlanul megszilárdult, s hosszú évszázadokra igen hatásosan működött idegen szövetként beépülve Velence és a város elitjének kulturális emlékezetébe, melynek hatása Szent Márk köztársaságán kívül, Itáliában, Rómába és a német területeken is jól érzékelhető volt. Ez a képzet egyszerre foglalta magába és egyesítette azt, amit az 1204-re vonatkozó beszámolók feloldottak és veszni hagytak úgy, hogy a valóságos, de illékony múltat minőségében megváltoztatta, hozzáigazította a visszaemlékező kortársak mindenkori igényeihez, így igazolva a hatalom és a nagyság indokoltságát és helyénvalóságát.

„Emelkedj fel, Velence dicsősége, fordítsd a pápai panaszt örömujjongásba, hiszen az öröm kabátját viseled. Nézd, a balszerencse sötétje eloszlott már, és a szerencse napja virradt terád." Így kezdte 1317-ben a mantovai Bonincontro de Bovi szenátusi titkár az 1177-ben a császár és a pápa, illetve Velence között megkötött békéről írott dicsőítését, vagyis már a legkorábbi időszakban is felismerhető az a bizonyos idegen szövetként beépült emlékképzet.[96] Bovi úgy beszéli el a velencei béke létrejöttének igaz történetét, hogy közben elegyíti az ősi, mitikus eredetű hagyományokkal, majd az így kibontakozó képet a jelen kívánalmai szerint formálja.[97]

Azt, hogy Velence mitikus hagyományai miként kapcsolódtak össze a békekötéssel, pontosan nem tudjuk. Erre vonatkozó támpontot még a legkorábbi, 13. század elején keletkezett *Historia ducum Veneticorum*ból sem kapunk, abban is már csak a torzulási folyamat első jeleivel találkozunk. A moduláció azonban nemcsak a velencei szerzők esetében tapasztalható, hiszen a dózse esküvőjét a tengerrel Martino da Canal említi először, mint egyedülálló, az áldásadásra visszavezethető szertartást. A dózse hat ezüst *trombe longe*járól, illetve a *trome d'argeno*iról, amelyekre Jacopo Tiepolo 1229. évi dózsei esküszövege utal, is Canal tudósít először, akárcsak az ernyőről (a *l'omble* tulajdonképpen 'baldachin'-t jelent), *que li dona monsignor l'apostoille*, a kardról és a fehér gyertyáról.[98] Későbbi, 13. századi hivatkozásokat a pármai Salimbenénél olvashatunk, aki az esküvő rítusát először említi a tenger feletti hatalom bizonyítékaként (*quod Veneti dominium maris habent*),[99] a firenzei Giovanni Villani pedig már majdnem úgy beszél a szertartásról, mint a velencei béke szerves alkotóeleméről.[100] Hogy az egyes részleteket ki, mikor és milyen körülmények között gyúrta egybe egy önmagában teljes alkotássá és kapcsolta össze a velencei béke mitikus történetével, nem tudni.

A velencei békét, ahhoz hogy törvényesítő szerepét komolyan vehessük, alaposan felül kell vizsgálnunk.[101] Az bizonyos, hogy mindkét Ziani dózse, apa és fia kiemelkedő szerepet játszott benne. Az esemény torzítása talán már az ifjabbal, Pietróval kezdetét vehette, kinek a dózsék sorában először adatott meg, hogy a Bizánc felett aratott győzelemre visszatekinthessen, és elhárítandó a köztársaságra záporozó vádakat és támadásokat, a diadal leplezését elkezdje. További modulációk csak 1261 után, mikor az egykori siker elillanni látszott, és 1300 körül, Konstantinápoly és a Feketetenger elvesztése, illetve a Genovával megkötött béke után jelentkeztek. Az torzítás eredménye ekkor is, mint mindig, megkérdőjelezhetetlen volt. Ettől kezdve a velencei békéből vezették le a *Serenissima* valamennyi állami jelképét, igényei gazdagságát, sőt

tenger feletti hatalmát és annak szimbólumait, és ezek törvényesítése is a békekötéshez kapcsolódott. Ezzel a fikció igazolta a valóságot.

A mítosz valamennyi eleme jól ismert és gyakran idézett, ezért összefoglalásakor rövidségre törekszünk.[102] III. Sándor pápa, hogy Barbarossa Frigyes cselvetései elől elmeneküljön, Velencébe szökött. A császár azonban követelte kiadatását, amelyet Sebastiano Ziani dózse megtagadott, és csekélyke haderejével vállalta a csatát. Az Isztrián Zárával éppen átellenben fekvő, tehát a Magyar Királysággal határos, Punta Salvorénál legyőzte a császár hajóhadát, és a Rőtszakállút Sándorral békekötésre kényszerítette. A pápa köszönetképpen a dózsénak és a hivatalban mindenkori utódainak ajándékozta a *trionfit*, a velencei hercegek hatalmi jelvényeit, kezdve a fehér gyertyával és „az örökkön tartó igazság jelvényével" (*ensem* [...] *in signum perpetue iusticie*), a karddal, az ernyőn és a gyűrűn át, amellyel a dózse mint „a sós tenger egyetlen ura" (*verus dominus salsi maris*) jegyeséül fogadja alázatos alattvalóját, a tengert, a hat *trombe argento*ig, amelyek eddig magát a pápát illették.[103]

A szó és a kép egyaránt arra hivatott, hogy Sebastiano Ziani dózse kivételes, béketeremtő, pápamentő teljesítményét, és általában a *Serenissima* Isten helytartója iránt tanúsított engedelmességét hangsúlyozza.[104] Ebben a történetben minden felvonul, ami 1204-gyel kapcsolatban tabunak tűnt: a pápai köszönet, a *Serenissimá*nak járó fizetség, az adományozás aktusát felelevenítő, évenként megrendezett szertartás, az egyéni elvárások, a Dalmáciára (így Zárára is) és a tengerre kiterjedő uralom legitimációja és a győzelem.[105] Azok a „legigazabb fegyverek", amelyeket majd Lorenzo de Monacisnál Enrico Dandolo Konstantinápoly ellen vet be, ezúttal úgy jelennek meg, mint a „mindig védendő és óvandó igazság kardja" (*spata pro iusticia observanda semper et defendenda*), az „örökkön élő törvény pallosa", melyet Sebastiano és a mindenkori dózsék a pápától kaptak.[106] Úgy tűnik, ez a béke teremtette meg a közösségi identitást, és törvényesítette, hogy ez az identitás miként manifesztálódjon diadalokban. Egyúttal szükségessé tette ennek rituális megújulását, hogy önmaga tudtára ébredjen, és mindennemű gátlásától megszabaduljon.

Emlékezéstechnikai szempontból tehát arról van szó, hogy a Bizáncban székelő „római" császár felett aratott valóságos, de törvénytelen győzelmet (amelyet a velenceiek felfogásában az „egyház szolgálatában" vívtak ki) inverz módon felülírják, átírják egy a nyugati „római" császár felett aratott, idegen szövetként beépült, de teljesen törvényes győzelemmel (mely egyébként éppúgy a pápa és az egyház érdekében történt). Az eredmény mélyen bevésődött mind a velenceiek, mind mások közösségi emlékezetébe.[107] Bármi is lehetett az oka ennek az „átírásnak" – jogi vagy politikai gátlások, vagy a kiközösítés, amelyet a pápa Enrico Dandolóra mért, esetleg Dandolo hamarosan bekövetkező halála, az általa vezetett hadjárat törvényessége iránti tartós kétely, III. Ince magatartása, Konstantinápoly 1261. évi elvesztése, bűntudat, illetve szégyenérzet vagy bármi más –, az hűen tükrözi a kulturális emlékezet manipulatív erejét. Az erőt, amely fiktív képet alkot a valóságközeli, a hagyományokból táplálkozó, illetve a kívánságelemekből, az 1177. és 1202/1204. évi szerződések gondosan összegyűjtött és archivált szövegéből, a különböző háttér-információkból. Ez az erő rögzítette írásban a dózsepalota reprezentációs termeinek monumentális, valóságteremtésen alapuló mítoszát, amely mítosznak a *Signoria* ettől kezdve ugyanolyan bizonyító erőt tulajdonított, mint az okleveleknek.[108] Valamennyi múlt előbb kell, hogy alávesse magát a valóságot átíró idegen szövetként beépült emlékképzetnek, mint a kritikai történetkutatás korszakának, hiszen ugyanarra az eseményre máshol másként emlékeznek.

A feltámadó kétségeket a velenceiek hamarjában el tudták oszlatni. II. Gyula pápa egyszer azt kérte tőlük, hogy mutassák be III. Sándor kiváltságlevelét, amelyben a tengerek feletti uralmat Velencének adományozza. Megvan, hangzott a velencei követek talpraesett és a mélyebb értelmű humort sem nélkülöző válasza, hiszen épp a *Donatio Constantini* hátoldalára jegyeztetett fel.[109] A kijelentés, amely csalárd hamisítás leleplezésére volt hivatott, célt tévesztett. Hiszen a velenceiek adományának eredetisége 1500 körül aligha volt már tovább védhető, annak hamisságára ugyanis a Velencében sem ismeretlen Lorenzo Valla jóval korábban, 1440-ben, rámutatott. A pápaság doktrínáját ugyanakkor, miként azt az egyházi jogtudósok tanították, és számos ügylevél hirdette, nem sikerült hiteltelenítenüük, ez utóbbit egyébként Valla sem kérdőjelezte meg, s majd csak a reformáció intéz támadást ellene. Ugyanígy áll a helyzet Velence tenger feletti uralmával. Velencében és azon kívül is számos írott és képi forrást találunk, amely bizonyítja, hogy e hatalom valóságos és III. Sándor által törvényesített volt. Egy pápai oklevél azonban mégis perdöntő lenne a vitatható adomány esetében, a velenceiek mégsem állították soha, hogy ilyennek birtokában lennének.[110] A pápa sokkal inkább személyesen teremtett meg egy igen kifejező és törvényesítő szertartást.

A kollektív emlékezet a botrányos képet olyannal cserélte fel, amely értette a módját, hogyan hízelegjen a legfőbb, a szent és sérthetetlen jogi tekintélynek, Péter utódának, Isten földi helytartójának, és ezzel a kollektív emlékezetben végbemehetett Velence teljes öntisztulása. A *Serenissima* hosszú évtizedeken át ebből táplálkozott, s idővel politikai erejét is visszanyerte. Genova fénykorának a 14. század végével véglegesen leáldozott, Velence tengerek feletti régi hatalma újra megszilárdult. S a városban a korai humanizmus hatására beköszöntött a történetírás új korszaka, amely elismerte a hatalmon lévők egyeduralmát, és a nagyságot a látható sikerekben mérte.[111] Ennek szószólója volt Lorenzo de Monacis 1420 táján,[112] aki teljesen új, eddig merőben ismeretlen megvilágításba helyezte Konstantinápoly elfoglalását.

Lorenzo átvett olyan, korábban kitalált emlékezeti elemeket, amelyek a hatalom kiterjesztésére, a dózse baszileusz elleni bosszújára, vagy akár az egyházi szolgálatra vonatkoztak, de tovább díszítette azokat. Fellázadt a mindent elfedő hallgatás ellen, amely megfosztani látszott Velencét legfényesebb győzelmének ragyogásától. Végre kimondta, hogy Zára hódoltatása a keresztesekkel együtt történt. Örvendezett a köztársaság térnyerésén a Keletrómai Birodalomban, és felmagasztalva dicsérte Velencét, mondván, Isten által így rendeltetett, jótékony cselekedetet hajtott végre, amelyet igazolt azzal a kijelentéssel, hogy Szent Márk szárnyas oroszlánját a „leggonoszabb emberek” dühítették fel, majd más helyen így folytatta, „a jókat azonban a nyilvános szerencse és szabadság jele” kísérte.[113] Konstantinápoly elfoglalása tehát isteni adomány volt, az isteni jóindulat jele.[114] A zsákmányokról Lorenzo természetesen hallgat.

„Enrico Dandolo hatalmas tetteinek köszönhető – írja a krónikás – a *Respublica* gyarapodása, és hogy Velencének majd' az egész világon híre ment.”[115] A velenceiek tehát törvényesen hadakoztak tűzzel és vassal Konstantinápolyban, melynek falai hét napon át visszhangozták nők és férfiak panaszát s jajveszékelését.[116] A dózse a zsarnok V. Alexiosz és a hamisan esküvő, hűtlen görögök ellen ragadott kardot, méghozzá a „legigazabb fegyvert” (*iustissima arma*). Eretnek város ellen támadt, amely gőgjében magától utasította vissza az égi áldást valamennyi emberi korlátot áthágva, s felmondva Jézus helytartójának az engedelmességet. Olyan város ellen, amely egykor „gótokat, vandálokat, hunokat, tatárokat, langobardokat és más vadtermészetű barbár népeket” a nyugat és annak egyháza ellen uszított, a kereszténységet,

ameddig tehette, átkos szertartásaival bemocskolta. „Noha bűnei miatt tatárok, törökök, szaracénok, médek, pártusok, perzsák és egyiptomiak áldozatául eshetett volna, megkegyelmeztek neki, hogy katolikus férfiak mérhessenek testére büntetést"; azért kímélték meg tehát azok, hogy az alávaló Manuél kígyófajzatát ezek pusztíthassák el. Manuél volt ugyanis az, aki hitvány gaztettet vitt véghez a birodalmán átvonuló keresztesekkel szemben,[117] „aki a velenceieket – akik ugyanennek a birodalomnak, mikor az a szicíliai uralkodóval szemben nagy szükségben volt, segítségére siettek – méz helyett méreggel, fizetség helyett büntetéssel, tisztelet helyett alattomossággal fogadta," az a Manuél, aki egyébként Enrico Dandolo szeme világát is kioltotta.

A velenceiek és a frankok így foglalták el a várost – a hódítás ezek szerint az igazság, a Nyugat és Szent Márk köztársasága közötti barátság és egyetértés diadala volt. „Baráti szövetségük [ti. a keresztes lovagoké], csorbíthatatlan egyetértésük és békeszerető közösségük boldog hírneve a velenceiek irtózatos dicsőségével egyetemben széles e világon elterjedt. S ha annak idején a keresztes hadjárat szóba került, és megkérdezték, melyik hatalom mutatkozott arra méltónak, hogy egy ilyen vállalkozás élére álljon, a konstantinápolyi hadjáratot mindannyiszor felidéző emlékezet Velencének nyújtotta át a pálmát."[118] Itt nincs helye az erkölcsi gátlásoknak, hittudományi ambivalenciának vagy leplezetlen kritikának, „hiszen a dózsét halálakor, midőn a Mennyországba költözött, tetteinek dicsfénye övezte".[119]

Lorenzo krónikája egy új velencei öntudat nyitánya volt, amely a várost Rómához hasonlatossá tette, példaértékű, „kevert" alkotmányát, keresztény hitét, szabadságát és igazság iránti szeretetét határozta meg. Ezentúl lehetett ünnepelni a nagy energiákat igénylő diadalt, mivel az a béke megteremtését és az igazság érvényesülését segítette elő. *Urbs Venetum, salve, o celsis elata triumphis, Salve* [...] *salve altera Roma* [...] *tellus dignissima mundi.*[120] Ettől kezdve minden egyedül a *Fortuna* és a *Virtus* művének számított, melyek mindig a rátermettek, jelen esetben éppen Velence, társául szegődnek. S ettől kezdve végre szabadon beszélhettek a Boszporuszból származó értékes zsákmányról, a márványról és vörösmárványról, az oszlopokról és a szobrokról is: Konstantinápoly ugyanis annyira „tömve" volt a Rómából származó szobrokkal és oszlopfőkkel, írja a 15. század végi humanista, diplomata, történetíró Bernardo Giustiniai, „hogy Velence díszítésére is bőven futotta belőlük".[121] Felhívom a figyelmet arra, hogy velencei krónika először tesz utalást, még ha félénken és kimondatlanul is, Konstantinápoly kifosztására.

Az elkövetkező évtizedek egyre növekvő török veszélye[122] és az 1571-ben Lepantónál a törökök felett aratott győzelem előtérbe állította az addig háttérbe szorított múltat, és kibékítette Velencét saját történelmével. Lenyűgöző csataképekkel (például Palma il Giovanétól), igényesen kivitelezett festményekkel, valamint az 1577-ben tűz martalékává váló dózsepalota újjáépítésével[123] fényűzően ünnepelték Konstantinápoly hosszú ideig tabunak számító elfoglalását. Ezek az alkotások a továbbiakban a Punta Salvore-i csatát és annak következményeit megörökítő emlékképekkel (például Federico Zuccariéval) együtt díszítették a Nagytanács termét, a Sala del Maggior Consigliót. Ettől kezdve az értékes győzelmi zsákmányokról is ki lehetett jelenteni, hogy az 1204. évi prédához tartoznak. A Bizánc felett aratott győzelem mostantól olyan színezetet ölt, mintha az egyedül a *Serenissima* keresztes hadjárata lett volna a „gonosz" ellen; a festményeken nem jelenik meg sem a pápai legátus, sem a nyugati előkelők alakja. Egyedül a dózse alapította meg a latin császárságot, ő helyezte a császár fejére a koronát,[124] tette mindezt pápai segítség nélkül, akinek alakjával ezeken az inszcenírozott képeken nem is találkozunk. Átellenben azonban, a terem másik falán,

mint Velence pártfogoltja és a tengerek feletti uralmának törvényesítője feltűnik a szentatya. A város hatalma Konstantinápoly hódításával nemcsak fényes bizonyosságot nyert, de meg is jelent, azon a korábbi képsorozaton, amely a császár feletti első csodálatos győzelmet mutatja be, és azon is, mely a nyugat-római császár dózse előtti hódolatát ábrázolja. A Sala del Maggior Consiglio, a velencei elit gyülekezőhelye végre egyesítette azt, ami évszázadok óta Velence nagyságát meghatározta és oksági-lag összetartozott: az idegen szövetként beépült győzelmet és a valós diadalt.

*

Széles ívét futottuk be egy olyan emlékezetnek, amely Zára jogtalan elfoglalásától és az abból következő Velencét sújtó egyházi átoktól számos elhallgatáson, átértékelésen és kulturális emlékképzeten át idáig, a dózsepalota grandiózus valóságteremtéséig tartott. Ez az emlékezet kétféle, egymás mellett működő emlékezeti helyet teremtett meg: egyfelől a vállalható álvalóságot, a puszta kitalációt, amelyben a valós személyeknek fiktív, de a valóságot befolyásoló szerep jut, másfelől a láthatatlanságba süllyesztett, botrányszagú és csak évszázadokkal később átdolgozott, megtisztított és megváltoztatva ismét a napvilágra hozott valós győzelmet. A tengeri hatalom, úgy tűnik, éppen a Zárában és környékén véghezvitt botrányos események miatt a kezdetektől igen erős, a latin és görög császárságból kiinduló igazoláskényszerrel küszködött. Ez a nyomás manipuláló, torzító és átalakító hatást gyakorolt az emlékekre, így ezek egy olyan látszatvalóságot kezdtek tükrözni, amelyet igen sokan – Velencében, Rómában, Itáliában, német földön, a Velencét érintő zarándokok körében – a valóságban megtörténtnek hittek. Ez az idegen szövetként beépült emlékezet a maga részéről befolyásolta – pont, mint a reformáció a német tartományokban – a valóságos eseményeket. Befolyásolta, de nem oltotta ki a Zára és Konstantinápoly körül, a pápai Kúrián, Magyarországon és Velencében végbement valós események hatásait, inkább, mintegy a realitás érzetét keltve, második hatásösszefüggésként kiegészítette és kísérte azt.

A különböző emlékezeti szinteket, az emlékezeti helyek architektúráját és azok folytonos átalakítását és átszervezését más magatartás határozza meg, mint a cselekvési gyakorlatát, mégis mindkettő – az emlékezet és a gyakorlat is – kölcsönösen hatnak egymásra. Így, ha mi, történészek közelíteni szeretnénk az összetett valóság felé, akkor vizsgálnunk kell külön-külön az emlékezetet és a gyakorlatot, de azok összjátékát is. Zára és Konstantinápoly elfoglalásának jogtalansága, ennek a jogtalanságnak és az idegen uralmi területek meghódításának elleplezése és a háttérbe szorítása alakította a velenceiek kollektív emlékezetét. A folyamatok megmutatják, hogy egy egyedi történet miként kapcsolódik hozzá egy másik történethez és olvad azzal össze, s miként keletkezik ezáltal egy ugyanolyan valóságosnak tetsző, de meg nem történt esemény. A fentiekből is látszik, hogy a világtörténelem ily módon miként írja át folyamatosan magát, hogy mindig aktuálissá, közvetlenül hatóvá és a mindenkori jelen szellemi megalapozásához elengedhetetlenné váljon.

Fordította: Skorka Renáta

Jegyzetek

[1] *Pierre Nora*: Les lieux de mémoire. I–III. Paris, 1993.
[2] L. *Jan Assmann*: Das kulturelle Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. Schrift, Erinnerung und politische Identität. München, 1992. (Magyarul: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 1999., 2. kiad.: 2004.), *Maurice Halbwachs*: Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen. Frankfurt am Main, 1985. (Magyarul: Az emlékezet társadalmi keretei. In: Francia szociológia. Szerk.: Ferge Zsuzsa. Budapest, 1971.).
[3] Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jahrhundert). Heidelberg, 1980. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Jg. 1980. Nr. 1.)
[4] Gertraud (Traudl) Junge (1920–2002) Adolf Hitler titkárnője, akinek visszaemlékezési alapján született meg a Harmadik Birdalom vezérének végóráit bemutató Bis zur letzten Stunde című kötet (magyarul: Az utolsó óráig. Hitler titkárnőjének visszaemlékezései. Budapest, 2002.). Albert Speernek (1905–1981), a náci Németország főépítészének, a haditermelés irányítójának Erinnerungen, illetve Spandauer Tagebücher címen jelentek meg önéletírásai (magyarul: Hitler bizalmasa voltam. Emlékiratok. Budapest, 1996. és Spandaui börtönnapló. Budapest, 1999.).
[5] *Andreae Danduli* ducis Venetiarum Chronica brevis aa. 46–1342 d. C. (a továbbiakban: Chronica brevis). In: Rerum Italicarum Scriptores nuova edizione 12/1. Sajtó alá rendezte: Ester Pastorello. Bologna, 1938. 367. 22–24. jegyzet. – Az eseménytörténethez l. Storia di Venezia dalle Origini alla caduta della Serenissima II. L'età del Comune. Szerk.: Giorgio Cracco, Gherardo Ortalli. Róma, 1995. 155–299.
[6] A történetíró Enrico Dandolo egyik nagybátyjának leszármazottja volt. L. a leszármazási táblát: *Thomas F. Madden*: Enrico Dandolo and the Rise of Venice. Baltimore, London, 2003. 202.
[7] A 12. században a Velencei Köztársaság legnagyobb kereskedelmi kolóniája Konstantinápolyban működött. I. Manuél bizánci császár (1143–1180) azonban Genova és Pisa javára csökkenteni kívánta Velence dominanciáját a bizánci kereskedelemben, ezért 1171-ben elkoboztatta a városban élő velenceiek vagyonát, majd börtönbe vetette őket. Mivel Vitale Michiel dózse megtorló hadjáratát nem koronázta siker, a köztársaság képviseletében Enrico Dandolo diplomáciai tárgyalásokat kezdett Manuél császárral. 1182-ben – miközben a konstantinápolyi velencei negyed újbóli létrehozásáról folyt a tanácskozás – a legenda szerint a császár parancsot adott Dandolo megvakíttatására. – A ford.
[8] *Andreae Danduli* ducis Venetiarum Chronica per extensum decripta aa. 46–1280 d. C. (a továbbiakban: Chronica extensa). In: Rerum Italicarum Scriptores nuova edizione 12/1. Sajtó alá rendezte: Ester Pastorello. Bologna, 1938. 279–280. 7–13., valamint 21–24. jegyzet. A Szent Vér-ereklyéhez: Il Tesoro di San Marco II. Il Tesoro e il Museo. Szerk.: Hans R. Hahnloser. Firenze, 1971., továbbá Der Schatz von San Marco. Szerk.: Hansgerd Hellenkemper. Milánó, 1984. 290–293. Nr. 40. (Veröffentlichung des Römisch-Germanischen Museums der Stadt Köln und der Società Olivetti.)
[9] *Andrea Dandolo*: Chronica extensa. i. m. 279. 24–26. jegyzet. L. még: *Giorgio Cracco*: Dandolo, Enrico. In: Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 32. Róma, 1986. 451.; valamint *Madden*: i. m. 63–68.
[10] *Heinrich Kretschmayr*: Geschichte von Venedig. I–III. Gotha, Stuttgart, 1905–1934. I. 269–322.; *Charles M. Brand*: Byzantium Confronts the West 1180–1204. Cambridge (Massachusetts), 1968. 195–206.; *Ralph-Johannes Lilie*: Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081–1204). Amsterdam, 1984. 547–451.; *Silvano Borsari*: Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici. Velence, 1988. 22–29.; *Irmgard Fees*: Reichtum und Macht im mittelalterlichen Venedig – die Familie Ziani. Tübingen, 1988. 247.
[11] *Andrea Dandolo*: Chronica extensa. 280. 8. jegyzet. Az ereklye a ma Velencében őrzött kereszt-relikviák között nem azonosítható. L.: *Anatole Frolow*: La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le dévenloppement d'un culte, Paris, 1961. 296–298. Nr. 273., 424–425. Nr. 524., 452–453. Nr. 586. (Archives de l'Orient chrétien 7.); Il Tesoro di San Marco. i. m. II. Nr. 140., Nr. 192. Marin Sanudo szerint Konstatin keresztje – amelyről Andrea Dandolo úgy vélte, hogy ezt a keresztet küldette Enrico Dandolo Konstantinápolyból Velencébe – nem egyezik azzal a kereszttel, amelyet 1230–1231-ben a tűzből mentettek ki. Összehasonlításképpen más ereklyék átszállításáról l. *Patrick J. Geary*: St. Helen of Athyra and the Cathedral of Troyes in the 13th Century. In: Journal of Mediaeval and Renaissance Studies, 7 (1977) 149–168.
[12] *Frolow*: i. m. 686.
[13] Az 1204/1205 és 1261 között Konstantinápolyból Velencébe vitt ereklyéről: *Otto Demus*: The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Scuplture. Washington D. C., 1960. 26–30. (Dumbarton Oaks Studies 6.); *Wolfgang Wolters*: Architektur und Ornament. Venezianischer Bauschmuck der Renaissance. München, 2000.; Marmi della Basilica di San Marco. Capitelli, plutei, rivestimenti, arredi. Sajtó alá rendezte: Irene Favaretto, Ettore Vito, Simonetta Minguzzi, Maria da Villa Urbani. Bologna, 2000.
[14] A vért tartalmazó ampulláról egy egyszerű pergamenlapocska hirdeti, hogy *Sanguis Christi*.

[15] *Debra Pincus*: Christian Relics and the Body Politic. A Thirteenth-Century Relief Plaque in the Church of San Marco. In: Interpretazioni veneziane. Studi di storia dell'arte in onore di Michelangelo Muraro. Sajtó alá rendezte: David Rosand. Velence, 1984. 42–43. Ezen adatok alapján úgy tűnik, a velencei hagyomány Henrik latin császár kereszttereklye-tartóját Enrico Dandolo ajándékának tekinti. Dandolo azonban 1205. június 1-jén halt meg, jóval korábban Henrik következő évben történő császárrá választása előtt. Lehetetlen tehát, hogy ez legyen az a kereszt, melyet a dózse Velencébe küldött.

[16] A datálásról *Pincus*: i. m. 42–43.

[17] *Gina Fasoli*: Nascita di un mito. In: Studi storici in onore di Gioacchino Volpe per il suo 80.° compleanno I. Firenze, 1958. 45–79.; *Gilbert Dagron*: Le „mythe de Venise" vu de Byzance című előadása a velencei Deutsches Studienzentrum által 2002 szeptemberében megrendezett, Der Mythos Venedig címet viselő konferenciáján.

[18] Lorenzo de Monacis, az Anjou Mária udvarában diplomáciai szolgálatot teljesítő olasz humanista 1421-ben, az ezeréves fennállás alkalmából Velencét dicsérte ezekkel a szavakkal. *Mario Poppi*: Un'orazione del cronista Lorenzo de Monacis per il millenario di Venezia (1421). In: Atti dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 131 (1972/73) 486.

[19] Il Tesoro di San Marco I. La Pala d'Oro. Sajtó alá rendezte: Hans R. Hahnloser. Velence, 1994. 5–10. Az Ordelaffo zománc feliratának eredetéhez: *David Buckton, John Osborne*: The Enamel of Doge Ordelaffo Falier on the Pala d'Oro in Venice. In: Gesta. International Center of Medieval Art, 39 (2000) 43–49.; *Michael Angold*: The Fourth Crusade. Event and Context. Harlow, 2003. 252–254.

[20] A szószék konstantinápolyi eredetére Demus hívta fel a figyelmet. *Otto Demus*: The Mosaic Decoration of San Marco. In: Venice. Szerk.: Herbert L. Kessler. Chicago, London, 1988. 110. Demus elméletét Kosegarten megkérdőjelezte. *Antje Middeldorf Kosegarten*: Zur liturgischen Ausstattung von San Marco in Venedig im 13. Jahrhundert. Kanzeln und Altarziborien. Marburg, 2002. (Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, 29.) Ezen utóbbiban megfogalmazott, lényegében történeti kifogások számomra nem meggyőzőek. A szószék, melynek említésével először 1268-ban találkozunk, elkészítésénél felhasználtak bizánci eredetű alapanyagokat, többek között vörösmárványt is. Hogyan és honnan szerezhették be a velenceiek a pofírlapokat, amik csak Rómában, Ravennában és Konstatntinápolyban voltak elérhetők? Martino da Canal krónikája (*Martino da Canal*: Les estoires de Venice. Cronaca veneziana in lingua francese dalle origini al 1275. Sajtó alá rendezte: Alberto Limentani. Firenze, 1972. II. 112., 280.) éppenséggel nem utal a szószék korára, de pontosan ekkor (1268-ban) újították meg a dózseválasztás rendszerét, amely új rendet Lorenzo Tiepolo megválasztásánál alkalmazták először, majd aztán évszázadokig érvényben maradt. Martino, aki szemtanú lehetett, csak a megválasztás új rendjéről számol be, a templom felszereltségéről nem. Döntő lehet ebből a szempontból a dózse általa említett húsvéti körmenet. Lorenzo elődjének, Raniero Zenónak 1253-as (*Limentani*: i. m. I. 130., 126.) megválasztása még más szertartás szerint, méghozzá a jelölt távollétében történt. Hogy az új szószék már ekkor elkészült-e, ezek alapján nem állapítható meg, és a művészettörténeti kutatások sem teszik lehetővé a pontosabb datálást.

[21] *Paul Edouard Didier Riant*: Exuviae sacrae constantinopolitanae. Fasciculi documentorum ecclesiasticorum, ad byzantina lipsana in Occidentem saeculo XIII° translata, spectantium. Historiam quarti Belli Sacri imperiique gallo-graeci illustrantium. II. Genf, 1878. 149–152. Nr. 98. (1265. január 30). Tisztázatlan, hogy a fennmaradt kereszttereklyék közül melyik menekült meg a tűzből (vö. *Frolow*: i. m. Nr. 273., illetve Nr. 450.). Sanudo szerint két kereszttereklye létezett: „Del legno della croce approvato nel foco und Una † portava Constantin Imperador in battaia." L. *Marin Sanudo*: De origine, situ et magistratibus urbis Venetae ovvero la città di Venetia (1493–1530). Szerk.: Angela Caracciolo Arico. Milánó, 1980. 160.

[22] *Riant*: i. m. 153. Nr. 105. (1265. július 12.)

[23] Vö. A Keresztelő földi maradványairól: *Jacobus a Voragin*: Legenda aurea. Szerk.: Theodor Graesse. Boroszló, 1890. 569–573. A Genovában lévő földi maradványokról és a Poitiers-ban lévő koponyáról: *Jacobus de Voragine*: Legenda aurea. Ford: Richard Benz., Heidelberg, 1979. 659–663. (Magyarul *Jacobus de Voragine*: Legenda aurea. Válogatta és az előszót írta: Madas Edit. Budapest, 1990.) L. még *Giovanni Moleone*: Iacopo da Varagine e la sua Cronaca di Genova dalle origini al MCCXCVII. I–III. Róma, 1941. II. köt. 302–304. (Fonti per la storia d'Italia, 84–86.), továbbá *Pincus*: i. m. 46. és 51. jegyzet.

[24] A Kereszt, a Szent Vér, valamint a Keresztelő koponyája igazolhatóan Konstantinápolyban voltak az 1204-es fosztogatás idején. L. *Robert de Clari*: La Conquête de Constantinople. Szerk.: Philippe Lauer. Paris, 1924. (Les classiques Français du Moyen Age, 40.) Mindkét kereszttereklye felirata kifejezetten Konstantinápolyra utal. A György-relikviák keleti eredetét csak a bizánci foglalat igazolja.

[25] *Antonio Carile*: Aspetti della cronochistica veneziana nei secoli XIII e XIV. In: La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Sajtó alá rendezte: Agostino Pertusi. Firenze, 1970. 84–85. (Civilta veneziana. Saggi, 18.) Magam, akárcsak Wolfgang Wolters nem értek egyet Carile azon felvetésével, hogy a „guerra costantinopolitana"-t már Pietro Ziani megfestettette volna a Miklós-kápolnában. Egy ilyen korai ciklus

ellentmondana Velence valamennyi historiográfiai és művészi hagyományának. Annak a későbbi Ramusio (1573) az egyetlen egy bizonyítéka, amelyre Carile hivatkozik, ezzel szemben nem igazolható.

[26] *Arnold Esch*: Spolien. Zur Wiederverwendung antiker Baustücke und Skulpturen im mittelalterlichen Italien. In: Archiv für Kulturgeschichte, 51 (1969) 23.

[27] *Riant*: i. m. 150. (Nr. 98.). Később nagypéntekenként is a szószékre helyezték, a „Sensa" éjjelén pedig a Szent Márk-székesegyházban mutatták be őket. *Marin Sanudo*: i. m. 53., 180. A zenéhez: *Jeffrey Kurtzman, Linda Maria Koldau*: Trombe, Trombe d'argento, Trombe squarciate, Tromboni, and Pifferi in Venetian Processions and Ceremonies of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Journal of Seventeenth-Century Music, 8 (2002) II–IV. rész. http://www.sscm-jscm.org/jscm/v8/no1/Kurtzman.html. (2005. július 25.)

[28] Mennyivel másként, humanistákhoz méltóan ünnepelték meg a török felett 1571-ben, Lepantónál aratott győzelmet (legalábbis a 17. századi visszaemlékezés szerint). *Kurtzman–Koldau*: i. m. 63. dok.

[29] *Limentani*: i. m. II. 87., 248. Itt a „Laudes" szövege franciául is olvasható: Criste vince, Criste regne, Criste enpere. Notre signor Rainer Gen stb.

[30] Ez az eredettel kapcsolatos adat legkésőbb a 15. század vége óta bizonyosnak tekinthető; valóságos korukat azonban homály fedi. Vö. *Giovanni Saccardo*: I pilastri acritani. In: Archivio veneto, 34 (1887) 285–309.; *Thomas Weigel*: Spolien und Buntmarmor im Urteil mittelalterlicher Autoren. In: Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance. Szerk.: Joachim Poeschke. München, 1996. 150–151., valamint a 108. jegyzet egy kiadatlan, 1495 előtti krónikából származó adattal. Eszerint a „pilastri acritani" és a „pietra del bando", megbosszulandó Konstantinápoly 1261-es elvesztését, Akkonból érkeztek. Az akkoni eredet még Velence történetének nagy összefoglalásában is megjelenik. *Giorgio Cracco, Gherardo Ortalli*: i. m. II. 217. A „Pilastri portati a Venia da San Giovanni d'Acri dopo il 1256" című ábra.

[31] Csak az angol fordítás volt elérhető számomra: The Pilgrimage of Arnold von Harff Knight from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, wich he accomplished in the years 1496–1499. Fordította, gondozta: Malcolm Letts. Hakluyt Society, Second Series 94. (1946) 55. (Arnold emlékezetében vélhetően más oszlopokkal keveri ezeket).

[32] *Demus*: The Church. i. m. 29.

[33] *R. Martin Harrison*: The Church of St. Polyeuktos in Constantinople. In: Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie. Trier 5–11 September 1965. Città del Vaticano, Berlin, 1977. 543–549. (Studi di Antichità cristiana 27.); *uő*: Ein Tempel für Byzanz. Die Entdeckung und Ausgrabung von Anicia Julianas Palastkirche in Istanbul. Stuttgart, Zürich, 1990.; *Friedrich W. Deichmann*: I pilastri acritani. In: Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti, Ser. 3ª, 50 (1977/78) 75–89.; *uő*: Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten. Gesammelte Studien zur spätantiken Archtektur, Kunst und Geschichte. Wiesbaden, 1982. 649–663.; *Michael Vickers*: Wandering Stones: Venice, Constantinople, and Athens. In: The Verbal and the Visual. Essays in Honour of William Sebastian Heckscher. Szerk.: Karl Ludwig Selig, Elizabeth Sears. New York, 1990. 225–247.

[34] *Marilyn Perry*: Saint Mark's Trophies. Legend, Superstition, and Archaeology in Renaissance Venice. In: Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 40 (1977) 39–45., valamint 1–5. táblák.

[35] *Perry*: i. m. 27–28. a Marin Sanudóhoz és a Francesco Sansovinóhoz tartozó adatokkal. Jacoff elmélete, amely könyvének alcímében is pontosan körvonalazódik (*Michael Jacoff*: The Horses of San Marco. The Quadriga of the Lord. Princeton (N. J.), 1993.), a velencei források alapján nem igazolható. Így elgondolását találgatásnak tekintjük, és figyelmen kívül hagyjuk.

[36] Vö. Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brouquière. Sajtó alá rendezte: Charles Schefer. Paris, 1892. Újabb kiadás: Frankfurt am Main, 1994. 1589–1590, illetve a 160. oldal 1. jegyzete. (Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science. The Islamic World in Foreign Travel Accounts, 5.) Egy jó évtizeddel később Bertrandon is ugyanazt terjesztette (*Perry*: i. m. 30.). Figyelemre méltó, hogy Bertrandon Velence bemutatásakor nem tesz említést a Quadrigáról, csak akkor utal a Velencében lévő lovakra – akkor is csak mellékesen –, amikor Konstantinápolyban a hajdani hippodromról szóló beszámolóját írja. Ez megmagyarázhatja, miért beszél pusztán három lóról Velencével kapcsolatban. Konstantinápolyban ez idő szerint ugyanis csupán három oszlopot látott, csakhogy, mint kiderült, rossz oszlopokat látott rossz helyen. Vö. *George P. Majeska*: Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Washinton D. C., 1984. 240. (Dumbarton Oakes Studies, 19.) Buondelmontihoz: *Giuseppe Gerola*: Le vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti. In: Studi bizantini e neoellenici, 3 (1931) 275.; *Thomas Thomov*: New Information about Cristoforo Buondelmonti's Drawings of Constantinople. In: Byzantion, 66 (1996) 431–453. Buondelmonti, aki még négy vörösmárvány oszlopról beszél, nem közvetít hitelt érdemlő ismeretanyagot.

[37] Sem Perry, sem Vickers nem vette ezt figyelembe. *Perry*: i. m. 30. 17. jegyzet és 33. 22. jegyzet. *Vickers*: i. m. 232–233. Úgy Konstantinápolyban, mint a bizánci szerzőknél a város kifosztása a velenceiek által soha nem merült feledésbe. A város leírásakor valamennyi krónikás, de még Nikétasz Khóniatész is két arany

Quadrigára utal a Hippodromban. (Vö. *Lucia Borelli Vlad, Anna Guidi Toniato*: Quellen und Texte zu den Pferden von San Marco. In: Die Pferde von San Marco. Berlin, 1982. 25–33.) Azon Konstantinápolyba látogató utazóknak, akik ismerték Szent Márk lovait, nem esett nehezükre, hogy a lovak egyik helyen érzékelhető hiányából és másik helyen tapasztalható látványából levonják a maguk következtetéseit.
[38] A már 1454-ben elkészült a latin fordítás újabb kiadása alapján: *Manuele Crisolora*: Le due Rome. Confronto tra Roma e Costantinopoli. Con la trad. latina di Francesco Aleardi. Szerk.: Francesco Niutta. Bologna, 2001. IV. 15–23., 68–78. Vö. *Christine Smith*: Architecture in the Culture of Early Humanism. Ethics, Aesthetics, and Eloquence, 1400–1470. Oxford, 1992. 166. A szöveg angol nyelvű fordítása uo. 199–215. A legújabb görög nyelvű kiadás: *Cristina Billó*: Manuele Crisolora, Confronto tra l'Antica e la Nuova Roma. In: Medioevo greco, numero „zero" (2000) 1–26.
[39] Összefoglaló jelleggel Lorenzóhoz: *Franco Gaeta*: Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento. In: Storia della cultura veneta dal primo Quattrocento al concilio di Trento. Szerk.: Girolamo Arnaldi–Manlio Pastore Strocchi. Vicenza, 1980–1981. I. 16–25.
[40] Bessarion Velencének adományozta az elsősorban görög kéziratokból álló gyűjteményét, megteremtve ezzel a Biblioteca Marciánát. – A ford. *Marino Zorzi*: La libreria di San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi. Milano, 1987. 23–61.
[41] *Demus*: The Church. i. m. 113–114. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a Szent Márk-székesegyház nyugati homlokzatát még a 14. század első felében is olykor a lovak nélkül ábrázolták, valószínűleg sokan nem tartották hangsúlyozandónak őket. *Patricia Fortini Brown*: Venice and Antiquity. The Venetian Sense of Past. New Haven, London, 1996. 12. 11. tábla. L. még a Szent Márk-székesegyház egyik misekönyvéről írottakat: I libri di San Marco. I manoscritti liturgici della basilica marciana. Sajtó alá rendezte: Susy Marcon. Velence, 1995. 130–131. Nr. 35. (saec. XIV$^{2/3}$.)
[42] *Marino Sanudo*: Vite de'Duchi di Venezia. Szerk.: Ludovicus Antonius Muratorius. Milánó, 1723. 534. (Rerum Italicarum Scriptores XXII.); *Uő*: De origine. i. m. 24–25.
[43] *Francesco Sansovino*: Venetia citta nobilissima et singolare (1581). Kiegészítésekkel ellátta: Giustiniano Martinioni (1663), sajtó alá rendezte: Lino Moretti. Velence, 1968. 94.
[44] A pótláshoz: *Borelli Vlad, Toniato*: i. m. 89–90.
[45] Chronica brevis. i. m. 367. 9–10. jegyzet.
[46] Urkunden zur älteren Handels- und Staatengeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts. I–II. Szerk.: Gottlieb Lukas Friedrich Tafel, Georg Martin Thomas. Bécs, 1856–1857. II. 134. Marin Sanudo is hivatkozik erre az oklevélre.
[47] A velencei arisztokrácia a 14. század vége óta kedvét lelte a Velence múltjárt megidéző – legtöbbször olasz nyelvű – historiográfiai művek megírásában. *Carile*: i. m. 81.
[48] *Francesco Petrarca*: Epistolae rerum senili IV. 2. In: Opera quae extant omnia. Szerk.: Johannes Herold. Bázel, 1581. 782–783., vö. *Perry*: i. m. 29.
[49] Így vélekedett Ciriaco d'Ancona is 1436-ban. L. *Perry*: i. m. 33.
[50] *Perry*: i. m. 33–34.
[51] *Borelli Vlad, Toniato*: i. m.
[52] Ezt az összefüggést, ha nem tévedek, eddig még senki sem vette figyelembe.
[53] Vö. *Perry*: i. m. 29–30., a feliratra azonban nem utal.
[54] A következőkhöz adatokat l. *Perry*: i. m. 30–33. Magyarázatával azonban nem értek egyet.
[55] The Pilgrimage of Arnold von Harff. i. m. 52–54.
[56] Velence természetesen ez idő szerint nem tekinthető a törökök elleni háború mozgató rugójának.
[57] A negyedik keresztes hadjárat történetéhez: *Donald E. Queller, Thomas F. Madden*: The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople. Philadelphia, 1997^{2}; *Michael Angol*: The Fourth Crusade. Event and Context. Harlow NY, 2003.; *Hans Eberhard Mayer*: Geschichte der Kreuzzüge. Stuttgart, 2000^{9}. 172–184.; *Ralph-Johannes Lilie*: Byzanz und die Kreuzzüge. Stuttgart, 2004. 157–180., *Charles M. Brand*: The Fourth Crusade. Some Recent Interpretations. In: Medievalia et Humanistica, NS, 12 (1984) 33–45.
[58] *Helmut Roscher*: Papst Innocenz III. und die Kreuzzüge. Göttingen, 1969. 115. (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 21.); *Alfred J. Andrea*: The Historia Constantinopolitana. An Early Thirteenth-Century Cistercian Looks at Byzantium. In: Analecta Cisterciensia, 36 (1980) 274–276.
[59] A Zára alatt táborozó keresztesek körében a hozzájuk eljutó pápai irat ellentétes véleményeket váltott ki. *Raymond H. Schwandt*: The Fourth Crusade and the Just-War Theory. In: Catholic Historical Review, 61 (1975) 205.
[60] Vö. *Roscher*: i. m. 113–131. A pápa legfontosabb leveleinek angol fordítását és azok jegyzeteit l. *Alfred J. Andrea*: Contemporary Sources for the Fourth Crusade. Leiden, 2000. (The Medieval Mediterranean, 29.), továbbá *Uő*: Cistercian Accounts of the Fourth Crusade. Were They Anti-Venetian? In: Analecta

Cistercensia, 41 (1985) 3–41. (A címben feltett kérdésre a válasz: a negyedik keresztes hadjárattal kapcsolatban a szerzők, ha nem is általánosan, de egy része ténylegesen Velence-ellenes álláspontot fogalmazott meg.)

[61] Reg. VIII. 69. In: *Jacques Paul Migne*: Patrologiae cursus completus. Series latina, 1–222. Párizs, 1844–1864. 215. köt. 701B. – A pápai követhez l. *Werner Maleczek*: Petrus Capuanus. Kardinal, Legat im vierten Kreuzzug, Theologe († 1214). Bécs, 1988. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom. I. Abt. Bd. 8.)

[62] Például: Gesta Innocentii III. Papae c. 105–108. In: *Migne*: i. m. 214. köt. 145–148.; *David Richard Gress-Wright*: The Gesta Innocentii III. (Ph.D. disszertáció.) Bryn Mawr College, 1981.; Ottonis de Sancto Blasio Chronica c. 49. In: Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi (a tobábbiakban: MGH. SS. Rer. Germ.) 47. Szerk.: Adolf Hofmeister. Hannover, Lipcse, 1912. 81. Ez a kereszteseket *in rapinam efferati nec ecclesiis parcentes*, Konstantinápoly elfoglalását és kirablását azonban isteni csapásnak, *flagellum non a paganis, sed a Christianis super filios pestilencie* nevezi.

[63] Arnoldi Chronica Slavorum. In: MGH. SS. Rer. Germ. 14. Szerk.: Johann Martin Lappenberg. Hannover, 1868. 240.

[64] Az idevágó elgondolásokról l. Die Chronik des Propstes Burchard von Ursberg (Burchardi praepositi Urspergensis Chronicon). In: MGH SS Rer. Germ. 16. Szerk.: Oswald Holder-Egger, Bernhard von Simson. Hannover, Lipcse 1916². 87–88. A pairisi Márton apát zsákmányához: An furtive sint, iudicet qui legit; an videlicet dominus papa talem rapinam in populo christiano factam potuerit iustificare, sicut furtum Israhelitici populi in Egypto iustificatur auctoritate divina?

[65] *Agostino Pertusi*: Fine di Bisanzio e fine del mondo. Significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Oriente e in Occidente. Sajtó alá rendezte: Enrico Morini. Róma, 1988. 206–208. (Istituto storico italiano per il Medio Evo n. s. storici 3.)

[66] Annali Genovesi di Caffaro e de'suoi continuatori. Szerk.: Luigi Tommaso Belgrano, Cesare Imepriale. Genova, 1901. 2. köt. 89., 93.

[67] Cronica fratris Salimbene de Adam ordinis Minorum. In: MGH. SS. 32. Szerk.: Oswald Holder-Egger. Hannover, Lipcse, 1905–1913. 23–24.

[68] MGH. SS. 32. 461. 12–13. jegyzet. Az idézet szó szerint Cremona püspökétől Sicardustól († 1215) származik.

[69] Nuova Cronica di Giovanni Villani. Kritikai kiadás. Szerk.: Giovanni Porta. Parma 1991. 5. (Magyarul: Villani testvérek. A három Villani krónikája. In: Középkori krónikások. VIII–IX. köt. Budapest, 1909.)

[70] *Porta*: i. m. 11,90.

[71] *Franco Gaeta*: L'idea di Venezia. In: Storia dell cultura veneta dal primo Quattrocento al concilio di Trento. Szerk.: Girolamo Arnaldi–Manlio Pastore Strocchi. Vicenza, 1980–1981. III. köt. 578–579., 582–587., 598–614.

[72] Összefoglalóan: *Gaeta*: L'idea. i. m. 565–641.

[73] *Antonio Carile*: La cronochistica veneziana (secoli XIII–XVI) di fronte alle spartizione della Romania nel 1204. Firenze, 1969.

[74] Supplementa tomorum I–XII. pars II. Supplementum tomi XIII. In: MGH SS. 14. Szerk.: Georg Waitz. Hannover, Lipcse, 1883. 92–95.

[75] MGH SS. 14. 96. 42–43. jegyzet.

[76] Csak Marin Sanudónál olvasható. *Muratorius*: i. m. 527B. Minden más forrás, ha Dandolo koráról esik szó, a *senex* kifejezést használja. A két legkorábbi krónika, a „Historia ducum Veneticorum", valamint Martino da Canal munkája egyáltalán nem említi a dózse életkorát. Madden elgondolásai, amelyek a magas életkor mellett tanúskodnak, számomra nem meggyőzőek. (*Madden*: Enrico Dandolo. i. m. 92.) A középkorban az életkor meghatározása rendkívül problematikusnak tekinthető. Vö. *Johannes Fried*: Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Memorik. München, 2004. 178–183.

[77] *Wolfgang Wolters*: Der Bildschmuck des Dogenpalastes. Untersuchungen zur Selbstdarstellung der Republik Venedig im 16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1983. 183., 185–188., 190–191. ábrák.

[78] *Kretschmayr*: i. m. I. 466–467. L. még Geoffroy de Villehardouin negyedik keresztes hadjáratról írt beszámolójának újfelnémet fordítását: Chroniken des Vierten Kreuzzugs (1202–1204). Die Augenzeugenberichte von Geoffroy de Villehardouin und Robert de Clari. Sajtó alá rendezte: Gerhard E. Sollbach. Pfaffenweiler, 1998. 34.

[79] *Kretschmayr*: i. m. I. 321., 472.

[80] *Tafel–Thomas*: i. m. I. 558–561. Nr. 154. (1205. június 2.); 566–569. Nr. 157. (1205. szeptember 2.); 569–571. Nr. 159. (1205. október); 571–574. Nr. 160. (1205. október); II. 17–19. Nr. 169. (1206).

[81] Az oklevél, amelyben Marino Geno a kérdéses címet Pietro Zianira ruházza: *Tafel–Thomas*: i. m. II. 4–11. Nr. 164. (1206. február). A titulus jelenlegi formájában csak 1208-ban, Marino eltávolítása után jelent meg, és jól érzékelteti a dózsei, illetve a podestai címben bekövetkező változást. Az 1206 júliusában kelt oklevélben Pietro Ziani csak *Dei gratia Veneciarum, Dalmatie atque Chrovatie Dux*-nak nevezi magát (*Tafel–Thomas*: i. m. II. 15–17. Nr. 168.). 1207 februárjában a dózse titulatúrájában már szerepel a kérdéses bővítés, ami ettől kezdve rendszeres maradt (*Tafel–Thomas*: i. m. II. 47–49. Nr. 179.). Az utolsó oklevél, amely Marinót podestának nevezi (*Tafel–Thomas*: i. m. 49–52. Nr. 180. [*Mense Martii, decime indictionis*]), igen hiányosan maradt fenn, és datálása is bizonytalan, talán 1206-ra tehető. – A konstantinápolyi velencei podestáról l. *Giorgio Ravegni*: La Romània veneziana. In: Storia di Venezia dalle Origini alla caduta della Serenissima II. L'età del Comune. Szerk.: Giorgio Cracco, Gherardo Ortalli. Róma, 1995. 203–205.

[82] *Limentani*: i. m. I. 39–41.

[83] A kulturális emlékezethez l. *Jan Assmann*: Das kulturelle Gedächtnis. München, 2002[4].

[84] *Limentani*: i. m. I. 38., 46–47. Vö. még *Agostino Pertusi*: Martino da Canale, interprete cortese delle crociate e dell'ambiente veneziano del secolo XIII in Venezia dalla prima crociata alla conquista di Costantinopoli del 1204. Firenze, 1966.

[85] *Limentani*: i. m. I. 42–43., 50.

[86] A parancsmegtagadásról l. Gesta Innocentii III. Papae. c. 83 és c. 85. In: *Migne*: i. m. 214 . 131B/C. és 138–139.

[87] Uo. c. 43. In: *Migne*: i. m. 326.

[88] Uo. c. 44. In: *Migne*: i. m. 326.

[89] Uo. c. 54. In: *Migne*: i. m. 338.

[90] Vö. *Henry Simonsfeld*: Venetianische Studien I. Das Chronicon Altinate. München, 1878. 55–56.

[91] A jóslat szövegét és annak magyarázatát l. *Agostino Pertusi*: Le profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Costantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio). In: *Uő*: Saggi Veneto-Bizantini. Sajtó alá rendezte: Giovanni Battista Parente. Firenze, 1990. 315–348. (Civiltà veneziana. Saggi, 37.)

[92] Zárához l. Chronica brevis. i. m. 367. 7. jegyzet; Chronica extensa. i. m. 277. 5. jegyzet. – Andrea Dandolóról mint krónikaíróról: *Girolamo Arnaldi*: Andrea Dandolo Doge-cronista. In: La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Sajtó alá rendezte: Agostino Pertusi. Firenze, 1970. 127–268. (Civilta veneziana. Saggi, 18.); továbbá *Uő*: Lidia Capo: I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana. In: Storia della cultura veneta dal primo Quattrocento al concilio di Trento. I–III. köt. Szerk.: Girolamo Arnaldi, Manlio Pastore Strocchi. Vicenza, 1980–1981. II. 287–289.

[93] Az összefüggésre először Angold utalt. *Angold*: i. m. mutató. Velence és velencei béke.

[94] *Barbara Marx*: Venedig – „Altera Roma". Transformationen eines Mythos. In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 60 (1980) 325–373. A „második Jeruzsálemhez": *Vickers*: i. m. 231–232.

[95] *Fried*: Der Schleier. i. m. 13–56.

[96] *Marin Sanudo*: Le Vite dei Dogi. In: Rerum Italicarum Scriptores. Nuova edizione 22/4. Szerk.: Giovanni Monticolo. Città di Castello, 1900. 370–371.

[97] A történelem és mítosz viszonyához: *Fasoli*: i. m., valamint *Harald Zimmermann*: Canossa 1077 und Venedig 1177 und Jahrhunderte danach. In: Studi Matildici, 44 (1978) 183–216.

[98] *Edward Muir*: Civic Ritual in Renaissance Venice. Princeton, N. J., 1981. 120. A dózse jelvényeinek történetéhez: *Agostino Pertusi*: Quedam regalia insignia. Ricerche sulle insigne regali dei dogi nel Medioevo. In: Studi veneziani, 7 (1965) 3–124. A kürtökhöz: *Kurtzman-Koldau*: i. m. ch. 8. Jacobus Tiepolo esküszövegében csak három kürtöt említenek. Az ernyőről: *Limentani*: i. m. II. 87., 246. Itt azonban nem esik arról szó, hogy az *andate di trionfo* alkalmával ugyancsak szereplő dózsei kard és a fehér gyertya, amit a dózse hordozott, eredetileg pápai adományok voltak.

[99] MGH. SS. 32. 565. 3. és 32–41. jegyzetek. (A dózse esküvőjét a tengerrel Salimbene egyfelől bálványimádással és Neptunusz kultuszával magyarázza, másfelől a *dominium maris*-szal, amely Velence rögeszméjévé vált.)

[100] *Porta*: i. m. 5. (A pápa lába a császár vállán.)

[101] Stauferreich im Wandel. Ordnungsvorstellungen und Politik in der Zeit Friedrich Barbarossas. Szerk.: Stefan Weinfurter. Stuttgart, 2002. (Mittelalter-Forschungen, 9.) Velencei szemszögből: *Madden*: Enrico Dandolo. i. m. 69–79.

[102] A legfontosabb velencei forrás: *Monticolo*: i. m. A függelékben l. Sebastiano Ziani életrajzát. A legkorábbi fennmaradt változata Bonincontro de Bovi 14. század elején keletkezett, de elpusztult dicsőítő énekének uo. 370–417.; továbbá Chronica extensa. i. m. 262–265. Késő 14. századi változatok: *Oddone Zenatti*: Il poemetto di Pietro de'Natali sulla Pace di Venezia tra Alessandro III e Federico Barbarossa. In: Bullettino

dell'Istituto storico italiano, 26 (1905) 105–198. (6 táblával); továbbá *Pertusi*: Quedam regalia. i. m. L. még: 1177 Pace di Venezia, storia, leggenda e mito. Appunti per un catalogo 24 settembre–23 ottobre 1977. Velence, 1977. (Mostra documentaria dell'Archivio di Stato di Venezia.)

[103] Mindkét idézet a Sala del Maggior Consiglio 1577-ben elpusztult képsorozatának feliratai ból való. *Monticolo*: i. m. 352., 354.

[104] *Wolfgang Wolters*: Der Programmentwurf zur Dekoration des Dogenpalastes nach dem Brand vom 20. Dezember 1577. In: Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz, 12 (1966) 271–318. A Lateránban is mutatkozott törekvés arra, hogy a pápa császár felett aratott győzelmét, illetve Velence diadalát megörökítsék. Vö. *Gerhart B. Ladner*: Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters II. Città del Vaticano, 1970. 35–36.

[105] *Muir*: i. m.

[106] „Spata pro iusticia observanda semper et defendenda", Bonincontro de Bovi megfogalmazása. *Monticolo*: i. m. 392.

[107] A békekötés fiktív körülményeinek széles körű elterjedése nem utolsósorban Schedel krónikájának is köszönhető. Vö. *Hartmann Schedel*: Buch der Chroniken. Nürnberg, 1493. fol. 202v. A történet németországi, Luthernál, illetve más reformátoroknál megjelenő recepciója: *Karl August Wirth*: Imperator Pedes papae deosculatur. Ein Beitrag zur Bildkunde des 16. Jahrhunderts. In: Festschrift für Harald Keller zum sechzigsten Geburtstag. Darmstadt, 1963. 175–221.; *Zimmermann*: i. m. 203–207.; *Fried*: Der Schleier. i. m. 157–166.

[108] *Wolfgang Wolters*: Il pittore come storiografo? A proposito delle pitture di Palazzo Ducale a Venezia. In: Crisi e rinnovazione nell'autunno del Rinascimento a Venezia. Szerk.:Vittore Branca, Carlo Ossola. Firenze, 1991. 205–219.

[109] *Kretschmayr*: i. m. II. 84.

[110] Valla nem volt ismeretlen a velenceiek számára, hiszen a köztársaság történetének megírására is felkérték. *Gaeta*: Storiografia. i. m. 28–30.

[111] Ezen utóbbihoz: *Ulrich Muhlack*: Der Humanismus als kulturhistorische Epoche (Gerda Henkel Vorlesung). Münster, 2004. – Velencére e témában: *Percy Gothein*: Francesco Barbaro. Frühhumanismus und Staatskunst in Venedig. Berlin, 1932. Francesco barátságban volt Lorenzo de Monacisszal, a görögök megtámadásának megítélésében azonban nem voltak azonos véleményen, e kérdésben Lorenzo álláspontját osztotta (uo. 39–47.). L. még *Agostino Pertusi*: Gli inizi della storiografia umanistica nel Quattrocento. In: La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Sajtó alá rendezte: Agostino Pertusi. Firenze, 1970. 269–332. (Civilta veneziana. Saggi, 18.)

[112] Vö. *Gaeta*: L'idea. i. m. 575–578.

[113] *Lorenzo de Monacis*, Chronicon de rebus Venetis ab u. c. ad annum MCCCLIV [1354] sive ad conjurationem Ducis Falerdo. Szerk.: Flaminius Cornelius. Velence, 1758. 134–135. Az idézet az ezeréves Velencéről szóló ünnepi beszédében. *Poppi*: i. m. 494.

[114] Uo. 485. 14–15. és 24–29. jegyzet.

[115] *Lorenzo de Monacis*, Chronicon. i. m. 133.

[116] A város első elfoglalása: uo. 136.

[117] A város második elfoglalása: uo. 137–138. Ez az érv részben már felbukkan St. Blasien-i Ottónál. MGH. SS. Rer. Germ. 47. 81–82.

[118] Uo. 140–141.

[119] Uo. 142.

[120] Az idézet a rimini Filippo Moranditól 1450-ből származik. Vö. *Marx*: i. m. 351.

[121] De origine urbis Venetiarum rebusque eius ab ipsa ad quadringentesimum usque annum gestis Historia, lib. IX. Szerk.: Johannes Georgius Graevius. Leyden, 1722. 97. (Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae, 5/1.) „Statim enim Constantinopolim Romanis illis ornamentis refertam omnes viderunt videntque statuis precipue columnis, aliisque admirandis opibus, quorum tanta fuit copia, ut ad ornandas quoque Venetias multa deinde translata sint." Az idézetet: *Patricia H. Labalme*: Bernardo Giustiniani. A Venetian of the Quattrocento. Roma, 1969. 252. 31. jegyzet. (Uomini e dottrine, 13.)

[122] Velence korántsem sürgette a háborút. *Labalme*: i. m. 140–142. Az 1454–1458 között tervbe vett keresztes hadjáratok kérdéséről: *Heribert Müller*: Kreuzzugspläne und Kreuzzugspolitik des Herzogs Philipp des Guten von Burgund. Göttingen, 1993. Az 1453 utáni velencei hintapolitikáról l. La caduta di Costantinopoli. L'eco del mondo. Szerk.: Agostino Pertusi. Milánó, 1976. 20–22., 26–28.

[123] *Wolfgang Wolters*: Überlegungen zum Wiederaufbau stark zerstörter Gebäude im Cinquecento. Die Gutachten nach dem Brand des Dogenpalasts vom 20. Dezember 1577. In: Ars naturam adiuvans. Festschrift für Matthias Wimmer. Szerk.: Victoria v. Flemming, Sebastian Schütz. Mainz, 1996. 327–333.

[124] A festményekről l. *Wolters*: Der Bildschmuck. i. m. 182–189.

SKORKA RENÁTA

EBERHARD WINDECKE ITINERÁRIUMA

Eberhard Windecke nevéhez fűződik az első olyan német nyelvű alkotás, amely valamely német-római császár, nevezetesen Luxemburgi Zsigmond életének és uralkodásának időszakát mutatja be a brandenburgi őrgrófi cím megszerzésétől egészen az uralkodó halálát követő esztendőkig. A király szolgálatában hosszú éveket eltöltő szerző életpályája és személyisége sem kevésbé figyelemre méltó, mint emlékirata.[1] Éppen ezért Eberhard Windecke itineráriumának elkészítése és összevetése Zsigmond már jól ismert itineráriumaival[2] kettős célt szolgál, egyrészt teljesebbé teszi a krónikás eddig ismert életrajzát, másrészt segítséget nyújt annak megállapításában, hogy az emlékiratban szereplő, az uralkodóval, illetve a politikai élet más jelentős személyiségeivel kapcsolatos, színes és olvasmányos, mentalitás-, kultúr- és politikatörténeti jelentősséggel bíró eseteknek lehetett-e Windecke valójában szem- és fültanúja, avagy csupán hallomásból értesült a történtekről.

Eberhard Windecke 1380 körül születhetett Mainz városában, amely a 14. században a pfalzi választófejedelemség legfontosabb kereskedelmi központja volt. Tizenhárom esztendős lehetett, amikor saját elhatározásából úgy döntött, hogy megszökik a szülői háztól, és szerencsét próbál. Wormsnál azonban nem jutott messzebbre, mivel apja rátalálása után hazavitte. Az ifjút a kalandvágyon túl valószínűleg az a szándék is vezérelte, hogy a kereskedelmi élet forgatagában próbáljon érvényesülni, ezért még ugyanezen esztendő őszén továbbállt Erfurtba, majd a következő évben a Majna parti Frankfurtba, innen az egyik legjelentősebb délnémet kereskedelmi központba, Nürnbergbe ment, ahonnan a Csehország határán fekvő Egerbe (Cheb) utazott, majd három hónapnyi egeri tartózkodás után Prágába vitte útja, ahol megint hosszabb időt tölthetett.[3] Csehországi útjával kapcsolatban emlékiratában így fogalmaz: *„... tizenötödik életévemtől kezdve negyven esztendőt töltöttem a cseh és a magyar udvarban, valamint a prágai korona szolgálatában."*[4] A krónikás megjegyzése nem feltétlenül jelenti azt, hogy már ekkor az uralkodó közvetlen szolgálatába lépett – mely feltevést egyébként Zsigmond király itineráriuma sem erősíti meg –, sokkal inkább értelmezhető úgy, hogy azok a kereskedők, akik mellett Windecke tanulóévei alatt segédkezett, a „prágai udvart", vagyis a Luxemburg-dinasztia mindenkori uralkodóját, Vak Jánost, IV. Károlyt vagy éppen IV. Vencelt szolgálták pénzügyi téren, amely alatt éppúgy érthetünk adóbeszedést, mint hitelnyújtást, vagy akár elzálogosítást.[5] Eberhard Windecke csehországi tartózkodását követően 1395 végére vagy 1396 tavaszára érkezhetett vissza ismét szülővárosába.[6]

1396-ban Mainzból először északnak vette az irányt, és a legjelentősebb Rajna-parti kereskedővároson, Kölnön, majd Aachenen át a flandriai városok érintésével eljutott a Francia Királyság északi területeire, és Párizsba is, ahol közel három esztendőt töltött. 1399 közepén érkezhetett vissza Luxemburg érintésével szülővárosába, ahol a következő esztendő áprilisában jelen volt apja halálos ágyánál és májusban öccse, Hermann születésénél. 1400 közepén Windecke a Párizsba vonuló bajor-ingolstadti herceg, III. István szolgálatába állt, és elkísérte a Francia Királyságba. A herceg és kísérete Párizsból hazafelé a jelentősebb flandriai városok, majd Aachen érintésével ment Kölnbe, ahol Ruprechtet német királlyá koronázták. Kölnből a Rajnán délnek fordulva Windecke ismét visszatért Mainzba.[7]

1402-ben az akkor már huszadik életéve körül járó fiatalember újra útnak indult szülővárosából, s Nürnberg érintésével megérkezett Ingolstadtba, mivel arra számított, hogy István herceg korábbi tartozását kiegyenlíti. A Duna mentén fekvő városból előbb Regensburgig, majd Bécsig hajózott, ahol úgy tűnik, az elkövetkezendő három-négy esztendőre a nürnbergi kereskedő, Laurenz Groland pártfogoltja lett.[8] Windecke nem számol be arról, hogy a Groland mellett eltöltött évek alatt milyen üzleti célú megbízatásokat teljesített. Az emlékiratban így fogalmaz: *„1406-ig maradtam Bécs városában, majd Magyarországra mentem tovább".*[9] Nehéz azonban elhinni, s nem is valószínű, hogy 1406-ig nem lépett a Magyar Királyság területére. A megfogalmazásból arra következtetünk, hogy itt nem az első magyarországi útjára utal, inkább arra, hogy Bécsből áttelepedik Budára. Az 1406-os időpont annál is inkább figyelmet érdemel, mert – mint Stromernél olvashatjuk[10] – 1406-ban került Budára a Stromer-ház képviseletében az emlékiratban is megjelenő Ulrich Vorchtel.[11] Windecke budai tartózkodását anyja hívó szavai szakították meg, melynek következtében Mainzba utazott, hogy férjhez adja húgát.[12] Budára visszatérve a Szepességbe ment, majd 1408-ban ismét Budáról kiindulva délnyugatnak vette az irányt, s Velencébe utazott, hogy ott Laurenz Groland és Ulrich Vorchtel, valamint a maga tartozásait kiegyenlítse, onnan új úti célja Nürnberg lett. 1409 böjtjének idején, ahogy ő fogalmaz *„a Dunán újra Magyarország felé vettem utam"*,[13] vagyis az 1402-ben megtapasztalt *via Regensburg*on tért vissza a Magyar Királyság területére, ahol fél esztendővel később, 1409. október 18-án már pozsonyi polgárként említi egy zálogszerződés, melyben Eberhard Windecke és felesége, Elspet szerepel,[14] ami a mainzi születésű krónikás magyarországi letelepedésére utal.

1410. június 12-én újabb pozsonyi adat következik, ekkor ugyanis a Windecke házaspár a városi tanács előtt megjelenve megállapodást kötött Jorig Kuntzelman dinkelsbühli kereskedővel.[15] Windecke ezen két időpontban bizonyosan Pozsony városában tartózkodott tehát, közben 1410. március 2-án személyesen vett részt a Német Lovagrend és Luxemburgi Zsigmond budai tárgyalásán, melynek alkalmával az uralkodónak átadatott az a 40 000 régi magyar és lübecki aranyforint, a liliom jelével és veretével, melynek megszámlálásában Eberhard Windecke is segédkezett.[16] Nem zárható ki továbbá az sem, hogy az 1410. május 25. és június 4. között Pozsonyba látogató Zsigmonddal egy időben Windecke is a városban tartózkodott,[17] hiszen június 12-én, mint láttuk, ott volt.

Az emlékirat tanúsága szerint a krónikás még az esztendő során útra kelt Nürnbergbe, amely utazás kezdetét tehát nem tehetjük 1410. június 12. elé. Nürnbergből Kölnbe utazott, ahonnan, mint kiderül, nyolcvan posztóval érkezett vissza Budára.[18] A megérkezés 1411 első két hónapjára tehető, ugyanis a pozsonyi számadáskönyv 1411. február 26-i bejegyzéséből kiderül, hogy Windecke ez évben a pozsonyi tanács számára 19 aranyforintot adott kölcsön Budán,[19] amely csakis januárban, avagy február első felében történhetett, ahol még találkozhatott is a január 12–27-ig, illetve február 12–17. között ott tartózkodó Zsigmonddal.[20] Az imént említett számadáskönyvből tudjuk, hogy Eberhard Windecke 1411. február 26-án már Pozsonyban volt, a pozsonyi városkönyvből ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy ez év június hónapjában nagy valószínűséggel még mindig a városban tartózkodott. Ugyanis adósságainak ügyében e hónap 3. és 17. napján is megjelent a tanács előtt.[21] Zsigmond 1411. szeptember 28-án érkezett meg a városba, előtte azonban augusztus 14. és szeptember 8. között Visegrádon járt.[22] Nincs arra vonatkozó információnk, hogy a visegrádi 40, illetve a pozsonyi 21 nap alatt az uralkodó találkozott volna Windeckével, arra sem találtunk közvetlen

utalást, hogy Windecke az év augusztusát és októberét hol töltötte. A beszámoló alapján azonban megállapíthatjuk, hogy nagyon jól értesült, hiszen részletesen beavatja olvasóját a Rudolf szász herceg és Frigyes nürnbergi várgróf közötti békekötésbe, továbbá a Brandenburgi Őrgrófság kormányzásának átruházásába, majd Erzsébet és V. Albert osztrák herceg pozsonyi eljegyzésébe, felsorolva a tanúként megjelenő birodalmi fejedelmeket és osztrák hercegeket, s megnevezi azon rajnai urakat is, akiket Zsigmond Pozsonyban tanácsosainak sorába fogadott.[23] Windecke az elmúlt évek távlatából, eredeti okiratokat nem idézve olyan részletekre emlékezik vissza – bár az akkor hétesztendős Albert herceget 14 évesnek gyanítja –, amelyek arra engednek következtetni, hogy nem lehetett túlságosan távol az események helyszínétől. Azt sem tartjuk kizártnak, hogy a Visegrádon időző szász herceggel és a nürnbergi várgróffal ekkor indult Zsigmond a Vág folyóhoz, arra a bizonyos vizahalászatra, melyet az emlékirat tévesen az 1416. esztendőre tesz.[24] 1412. május 10. napján Windecke Pozsonyban elszámolt az évi adójával,[25] s azt is tudjuk, hogy november 9-én adóssága ügyében ismételten a tanács elé járult.[26] E két időpont közé, talán április második felére tehetjük az emlékiratban 1416-os évszám alatt szereplő vadászatot, amelyen Ulászló lengyel király és feltételezhetően Eberhard Windecke is részt vett.[27]

1412 végén Luxemburgi Zsigmond elhagyta az országot, Windecke pedig minden bizonnyal visszatért Pozsonyba. Eberhard Windecke utolsó Pozsonyban töltött hónapjainak megértéséhez Hans Bawer pozsonyi bíró beszámolója mellett[28] arra a királyhoz intézett felterjesztésre támaszkodhatunk, amelyet a pozsonyi tanács 1413. szeptember 27-én foglalt írásba, kiegészítve azzal az Ulrich Rauchenwarter, egykori pozsonyi bíró ügyében született fogalmazvánnyal, amelynek dátumát nem ismerjük.[29] Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy a krónikás 1413. április 24-én Pozsonyban Rauchenwarter oldalán részt vett egy, a városi tanács ellen irányuló zavargásban, melynek következtében a városi börtönbe vetették, ahonnan csak kezesek jótállása mellett szabadulhatott ki. Mindezt igazolja, hogy 1413. április 17-én, majd június 21-én zálogszerződéseinek ügyében újból megjelent a tanács előtt, vagyis Windecke menekülését a városból 1413 második felére kell tennünk, s ha hitelt adunk a krónikás szavainak, december 5-én indult el Cremonába, hogy találkozzon az uralkodóval, amely Zsigmond itineráriuma alapján 1414 januárjában történhetett.[30] Elfogadhatónak tűnik Windecke azon állítása, hogy Cremonában a következő év, vagyis 1414 böjtjéig maradt,[31] mivel Zsigmond távozása a városból szintén februárra tehető.[32] Mivel a királytól kapott, pozsonyiakhoz címzett, s vélhetően Windecke felmentését szolgáló levél nem lágyította meg a pozsonyi tanács „szívét", a Szepességnek vette az irányt, ahonnan a lengyelországi Krakkó érintésével, 1414 júniusának végén érkezett meg a Spree partján fekvő kettős városba, vagyis Berlinbe és Cöllnbe.[33]

Majd egy esztendei berlini tartózkodás után tért vissza szülővárosába, ahol hírét vette, hogy Konstanzban Zsigmond és a zsinat megállapodott az uralkodó aragóniai útjáról. Így Konstanzba sietett, valószínűleg azzal a céllal, hogy csatlakozzon Zsigmond kíséretéhez. Útközben kitérőt tett Strassburg irányába, ekkor érte a hír, hogy március 20-án XXIII. János pápa Frigyes osztrák herceg segítségével megszökött Konstanzból.[34] Bizonyosak lehetünk benne, hogy Windecke jelen volt Konstanzban a napfogyatkozás idején, Husz János kihallgatásain és kivégzésekor is.[35] 1415. július 19-én, néhány hónapos konstanzi tartózkodás után, Zsigmond kíséretében indult el és érkezhetett meg Aragóniába. Ott volt Perpignanban az aragón király, a navarrai uralkodó és Zsigmond találkozóján, ahol Frigyes herceg megbízásából a római királyt meg akarták mérgezni.[36] Az Ibériai-félszigetet elhagyva Párizsba indultak tovább, Lyon

felé azonban az uralkodó Windeckét Genfbe küldte, hogy pénzt kérjen kölcsön a várostól.[37] Úgy sejtjük, hogy a mainzi visszaérkezhetett Lyonba, mielőtt az uralkodó kitérőjét Chambérybe megtette volna. Így nemcsak a király avignoni fogadtatását láthatta, de hallhatta, amikor Lyonban a francia urak felkérték az uralkodót, hogy közvetítsen köztük és az angolok között. A Franciaországban töltött hónapok alatt jutott el hozzá Harfleur kapitulációjának híre, és ekkor ismerhette meg az azincourt-i csata részleteit.[38] Valószínűleg már az uralkodó kíséretében érkezhetett Párizsba, ahol értesülhetett az 1413. évi Simon Caboch vezette mozgalomról. Párizsból a római király további anyagi támogatás reményében, amellyel nyilván az Angliába való átkelés költségeit kívánta fedezni, Brügge-be küldte.[39] Windecke április elején érhetett vissza urához Saint-Denis-be. Innen együtt haladtak tovább Montreuil-ig, ahol a krónikás saját szemével csodálta meg Aranyszájú Szent János egyik kódexét.[40] Személyesen tapasztalhatta a boulogne-i polgárok Zsigmonddal szemben tanúsított sértő magatartását,[41] és az uralkodóval együtt érkezett meg Calais-ba, ahol a király április 30-án szállt hajóra, míg kíséretének maradéka, köztük Eberhard Windecke is csak három nappal később. Zsigmond átkelése nyugodt körülmények között, csendes időben öt órát vett igénybe. Windeckéék azonban vihart fogtak ki, két nap és két éjszaka értek partot, de a királlyal ellentétben nem Dovernél, hanem az északabbra lévő Sandwichnél, s Sittingbourne-on és Rochesteren át utaztak Londonba.[42] Nem tudjuk bizonyítani, de azt feltételezzük, hogy Zsigmond londoni bevonulásánál már jelen volt Windecke, hiszen élményszerűen beszámol a király fogadtatásáról.[43] Az uralkodóval tartott Canterburybe is, ahol Szent Tamás síremlékének pompájáról ad hírt. Úgy tűnik, Zsigmondnál korábban hagyta el Angliát, és még augusztus közepe előtt visszatért Franciaországba. Visszatértét követően járhatott Dünkirchenben, ahol kifogtak egy nagy bálnát, amelyet ő maga mért le, s ekkor lehetett szemtanúja az Angliából küldött tárgyalókövetség tevékenységének is.[44]

A római király 1416 októberében tért vissza Angliából, akire Windecke valószínűleg szolgálatra készen várt Calais-ban. Az is bizonyosnak tűnik, hogy az uralkodó az V. Henrik angol királytól Calais-ban kapott arany- és ezüstajándékokat, drágaköveket és kincseket – a térdszalagrendet is beleértve – nem azonnal adta át Windeckének, hanem csak Dordrechtben.[45] Míg Zsigmond Flandrián át Konstanz felé vette az irányt, addig Windecke az elzálogosítandó ajándékokkal Brügge-be ment, ahol kezesként saját bevallása szerint teljes 17 héten át maradt, mikor azonban közeledett a zálogidő letelte, és a király késlekedett a kiváltással, Windecke Konstanzba ment, és megsürgette az uralkodót. Zsigmond ez alkalommal Lübeckbe küldte Eberhardot, hogy újabb kölcsönökből szerezze vissza a Brügge-ben elzálogosított kincseket. Windecke 1417. augusztus 5-én adta át Lübeck város polgármesterének azt a Zsigmond nevében kelt nyugtát, amely 9000 rajnai aranyforint átvételéről szólt.[46] Minden arra vall, hogy Lübeckből Windecke még visszatért Konstanzba, s onnan Starssburgon át hajóval és kocsin nyolc és fél nap alatt ért Brügge-be.[47] A visszafelé vezető úton Köln és Mainz érintésével haladt, és Konstanzba 1418 első negyedévében érkezhetett meg. Ezt követően történhetett, hogy Zsigmond követségbe küldte Windeckét a rajnai szövetség városaihoz, hogy megtudja, nem kívánnak-e néhány várost zálogba venni.[48] Jelen lehetett Frigyes osztrák herceg perénél, amelyről egyébként több dokumentumot is megőrzött emlékiratában.[49] Láthatta a velencei és milánói követek megjelenését Konstanzban.[50] Ott volt a zsinat április 19-i feloszlásánál, s talán az uralkodóval tartott Gottliebenbe is, s látta azokat a seelandiakkal építtetett hajókat, amelyek Zsigmondra vártak. Jelen kellett lennie 1418 júniusában Bázelben, mikor a római király Frigyes

osztrák herceggel tárgyalt, hiszen a megállapodás kimondta, hogy a herceg Eberhard Windeckének adja át szeptember 29-ig azt a 36 220 rajnai aranyforintot, mellyel Zsigmond királynak tartozik.[51] Elkísérhette az uralkodót Elzászba, ott lehetett strassburgi tartózkodása idején, s láthatta, amint Frigyes osztrák herceg neje felkereste a római királyt.[52]

A hatévi távollét után Magyarországra visszatérni készülő uralkodó 1418 októberében tizenhárom levéllel újabb követségbe küldte Windeckét, ezúttal előbb Bázelbe, majd az újonnan megválasztott V. Márton pápához Páviába. Az emlékirat alapján feltételezhetjük, hogy Windecke csatlakozott az ez idő szerint Milánóba készülő szentatyához. Október közepén Milánóból Pontesturába a montferrati őrgrófhoz lovagolt, aki két kísérőt adott a mainzi mellé, hogy mutassák meg számára a Mont Cenis-n át vezető utat. Az Alpokon átkelve 1418. év végén tért haza szülővárosába, Mainzba, ahol szemtanúja lehetett a következő esztendő januárjában tartott választófejedelmi gyűlésnek, amelyről be is számolt.[53]

1419 szeptemberében, vagyis János mainzi érsek halálakor már ismét Budán tartózkodott.[54] Ezt követően kelt útra az uralkodóval Boroszló városába, mely a birodalmi gyűlésnek adott otthont. Itt tanúja lehetett a lengyel és litván uralkodók, valamint a Német Lovagrend közötti január 6-i békeszerződés megkötésének, és látta március 4-én a boroszlói felkelés résztvevőinek kivégzését.[55] Windecke jelen volt akkor is, amikor Lucca püspöke, pápai legátus március 17-én kihirdette V. Márton pápa bulláját, mely a keresztényeket szólította hadba a huszita eretnekek ellen.[56] Úgy tűnik, Zsigmonddal tartott Csehországba is, ezek szerint hitelt érdemlően tájékoztat Zsigmond königgrätzi (Hradecá-Králové), és év közepi kuttenbergi (Kutná Hora), tschaslaui (Časlav), schweidnitzi (Švidnica), prágai tartózkodásáról, cseh királlyá történő megkoronázásáról, valamint a vyšehradi csatáról.[57] Viszonylag pontos információkat olvashatunk az emlékiratban Žižka 1420 második felére datálható foglalásairól is.[58] Mikor a király elhagyta Prágát, Windecke – valószínűleg az 1420. november 1-jei vyšehradi csatát követően – elszakadva az uralkodótól Budweissba (České Budějovice) ment. Az időponttal kapcsolatos feltevésünket igazolja Windecke azon megjegyzése, mely szerint budweissi tartózkodása alatt Žižka elfoglalta Oldřich z Rosenberka bevehetetlennek tűnő přibenicei kettős várát, amely november 13-án történt.[59]

Windecke budweissi látogatásának oka ismeretlen előttünk, lehet, hogy Zsigmond kíséretét elhagyva, a birodalom felé tartva ejtette útba. Az is elképzelhető, hogy az uralkodó megbízásából kereste fel a várost, amely a huszitákkal szemben a király pártján állt.[60] Az 1421. évre vonatkozóan nincs információnk a krónikás tartózkodási helye felől. Vagyis nem állíthatjuk biztosan, hogy 1421 januárjában a Teinitzbe (Týnec) ostromgépekkel felvonuló uralkodó mellett ott találjuk Eberhard Windeckét,[61] bár az udvari jelenlétét feltételezi, hogy pontos képet fest arról, milyen lehetséges férjjelöltek fordultak meg a királyi tanács tagjainak fejében Albert és Erzsébet szeptemberben tartott esküvője előtt.[62] Az ez év végére datálható csehországi eseményeket is csak a király mellett tartózkodva láthatta személyesen.[63] 1422. július 21-e a következő időpont, amikor a krónikás tartózkodási helyét ismét pontosan ismerjük. Ezen a napon ugyanis a Regensburgban időző uralkodótól Windecke megkapta – vélhetően – első hűbérét, amely egy Ginsheimnél fekvő legelőre vonatkozott.[64] A krónikás 1422-es regensburgi tartózkodása alatt lehetett tanúja annak a beszélgetésnek, melyben Zsigmond tanácsot kért kíséretének cseh és magyar előkelőitől, vajon engedjen-e a birodalmi fejedelmek követelésének.[65] Kétségeink vannak azonban a tekintetben, vajon

Regensburgból követte-e a királyt Nürnbergbe, avagy hazatért Mainzba. A Nürnbergben megjelent birodalmi alattvalók névsorának teljes közlése és a husziták elleni hadjárat kapcsán tett felajánlások ismertetése nem jelenti ugyanis azt, hogy a krónikás jelen volt.[66] Windecke hűbérjogát a fent nevezett legelőre sem a nassaui grófok, sem Konrád mainzi érsek nem ismerte el, ezért a krónikás felkerekedett – bevallása szerint 1423. március 26-án –, hogy Magyarországra utazzon, s Kassán találkozott is a Szepességben időző uralkodóval.[67]

Az emlékirat tanúsága szerint 1423. május 23-án érkezett vissza Mainzba, ahol július hónapban a mainzi érsek magához szólította, s arra kérte, hogy járjon közbe az uralkodónál unokaöccse, a bergi herceg érdekében, hogy megkaphassa a megüresedett gelderni és jülichi grófságot.[68] Windecke augusztus elején Geldernbe ment, majd 24-ére, éppen a választófejedelmek által összehívott frankfurti gyűlés kezdetére érkezett vissza a mainzi érsekhez.[69] Visszaérkeztével egybeesik az 1423. évi választófejedelmi gyűlés, amelyről beszámolója éppen ezért hitelesnek tekinthető.[70] Az érsek megbízásából rögvest továbbállt Magyarországra, ahol november 8-án Csepregen találta meg Zsigmondot a limpachi herceg menyegzőjén.[71] Windecke követte Zsigmondot július hónapban Visegrádról Budára, majd Csepelre és Szentmiklósra. Ezek szerint jelen lehetett Fehérvárott, mikor a cseh urak felkeresték a királyt.[72] Szemtanúja volt a Német-római Birodalom koronaékszereinek Budáról Visegrádra történő átvitelének, majd Nürnbergbe szállításának, VII. Erik dán király 1423–1424. évi magyarországi útjának. Láthatta a júniusban Budára érkező VIII. János bizánci császárt és Lazarevics István szerb despotát. 1424. augusztus 9-ig maradt az uralkodó közvetlen környezetében, ekkorra sikerült „dűlőre vinnie" a bergi herceg ügyét, s újabb birodalmi hűbér ütötte markát.[73] Eberhard Windecke ez alkalommal a mainzi Rajna-vám jövedelmének egy részét kapta meg az uralkodótól.[74]

1424 végén Eberhard Windecke – teljesítve megbízatásait – visszatért szülővárosába. Korábban a legelő, majd a vámhivatal megszerzésével tisztes járadékhoz jutott, ezért úgy döntött, hogy lezárja „vándoréveit".[75] A szülővárosában való letelepedési szándékot megerősíti az az 1428 márciusában keletkezett oklevél, melyből kiderül, hogy Windecke a mainzi Malom-kapunál álló zum Rabenold nevű házon lévő két aranyforintnyi járadékot megváltotta, majd a tehermentessé tett ingatlant áprilisban megvásárolta.[76] Ugyanezen évben Eberhard Windecke szülővárosában élére állt annak a céhek által indított mozgalomnak, amely Mainz mintegy évszázada halmozódó adósságterhei miatt a városi tanács hatalma ellen fordult. A mozgalom követelése az volt, hogy a tanács egy tíz főből álló testület javaslatait megfogadva, azzal együttműködve küzdje le az adósságokat.[77] A tízfős testületnek tagja lett Eberhard Windecke, majd 1429-ben az újonnan megválasztott tanácsnak is három napig tagja volt.[78] A mainzi belpolitikai események következménye volt a mainzi patrícius családból származó Peter zum Jungen fellépése, aki nehezen fogadta el Windecke mainzi vámra vonatkozó hűbérjogát, a tízek működését pedig végképp elutasította, 1429-ben pedig a Pozsonyban tartott birodalmi gyűlésen a király előtt rágalmazta meg a krónikást. Ezért a következő esztendőben Windecke Mainzból útnak indult, hogy tisztázza magát az uralkodó előtt. Júliusban Regensburgból levelet intézett a pozsonyi káptalan kanonokjához,[79] majd saját beszámolója szerint Sankt Pöltenben – valószínűleg augusztus hónapban – csatlakozott a Nürnbergbe tartó király kíséretéhez, s így érkezett meg Straubingba, ahol, úgy tűnik, sikeresen védte meg magát ellenfele vádjaival szemben.[80] 1434-ben Windecke ismételten elhagyta szülővárosát, hogy május 7-én Bázelben személyesen jelenjen meg a Rómából hazatérő Zsigmond előtt, hogy immáron a

császárral erősíttesse meg a mainzi vámra vonatkozó jogait.[81] Ezt követően Eberhard Windecke 1440-ben bekövetkezhetett halálig nem tudunk írásos utalást arra, mely bizonyítaná, hogy a krónikás elhagyta szülővárosát.

Az alábbi táblázatban Eberhard Windecke és Luxemburgi Zsigmond itineráriumainak adatait vetettük össze.

EBERHARD WINDECKE ITINERÁRIUMA	ÉV	LUXEMBURGI ZSIGMOND ITINERÁRIUMA
Mainz, Worms, Mainz	1393 májusa	máj. 1. Buda, máj. 11. Nagyszombat, máj. 21–23. Végles, máj. 27. Diósgyőr
Mainz, Frankfurt am Main, Eisenach, Affeld, Hilfeld, Gotha, Erfurt	1393 ősze	szept. 9–11. Sempte, szept. 11. Nyitra, szept. 21–okt. 27. Buda, nov. 1–2. Nagyszombat
Erfurt, Coburg, Neustadt, Bamberg, Würzburg, Wertheim Seligenstadt, Frankfurt am Main, Mainz	1394 első fele	márc. 6., márc. 25–26. Pozsony, márc. 29–ápr. 2. Nagyszombat, ápr. 15–máj. 5. Buda, máj. 6–11. Esztergom, máj. 15–jún.11. Buda, jún. 23. Pécs
Mainz, Nürnberg, Weissenstadt, Eger, Ellenbogen, Pilsen, Prága	1394 második fele–1395 első fele	(1394) Bosznia, Erdély (1395) Erdély, Havasalföld
Prága, Mainz	1395 vége	nov. 5–14. Bács, nov. 25–dec. 6. Buda, dec. 17–23. Esztergom, dec. 26. Visegrád
Mainz, Köln, Aachen, Maastricht, Nivelles, Bergen, Cateau-Cambrésis, Valenciennes, Saint Quentin, Noyon, Compiegne, Senlis, Louvres, Párizs	1396 közepe	február–április Prága, május–augusztus Magyarország
Párizs	1396 közepe–1399 közepe	(1396. szept.–dec.) Bulgária, Nikápoly, Konstantinápoly (1397) Magyarország, (1398) Magyarország, Bosznia (1399) Magyarország
Párizs, Reims, Luxemburg, Arlon, Ybisch, Mainz	1399 vége	Július–december Magyarország, Morvaország

Mainz	1400 januárja–augusztusa	Morvaország, Csehország
Mainz, Párizs, Brüsszel, Löwen, Saint Trond, Tongern, Lüttich, Aachen	1400 szeptembere – decembere	Morvaország, Magyarország
Jülich, Bergheim, Köln	1401 januárja	jan. 4–17. Nagyszombat, jan. 21–febr. 28. Pozsony
Mainz, Worms Heidelberg, Heilbronn, Weinsberg, Crailsheim, Dinkelsbühl, Nürnberg, Eichstädt, Ingolstadt, Kelheim, Regensburg, Straubing, Vilshofen, Passau, Linz, Steinheim, Krems, (Kloster)Neuburg, Bécs	1402	Magyarország, Morvaország, Csehország, Ausztria, Magyarország, Ausztria, Morvaország
Bécs	1402–1406	Csehország, Morvaország, Magyarország, Morvaország, Magyarország
Bécs, Pozsony, Óvár, Győr, Esztergom, Vác, Buda	1406	jan. 1–márc. 7., márc.16–jún. 18., aug. 3–6. Buda, márc. 10–12. Vác, jún. 26–júl. 1. Pozsony
Buda, Mainz	1406–1407	(1407.) febr. 16–júl. 2. Buda
Mainz, Buda, Hatvan, Gyöngyös, Miskolc, Szikszó, Kassa, Igló, Gowitz, Lőcse, Buda	1407	júl. 17–25. Buda, augusztus Délvidék, Bosznia
Buda, Székesfehérvár, Tata, Veszprém, Varasd, Pettau, Marburg, Hohenmauth, Villach, Basaldella, Gemona, Velence, Seravalle, Innsbruck, Schwangau, Augsburg, Wertingen, Weissenburg, Nürnberg	1408–1409 januárja	(1408.) jan. 5–7., dec. 9–29. Buda, az év közepe Bosznia (1409.) jan. 2–8., jan. 25–febr. 1. Buda
Nürnberg	1409. február	febr. 15–16. Sopron, febr. 2–márc. 24. Buda
okt. 18. Pozsony	1409. október	okt. 2., okt. 23. Buda, okt. 9–19. Visegrád, okt. 27. Tata
márc. 2. Buda	1410. február–március	*febr. 5–márc. 2. Buda*
jún. 12. Pozsony	1410 júniusa	máj. 25–jún. 4. Pozsony

Pozsony, Purkersdorf, Anzbach, Sankt Pölten, Melk, Amstetten, Strengberg, Enns, Edelsberg, Efferdingen, Burbach, Passau, Vilshofen, Osterhofen, Straubing, Regensburg, Nürnberg, Köln, Weissenburg, Kelheim, Landshut, Burghausen, Laufen, Salzburg, Hallein, Frohnleit, Graz, Bruck, Pettau, Pécs	1410–1411	1410 második fele Szerbia, Bosznia, Délvidék
Buda	1411. január–február	jan. 12–27. Buda, febr. 12–17. Buda
febr. 26. Pozsony	1411. február	febr. 6–9. Vác, febr.12–17. Buda, febr. 18. Nagyhatvan, febr. 23. Miskolc, febr. 24–márc. 1. Diósgyőr
jún. 3., 17. Pozsony	1411. június	jún. 4–17. Temesvár
Visegrád?, Pozsony	1411 vége	szept. 28–okt.19. Pozsony
Debrecen?, Böszörmény ?	1412. április	ápr. 20–25. Debrecen, Böszörmény
máj. 10. Pozsony	1412. május	máj. 6–11. Eger
nov. 9. Pozsony	1412 novembere	okt. 26–nov. 8. Zágráb, nov. 13–19. Bihács, nov. 24–25. Modrus, nov. 27–29. Brinje
ápr. 17. Pozsony	1413 áprilisa	Friaul
jún. 21. Pozsony	1413 júniusa	Belluno, Feltre, Trient
Neustadt, Schottwien, Friesach, Sankt Veit, Ullenburg, Villach, Friaul, Velence, Pádua, Verona, Vicenza, Mantua, Borgoforte, *Cremona*	1413 decembere–1414 februárja	nov. 20.–dec. 27. Lodi, jan. 4–febr. 10. *Cremona*

Serravalle, Toblach, Innichen, Lienz, Oberdrauburg, Villach, Hohenmauth,Marburg, Pettau, Fehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád, Vác, Balassa, Korpona, Zólyom, Besztercebánya, Rózsahegy, Szepesszombat, Késmárk, Lubló, Sandec, Krakkó, Slavkov, Brieg, Boroszló, Neustadt, Krosno, Frankfurt am Oder, Berlin	1414 februárja–1414 júniusa	Cremona, Piacenza, Serravalle, Acqui, Nizza Monteferrato, Asti, Pontestura, Moncalvo, Montkatrell, Trino, Pontestura, Trino, Bern, Solothurn, Bázel, Strassburg, Speyer, Worms, Mainz, Koblenz,
Berlin	1414 nyara–1415. február	Itália, Német-római Birodalom
Mainzba	1415. február–március	jan. 1–ápr. 24. Konstanz
Strassburg	1415. március vége	jan. 1–ápr. 24. Konstanz
Konstanz, Bázel, Neuchâtel, Lausanne, Romanel, Ruwe, Morges, Rolle, Nyon, Genf, Saint Julien, Sallenõves, Rumilly,Aix, Chambéry, Goncelin, Moirans, Le Vert, Saint Marcellin, Romans, Valence, Pierrelatte, Mondragon, Orange, Villeneuve-lez-Avignon, Avignon, Pont-Saint-Esprit, Nîmes, Montpellier, Perpignan, Narbonne, Avignon	1415 tavasza–1416 januárja	*Konstanz, Bázel, Solothurn, Aarberg, Bázel, Lausanne, Seyssel, Valence, Nimes, Narbonne, Perpignan, Narbonne, Avignon*
Genf	1416. január–február	jan. 22–febr. 16. Lyon
Lyon, Chambéry, Lyon, Lozanne, Arsontz, Leontz, Papanus, Arrans, Nevers, Chartrettes, Melun, Párizs	1416 februárja–április eleje	*Lyon, Labrella, Chambéry, Párizs*
Brügge, Dendremonde, Mechelen, Brüsszel, Löwen, Párizs, *St. Denis*	1416. április közepe	ápr. 8. *St. Denis*
Beaumont, Beauvais, Airainnes, Abbeville, Montreuil, St. Josse, Boulogne, Calais	1416. április közepe – májusa	ápr. 26–30. *Calais*

Sandwich, Sittingbourne, Rochester, London, Canterbury	1416. május–augusztus	*London, Westminster, London, Leeds, Eltham, London, Canterbury, Leeds, Canterbury, Calais, Dortrecht*
Franciaország Harfleur, Dünkirchen	1416 nyara	Anglia
Dordrecht, Brügge, *Konstanz*	1416 novembere–1417 júliusa	Nimwegen, Aachen, Köln, Lüttich, Luxemburg, Konstanz,Radolfzell, *Konstanz*
Konstanz	1417 júliusa–augusztusa	*Konstanz*
aug. 5. Lübeck	1417. augusztus	Konstanz
Konstanz, Strassburg, Brügge, Dordrecht, Brügge, Köln, Mainz, *Konstanz*	1417 ősze	*Konstanz*
Konstanz, Mainz, Worms, Speier, *Konstanz*	1418 első negyede	*Konstanz*
Bázel	1418 júniusa	máj. 29–jún. 5., jún. 11. *Bázel,* jún. 9. Breisach, jún. 11–12. Kolmar, jún.15–júl. 5. Strassburg
Hagenau, Wissembourg, Baden, Ettlingen, Pforzheim, Weil, Rottweil, Villingen, Ravensburg, Weingarten, Ulm, Oettingen	1418 júliusa–októbere	*Hagenau, Wissembourg, Baden, Ettlingen, Pforzheim, Weil, Rottweil, Villingen, Ravensburg, Weingarten, Ulm, Oettingen*
Bázel	1418 októbere	Donauwörth, Augsburg
Liestal, Luzern, Fro, St. Gotthardt-hágó, Pavia, Milánó, Piemont, Pontestura, Rivoli, Avigliana, Susa, Mont Cenis, Affere	1418. október második fele	Ingolstadt, Regensburg
Lans le Bourg, Morgine, St. Michel, St. Jean de Maurienne, La Chambre, Amonillin Rumilly, Chambéry, Aix, Genf, Lausanne, Freiburg, Bern, Soloturn, Liestal, Bázel, Mainz	1418 vége	Passau
Buda	1419 szeptembere	Szepesség
Boroszló	1420 januárja–áprilisa	*Boroszló*

Schweidnitz, Königgrätz, Melnik, Vysehrad, Königsaal, Prága, Kuttenberg, Kolin, Tschaslau, Vysehrad	1420 áprilisa–novembere	*Schweidnitz, Königgrätz, Melnik, Vysehrad, Königsaal, Prága, Kuttenberg, Kolin, Tschaslau, Vysehrad*
Budweiss	1420. november 1. után	Kuttenberg, Nimburg, Schlan, Tschaslau
júl. 21. Regensburg	1422 júliusának vége	*júl. 20–23. Regensburg*
márc. 26. Mainz	1423. március	Szepesség
ápr.–máj. Kassa	1423	*ápr. 22–jún. 24. Kassa*
máj. 26. Mainz/Eltville	1423. május	ápr. 22–jún. 24. Kassa
Lobith, Arnheim, aug. 14. Nimwegen, Rheinberg, Neuss aug. 24. Frankfurt am Main	1423 nyara	aug. 5–14. Visegrád, aug. 16. Esztergom, aug. 24–28. Buda
Calmbach, Weil, Esslingen, Ulm, *nov. 8. Csepreg*	1423 vége	*nov. 8. Csepreg*
júl. 21–aug. 9. Visegrád, Szentmiklós, Tata	1424 nyara	*júl. 21–aug. 9. Visegrád, Szentmiklós, Tata*
Mainz	1424–1426. május	Magyarország, Csehország
Nürnberg	1426 májusa–júniusa	Esztergom, Tata, Székesfehérvár, Győr
Mainz	1426. június–1430. július	Magyarország
júl. 20. Regensburg, augusztus *Sankt Pölten, aug. 26–szept. 7. Straubing*	1430 nyara	július Bécs, augusztus *Sankt Pölten, aug. 26.–szept. 7. Straubing*
Mainz	1430 ősze–1434 tavasza	Német-római Birdalom, Itália
máj. 7. *Bázel*	1434. május	*Bázel*
Mainz	1434 májusa–1440	Német-római Birdalom, Magyarország, Csehország

Az elkészült Windecke-itinerárium segítségével megállapíthatjuk, hogy Windecke beszámolója IV. Károly császárról és örökségének felosztásáról, valamint Zsigmond Brandenburgi Őrgrófságba történő 1373-as bevezetéséről hallomáson alapszik, hiszen a krónikás ekkor még meg sem született.[82] Azt is bizonyosan állíthatjuk, hogy az emlékiratban olvasható, 1393–1395 közé eső időszak eseményeinek, így XIII. Benedek pápa 1394. évi megválasztásának és Avignonból Marseille-be történő szökésének ugyancsak nem lehetett szemtanúja.[83] Mivel a krónikás az 1396 közepétől 1401 elejéig tartó időszak nagy részét a kontinens északnyugati gazdasági régiójában töltötte, ennek megfelelően bizonyosra vehetjük, hogy ott lehetett István herceg és az orléans-i herceg között kialakult ellentétnél, a herceg brabanti és lüttichi látogatásakor.[84] Nem lehetett azonban jelen a Vencel által Frankfurtba összehívott 1397-es birodalmi gyűlésen, de az ugyanezen esztendőben tartott reimsi találkozóról is csak Párizsban értesülhetett.[85] Mainzban lehetett, mikor Vencelt német királyi hatalmából

eltávolították, illetve mikor Ruprechtet megválasztották, ennélfogva nem hallhatta saját fülével az uralkodó ellen felhozott vádpontok felolvasását sem.[86]

Ha megvizsgáljuk az emlékirat azon beszámolóit, amelyek az 1402 és 1409 közötti időszak eseményeire vonatkoznak, megállapíthatjuk, hogy Windecke talán még nem érkezhetett meg Bécsbe akkor, amikor Zsigmond 1402 januárjában Csehországba vonult. Bizonyosan nem volt jelen, amikor Csehország kormányzásáról Zsigmond és fivére között megállapodás született, de IV. Vencel és Prokop elfogásáról is csak másodkézből értesülhetett.[87] Nem zárjuk ki ugyanakkor, hogy már Bécsben lehetett, mikor Zsigmond megszakítva csehországi útját, 1402 szeptemberében visszatért Pozsonyba, s a magyar országnagyokkal elismertette IV. Albert osztrák herceg örökösödési jogát a magyar koronára, sőt akkor is, amikor a Bécsben fogva tartott Vencel csellel kiszabadult.[88] Bécsben értesülhetett, valószínűleg a magyarországi, mindenekelőtt budai kapcsolatai révén a Kanizsai János és Bebek Detre vezette 1403. évi bárói mozgalomról, László nápolyi királynak a magyar trónra történt meghívásáról, Makrai Benedeknek a felkelésben való részvételéről, valamint fogságáról, továbbá Zsigmondnak az esztergomi érsek elleni megtorló hadjáratáról.[89] Erre az időszakra eshetett Zsigmond késmárki találkozója Vitold litván herceggel,[90] amelyről Windecke tüzetesen beszámol, talán annak szól e figyelem, hogy már ekkor is érintett volt, a nürnbergiek révén, a Szepességhez kötődő ólomkereskedelemben.[91] Windecke Bécsben csak közvetlenül értesülhetett Zsigmond és IV. Albert 1404-es znojmói hadjáratáról, amely a herceg klosterneuburgi halálával, Zsigmond vélt vagy valós megmérgezésével és korlátkövi betegeskedésével zárult.[92] Windecke nem téved a Bosznia elleni hadjárat megindításának 1405-ös évszámában, bár az események, amelyeket megemlít, sokkal inkább az 1412. évi hadjárathoz kötődnek.[93] Más magyarországi történésekről – úgymint mint a budai Nagyboldogasszony-templom tornyának 1384-es leomlásáról, a Horvátiak vezette felkelésről, Kis Károly nápolyi király 1385-ös partraszállásáról, Forgács Balázs 1386. évi merényletéről, az idősebb Garai nádor haláláról és Erzsébet anyakirályné meggyilkolásáról, Zsigmond 1387. évi magyar királlyá koronázásról és 1401-es fogságba vetéséről, szabadulásának feltételeiről és módjáról, a Garai–Cillei-megállapodásról – Windecke csak későbbi beszámolók alapján hallhatott.[94]

Az 1410 és 1414 közötti esztendők eseményeinek egy részét az itinerárium ismertetésekor érintettük. A fenti megállapításainkat kiegészítendő kijelenthetjük, hogy a krónikás nem volt személyesen jelen Zsigmond boszniai hadjáratakor, illetve az Ozorai Pipo vezette Velence elleni háborúban, de a fegyverszüneti szerződés megkötésekor sem. Ugyanezt mondhatjuk az innsbrucki leányszöktetésről, a brixeni mérgezési kísérletről, XXIII. János pápa és Zsigmond lodi tárgyalásáról, Filippo Maria Visconti és Zsigmond találkozásáról Lodi és Milánó között.[95] Elbeszélés útján értesülhetett Nápolyi László halálának körülményeiről, Zsigmond asti találkozójáról a montferrati őrgróffal, a berni polgárok tanúsította bőkezűségről az uralkodóval és kíséretével szemben, a koblenzi fejedelmi gyűlésről, a király és Borbála királyné aacheni koronázásáról.[96]

Az 1415 és 1418 közötti időszak majd egészét, mint láttuk, a krónikás az uralkodó közvetlen környezetében töltötte, éppen ezért az erre az időszakra tehető beszámolók nagy része saját megfigyelésein alapul, ahogy azokról fentebb említést is tettünk. Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy a krónikás még javában a Flandria–Konstanz úton lehetett, mikor a zsinat V. Márton pápát megválasztotta, így a krónikás valószínűleg nem láthatta a két bajor herceg konstanzi viszályát, s Lajos ingolstadti herceg perénél sem lehetett jelen.[97] 1418 októberében Zsigmondot elhagy-

va, de követeként eljárva, Windecke a szentatyánál töltött milánói látogatáson hallhatott Beatrice Tenda kivégzéséről és az asszony férjét, Filippo Maria Viscontit érintő pletykákról.[98]

A krónikás 1419 szeptemberétől 1420. november elejéig bizonyíthatóan ura mellett tartózkodott, ennek ellenére a Vitkov-hegynél elszenvedett vereségről hallgat. Kizártnak tartjuk ugyanakkor, hogy ott volt a csehországi eseményekkel párhuzamosan történt troyes-i szerződés megkötésénél, és V. Henrik angol király házasságkötésénél, noha ezekről is részletesen beszámolt.[99] Bizonyos, hogy a budweissi tartózkodása és 1422. július 21. közötti másfél esztendőben nem állapítható meg a krónikás pontos tartózkodási helye. Regensburgi jelenléte miatt ugyanakkor valószínű, hogy amit az 1422. évi csehországi eseményekről leír, az puszta hallomáson alapszik.[100] 1423 áprilisában Kassán tett látogatása alkalmával értesülhetett a Zsigmond és a lengyel király közötti, március közepére datálható késmárki találkozóról.[101] 1423 novemberében tett újabb magyarországi útja során Zsigmond környezetében értesült a csehországi eseményekről, és talán ekkor vehette hírét Salgói Miklós bűntetteinek és az 1422. évi Frangepán Erzsébet elleni merényletnek.[102] Valószínűnek tűnik az is, hogy a mainzi nem kísérte el Zsigmondot és a dán uralkodót 1424 márciusában Krakkóba.[103]

Miután Windecke „vándoréveit" lezárva, 1425 után nemigen hagyta el szűkebb pátriáját, emlékirata ezt követően elsősorban hallott, avagy olvasott beszámolókra épül, melyeket érdemes az eddigieknél is nagyobb fenntartással szemlélni. Érdekes megfigyelni, hogy innentől kezdve jelennek meg olyan részek az emlékiratban, amelyek bizonyosan más tollából származnak, mint például az orléans-i szűz történetének fejezetei, vagy a strassburgiak viszálykodását bemutató beszámolók.[104] A Szent Sír templomában tartott körmenet leírása nem más, mint a zarándokok számára Jeruzsálemben emlékül megvásárolható füzetecske tartalmának átvétele.[105] Ettől kezdve találkozhatunk a műben versekkel, melyek közül az orléans-i szüzet kigúnyoló néhány soros hexameter latin nyelvű, a többi – így az Aachen városában kitört belháborút, a papok Konstanzban véghezvitt paráználkodásait, illetve a Bar és Vaudémont hercegei, valamint néhány birodalmi gróf között kitört viszályt bemutatók – mind német nyelvű;[106] csak ez utóbbinak ismert a szerzője, a Frauenzuchtnak is nevezett Bernkopf mesterdalnoktól származik. Az irodalom egyéb műfajai is képviseltetik magukat, úgymint a Szent Hildegardtól, az Anselmus püspöktől, a XXIII. János pápától és egy Sigwall nevű világi paptól származó próféciák, valamint két idézet Szent Jeromostól.[107] Okiratok hosszú sorát olvashatjuk, melyek közlésével a krónikás az akkori ismert világ eseményeiben való jártasságát igyekszik igazolni. Ezek közé tartozik az egyiptomi szultán levele a johannita rend nagymesteréhez, a frankfurti birodalmi gyűlésen keletkezett rendelkezések dokumentumai, a táboriták, illetve a kelyhesek bázeli zsinathoz intézett levelei, a zsinaton keletkezett 1436. évi bulla vázlata, a wertheimi grófot érintő birodalmi belviszály iratanyaga, illetve a Lajos rajnai palotagróf gyámság alá helyezéséről szóló határozat.[108] Az emlékiratban ettől kezdve találkozunk csodás jelenségek, rendkívüli időjárási viszonyok, szokatlan árvizek leírásával.[109]

Valószínűnek tetszik, hogy a huszita háborúk 1425 utáni eseményeiről, a kelyhesekkel folytatott tárgyalásokról a mainzi polgár csupán elbeszélések alapján értesült.[110] A birodalom egyes részein, Aachenben, Lüttichben, Speierben, Würzburgban, Bambergben kirobbanó, egyháziak és világiak közötti viszályok – melyek részleteit nyilván csak másodkézből ismerhette – kiváló lehetőséget kínáltak a szerzőnek arra, hogy korábban elhallgatott, egyháziakkal szembeni kritikáját megfogalmazza.[111] Windecke feltételezésünk szerint nem volt jelen az 1426-os bécsi biro-

dalmi gyűlésen, és talán a következő évi frankfurtin sem, miként bizonyosan állíthatjuk, hogy az 1429-es pozsonyi gyűlés előzményeiről és eseményeiről is mások elbeszélése alapján értesült, bár igen részletesen.[112] Az uralkodó Rómába vonulásának és császárrá koronázásának epizódjai is hallott információkon alapulnak.[113] Érthető, hogy ezen időszakhoz kötődően jelennek meg az emlékiratban a Mainzhoz kapcsolódó eredetmondák, illetve a város belügyeit taglaló fejezetek, s a városi belviszályok elsimítását célzó szerződések és rendelkezések teljes szövege.[114]

Eberhard Windecke tartózkodási helyeinek meghatározásához nem csupán a nevével fémjelzett emlékirat szövevényes és a kronologikus rendet szinte kivétel nélkül mindig mellőző beszámolóit használtuk fel, hanem mindazokat az okleveles forrásokat, illetve városkönyvi bejegyzéseket, melyek az eddigi Windecke-kutatás során felszínre kerültek. Az elkészített itinerárium nemcsak az emlékirat hitelességének megítélésében játszhat döntő szerepet, de segítségével feltárul előttünk a késő középkori európai úthálózatnak egy olyan rendszere, amelynek elemzése meghaladja ezen tanulmány kereteit, s egy önálló értekezés témájául szolgál.

Jegyzetek

[1] Az emlékirat magyar nyelvű fordítása: Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford.: Skorka Renáta. Budapest, 2008. (A továbbiakban: Emlékirat.)

[2] *Hoensch, Jörg K.*: Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg (1368–1437). Warendorf, 1995., *Engel Pál – C. Tóth Norbert*: Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Budapest, 2005.

[3] Emlékirat. 21.

[4] Uo. 19.

[5] IV. Vencel cseh király kapcsolatát a kereskedelmi társaságokkal l. *Moraw, Peter*: Deutsches Königtum und bürgerliche Geldwirtschaft um 1400. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 55. (1968) 289–328.

[6] Emlékirat. 21.

[7] Uo. 22–23.

[8] A Groland fivérek tagjai voltak a kontinens egészét behálózó Stromer-cégnek, legalábbis üzleti tevékenységük kezdeti szakaszában. Laurenz talán fivérével, Jakobbal egyetemben a 14–15. század fordulóján a Stromer-ház bécsi képviseletét látta el. Hans és Jacob Grolandról l. *Kubinyi András*: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. In: Levéltári Közlemények, XLII. (1971) 202–269.

[9] Emlékirat. 23.

[10] *Stromer, Wolfgang von*: Oberdeutsche Hochfinanz (1350–1450). Bd. I–III. Wiesbaden, 1970. 132.

[11] Ulrich Vorchtel nürnbergi kereskedő annak a szintén nürnbergi származású, ám 1403-ban polgárjogáról lemondó Ulrich Kamerernek volt a veje, aki 1397–1398 között szomolnoki kamaraispán, 1394-ben, 1397-ben, 1398-ban harmincadispán volt. (Ehhez l. *Hermann, István*: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Budapest, 1987. 86., 88.) Ulrich Vorchtel egyik veje az a Peter Reichel volt, aki Zsigmond legfőbb bizalmasainak köréhez tartozott, s 1425–1428 között körmöci kamaraispáni tisztséget viselt, a másik veje pedig az a Budai Farkas László volt, aki Budán bírói tisztséget viselt, s az 1439-es budai felkelést is leverte. (l. *Stromer*: Oberdeutsche Hochfinanz. i. m. 83.) Ulrich Vorchtel 1406-ban nyilván követte apósát Magyarországra, őt pedig Eberhard Windecke. Egyáltalán nem zárható ki, hogy Eberhard Windeckét esetleg Ulrich Vorchtel ajánlhatta Zsigmond király figyelmébe. Vorchtel – ha nem is olyan fontos tisztségben, mint apósa, vagy vejei, de – pénzügyi megbízottként maga is Zsigmond szolgálatában állt. Vö. Zsigmondkori oklevéltár I–IX. Összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Budapest, 1951–2004., IV. 411. (A továbbiakban: ZsO.)

[12] Eberhard Windecke húga, Grede egy wormsi kereskedőhöz, Klaus Blockenheimerhez ment nőül.

[13] Emlékirat. 23.

[14] ZsO. II. 7137.

[15] ZsO. II. 7684.

[16] A kérdéses összeg átadásáról l. *Skorka Renáta*: A krónikás és a negyvenezer liliomos aranypénz. In: Történelmi Szemle, 49. (2007) 443–450.

[17] *Engel – C. Tóth*: i. m. 91.

[18] Emlékirat. 24.
[19] *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885. 60.
[20] *Engel – C. Tóth*: i. m. 92.
[21] ZsO. II. 7687., III. 596.
[22] *Engel – C. Tóth*: i. m. 93.
[23] Emlékirat. 32–33.
[24] Uo. 79.
[25] *Fejérpataky*: i. m. 66.
[26] ZsO. III. 2919.
[27] Emlékirat. 78.
[28] *Altmann, Wilhelm*: Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Berlin, 1893. 480–482.
[29] Mindkettő kiadva l. *Lederer Emma*: A középkori pénzüzletek története Magyarországon (1000–1458). Budapest, 1932. 256–258.
[30] *Engel – C. Tóth*: i. m. 97.
[31] Emlékirat. 25.
[32] *Engel – C. Tóth*: i. m. 97.
[33] Emlékirat. 26.
[34] Uo. 57.
[35] Uo. 60., 89.
[36] Uo. 60–61.
[37] Uo. 61.
[38] Uo. 61., 76–77., 79–80.
[39] Uo. 61.
[40] Uo. 62.
[41] Uo. 79–80.
[42] Uo. 62.
[43] Uo. 62.
[44] Uo. 78., 63.,
[45] Uo. 72–73.
[46] Codex Diplomaticus Lubecensis. Bde. 11. Lubeck 1843–1902., I/5. 623.
[47] A Strassburg és Brügge közötti távolság több mint 400 km, ezért nem véletlen, hogy Windecke gyorsaságának mindenki csodájára járt, l. Emlékirat. 52.
[48] Uo. 75. – A gyakori pénzügyi nehézségekkel küszködő uralkodónak bevett szokása volt, hogy uralma alá tartozó terület elzálogosításával enyhített financiális gondjain.
[49] Uo. 64–71.
[50] Uo. 75- 76., 82–83.
[51] Uo. 70–71.
[52] Uo. 84–85.
[53] Uo. 88.
[54] Uo. 112.
[55] Uo. 37., 361.
[56] Uo. 105.
[57] Uo. 90–93., 106–107., 109–110., 115.
[58] Uo. 115–116.
[59] Uo. 115.
[60] Literaturdatenbank RI-Opac: www.regesta-imperii.de (2008. 08. 12.), Reg. Imp. XI/1. 4133.
[61] Emlékirat. 92.
[62] Uo. 94–95.
[63] Uo. 96–97.
[64] *Altmann*: i. m. 473–474., Emlékirat. 121.
[65] Emlékirat. 121.
[66] Uo. 124–131.
[67] Uo. 122.
[68] Uo. 122–123. – A herceg beiktatása 1425. május 24-én Budán történt. L. Reg. Imp. XI/2. 6291., 6293.
[69] Emlékirat. 123.
[70] Uo. 123.

[71] Uo. 134. – A limpachi herceg személye nem azonosítható, ugyanis a német forrásokban az alsólendvai Bánfiak és felsőlendvai Szécsiek is e néven szerepelnek, s egyik családban sem ismeretes 1423-as házasságkötés.
[72] Uo. 135.
[73] Uo. 134–151.
[74] *Altmann*: i. m. 474–475. Emlékirat. 151.
[75] Emlékirat. 154.
[76] *Altmann*: i. m. 477.
[77] Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert. Band 17–18. Mainz I–II. Leipzig, 1881–1882. II. 77.
[78] Uo. I. 376–377.
[79] *Altmann*: i. m. 485.
[80] Emlékirat. 207.
[81] *Altmann*: i. m. 492–493.
[82] Emlékirat. 20–21.
[83] Uo. 21.
[84] Uo. 22.
[85] Uo. 21.
[86] Uo. 21., 33–34.
[87] Uo. 54–57.
[88] Uo. 29.
[89] Uo. 30.
[90] A feltételezett 1404-es késmárki találkozóról l. Emlékirat. 74. jegyzet.
[91] Emlékirat: 27–28. – Windecke ólomkereskedéshez fűződő kapcsolatáról l. *Stromer, Wolfgang von*: Nürnberger Unternehmer im Karpatenraum. Ein oberdeutsches Buntmetall-Oligopol 1396–1412. In: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XVI. (1968) 641–662.
[92] Emlékirat. 83.
[93] Uo. 31.
[94] Uo. 26–27.
[95] Uo. 24–25., 31., 34., 51–52.
[96] Uo. 35., 52–53.
[97] Uo. 74., 102–104.
[98] Uo. 81.
[99] Uo. 117.
[100] Uo. 145.
[101] Uo. 122.
[102] Uo. 138–140., 148.
[103] Uo. 135–137., 143.
[104] Uo. 188–199., 183–185.,
[105] *Wyss, Arthur*: Eberhard Windecks Buch von Kaiser Sigmund und seine Ueberlieferung. Leipzig, 1894. 40., Emlékirat. 280–283.
[106] Emlékirat. 188., 202–206., 212–213., 243–245., 318–320.
[107] Uo. 246., 263–274.
[108] Uo. 160–164., 170–178., 218–236., 252–256., 303–310., 314–317., 321–325.
[109] Uo. 156., 245–246., 250., 328.
[110] Uo. 158., 166–167., 178., 180–182., 186., 211., 238., 278–279., 285–286., 297–299., 313., 326–327.
[111] Uo. 156., 159., 164., 181., 183., 246–247., 257., 311.
[112] Uo. 199–202., 206–211.
[113] Uo. 246–248., 250., 258–259., 261., 277.
[114] Uo. 257., 260., 279.,285., 292–296., 330–335., 344–349.

KÖZLEMÉNY

Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról című művének a fordító által jóváhagyott magyar nyelvű változata a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kiadásában 2008-ban látott napvilágot. Minden más, ugyanezen címen, a fordító tudta és engedélye nélkül megjelent kiadás a szöveget hiányos és befejezetlen formában tartalmazza, melyért a fordító semmilyen felelősséget nem vállal.

BÍRÓ LÁSZLÓ

AGRÁRREFORM ÉS KOLONIZÁCIÓ A KIRÁLYI JUGOSZLÁVIÁBAN

Az első világháborút követően a kelet-európai országok zömében a társadalmi feszültségeket okozó agrárkérdés rendezése érdekében az állam beavatkozott a tulajdonviszonyokba. Nem volt ez másképpen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban sem, itt azonban nemcsak a tulajdonviszonyokon kellett változtatni, hanem számos feudális eredetű intézményt meg kellett szüntetni. Az agrárrendezést nehezítette, hogy a több korábbi állam részeiből létrejött délszláv állam szinte mindegyik területén más jellegű problémával kellett szembenézni. A regionális különbségek azonban nemcsak a birtokszerkezetben és a parasztok jogállásában jelentkeztek, hanem az egyes vidékek népességeltartó képességében is. A mindenkori kormányzatnak tehát oda kellett hatnia, hogy olyan agrárviszonyok jöjjenek létre, amelyek minden országrészben elősegítik az emberek megélhetését.

Az agrárreform jogi rendezése

Az agrárreform és a kolonizáció rendezése szinte az egész királyi korszakon végighúzódott.[1] Nem sokkal az egyesülés után, 1919. január 6-án Sándor régensherceg kiáltványában kifejezésre juttatta, azt akarja, hogy azonnal induljon meg az agrárkérés igazságos rendezése, vagyis a jobbágy- és a nagybirtokrendszer eltörlése. A földet – igazságos kárpótlás mellett – a szegényparasztok között fel kell osztani. „Minden szerb, horvát, szlovén gazda lesz a földjén. Szabad államunkban csak szabad földtulajdonosok lehetnek, és azok is lesznek." A kérdés rendezése érdekében Sándor megbízta a kormányt, hogy hozzon létre egy bizottságot.[2]

Alig néhány héttel a régens kiáltványa után, 1919. február 25-én kelt a kormány határozata, az ún. „Előzetes rendelkezések az agrárreform előkészítéséhez". A rendelkezések eltörölték a kmetviszonyokat Bosznia-Hercegovinában, Montenegró és Szerbia új területein, vagyis a parasztok jogi függését a földesuraiktól, a kmetek földjük tulajdonosai lettek, az agákat kártérítés illeti meg (ennek mértékéről és a felmerülő egyéb problémákról külön törvények fognak intézkedni). Az előző rendelkezéshez hasonlóan Dalmáciában, Isztriában és az ország egyéb területein is megszüntették a parasztok fennálló jogi függését a földesuraktól, vagyis a kolonátust és az ehhez hasonló intézményeket. A kormányhatározat rendelkezett a nagybirtokok kisajátításáról (mindenekelőtt ezeket a területeket kívánták a szegényparasztoknak, a hadirokkantaknak, -özvegyeknek és árváknak felosztani). Nagybirtoknak számítottak a hitbizományok (fideicommissumok), a 100–500 hektár feletti megművelt területek,[3] a 100–500 hektár közötti birtokok, amelyeket egyetlen személynek adtak bérbe. Ezek kárpótlásáról törvény intézkedik majd. Kárpótlás nélkül kisajátítják a Habsburg-dinasztia és a háborúban Szerbiával szemben álló uralkodócsaládok tagjainak földjeit, valamint azokat a birtokokat, amelyeket tulajdonosaik valamikor a Habsburgoktól kaptak. A kisajátított területeket egyből felosztják, de amíg a végleges tulajdonba adásra nem kerül sor, az állam bérletbe adja ezeket a területeket. A nagyobb erdőbirtokok kárpótlás mellett állami kézbe kerülnek. Az agrárreform végrehajtására a szociális minisztérium felügyelete alatt külön szervezet alakul. Végezetül a kormányhatározat kimondta, hogy az említett rendelkezések nem érvényesek az 1912 előtt Szerbiához tartozó terü-

leteken.[4] Az „Előzetes rendelkezések” pontjait végül a Vid-napi alkotmányban erősítették meg. Az alkotmány 38–43. cikkelye törvényesíti a fideicommissumok felszámolását, az erdőkomplexumok állami kézbe vételét, a feudális viszonyok megszüntetését, a nagybirtokok kisajátítását, valamint kimondja, hogy törvény határozza majd meg a földbirtok-nagyság maximumát.[5]

Az agrárreform során megfogalmazott célok az Előzetes rendelkezéseken túl több területen további szabályozást igényeltek. A feudális maradványok megszüntetése során Bosznia-Hercegovinában a kmetrendszer felszámolása érdekében 1919 júliusában egy kormányrendelet nyomán megkezdődött a kmetek és földjeik összeírása. A rendelet egyben megtiltotta, hogy az 1918. évre járó adókat (hak) a parasztok kifizessék. A kárpótlást az állam vállalta magára (miként az Előzetes rendelkezésekben is szerepelt). 1920-ban a tartományi kormány megtiltotta, hogy a bégek eladják földjük azon részeit, amelyeket nem maguk művelnek meg. 1921. május 12-én – állami kárpótlással – végleg megszüntettek minden korábbi szolgáltatást. A kmetviszonyokból adódó kollektív földtulajdonlást pedig 1928 végén szüntették meg.[6] Az akkoriban Dél-Szerbiának nevezett területeken, Koszovóban és Macedóniában, illetve Montenegróban az Előzetes rendelkezések után az 1920. február 12-i, a földbirtokok kisajátításáról szóló rendelet, majd a rendelet főbb pontjait megerősítő 1921. évi törvény hatálytalanította a feudális eredetű függőségi viszonyokat és szolgáltatásokat.[7]

Bosznia-Hercegovinán kívül Dalmáciában maradtak fenn feudális kötöttségek. A dalmáciai helyzetet bonyolította, hogy a rapallói szerződés aláírásáig (1920. november 12.) nem volt rendezett a terület hovatartozása. A területet ellenőrző amerikai parancsnok nem engedélyezte az Előzetes rendelkezések végrehajtásának megkezdését. A rapallói szerződés után sem rendeződött az egykori földbirtokosok és parasztok közti viszony, ezért 1922-ben az állam magára vállalta a korábbi kötelezettségek megfizetését. 1925-ben a jugoszláv kormány a nettunói szerződésben törvényesnek ismerte el az olasz állampolgárok feudális eredetű jogait. A nem olasz, a jugoszláv állampolgárokra vonatkozóan 1930. október 19-én hoztak törvényt, amely véglegesen megszüntette a kmet- és a kolonátusi rendszert, illetve az egyéb bérleti viszonyokat Dalmáciában és az adriai szigeteken.[8]

A nagybirtokrendszer felszámolása érdekében pontosan meg kellett állapítani az agrárreform hatálya alá eső birtokok nagyságát, valamint ki kellett jelölni azokat a területeket, amelyeket az agrárreform kedvezményezetteinek juttatnak (bérbe). Ez a folyamat 1919–1931/33-ig tartott, számos rendelet és néhány törvény született ez idő alatt, amelyek meghatározták, mely területekre terjed ki a földreform, és mely területeket sajátítják ki. Számos tényező befolyásolta a rendelet- és törvényalkotást: a politikai pártok, a birtokosok érdekérvényesítő képessége, illetve a politikai helyzet. 1919-től végül is 1931-ig tartott, míg az ideiglenes rendezést végül felváltotta a végleges törvény.

Az Előzetes rendelkezések csak nagy vonalakban határozták meg a földreform kedvezményezettjeinek – korabeli szóhasználattal alanyainak – körét. A feudális viszonyok között élőkön (kmetek, čifčiják stb.) kívül föld illette meg azokat a földműveseket, akiknek vagy egyáltalán nem volt földjük, vagy nem volt elegendő földjük (elégségesnek azt a földmennyiséget jelölték meg a rendelkezések, amelyet családjával együtt meg tud művelni a paraszt). Ezeket az egyéneket a nagybirtokokból és az állami földekből kívánták kielégíteni. Rajtuk kívül az állam is a földreform kedvezményezettjei közé tartozott az erdőkomplexumok állami tulajdonba vétele révén.[9]

1919 februárjában az agrárreform-ügyi miniszter rendelete határozta meg először, kit tekintenek az agrárreform kedvezményezettjeinek, s mekkora földterületet birtokolhat egy család. A kedvezményezettek közé tartoztak, akik föld nélküli földművesként mások birtokain dolgoztak, és azok a családok, amelyek ötfősek, illetve annál kisebbek, és nyolc hektárnál kevesebb földjük volt. Jogosultak földre azok a 6–10 fős családok, amelyek 10 hektárnál kevesebb földdel rendelkeztek, és a tíz főnél nagyobb létszámú családok, amelyek családtagonként nem rendelkeztek egyhektárnyi területtel. A falusi kézművesek 1922 után váltak jogosulttá föld bérlésére. A déli területeken: Macedóniában, Koszovóban az 1920. szeptember 24-i rendelet szabályozta, kik jogosultak földre. Eltérően az északi területektől: a Vajdaságtól, Horvát-Szlavónországtól és Szlovéniától, a falusi kézművesek, akik egyébként is foglalkoztak földműveléssel, szintén földhöz juthattak. A rendeletben megfogalmazódtak a kolonizáció szempontjai: a déli területen minden földművelésből élő jugoszláv állampolgár szerezhetett földet, egy család általában öt hektárra volt jogosult.

Az agrárrendezést lezáró törvények 1931–1933-ban alapjában véve az 1919–1920-ban meghozott rendeletek előírásait ismételték meg, s így ezek alapján megkezdődhetett az agrárreform végrehajtása azokon a területeken is, amelyeken valamilyen okból kifolyólag késedelmet szenvedett (Dalmácia, déli területek, Bosznia-Hercegovina). Külön törvények és rendeletek vonatkoztak a Szerbia és Montenegró felszabadító háborúiban 1875–1918 között önkéntesként harcolók, illetve a kolonizációban részt vevők földhöz jutásának módjairól. A harcokban részt vett önkéntesek, miként ezt a szerb kormány több ízben megígérte, 1919 után ingyen öt hektár földhöz juthattak (ezt 1928-ban egy törvény ismét megerősítette).[10]

A kedvezményezettek földhöz juttatásának biztosítása érdekében az Előzetes rendelkezéseket követően egy 1919. július 21-i rendelet keretében megtiltották a nagybirtokok eladását. A rendelet, amely 1922. május 20-án törvényerőre emelkedett, s az ország egész területére vonatkozott, leglényegesebb részeként meghatározta, mely birtokok számítanak nagybirtoknak. A földbirtok-nagyság maximuma az ország területén a föld minőségétől és a földet igénylők számától függően változó volt. Dalmáciában, Hercegovinában az 50 hektár feletti megművelt vagy a 100 hektár feletti területek számítottak nagybirtoknak, Szlovéniában (a Muravidéket kivéve), Horvátország egy részén (Varazsdin, Lika, megyék) a 75 hektár megművelt vagy az összesen 200 hektár feletti birtokok, Horvátország más részein (mint például Zágráb megye egy része) és Montenegróban pedig a 100 hektár megművelt és az összesen 300 hektár feletti birtokok. Horvátország egyéb vidékein (Zágráb megye más részei, Bjelovar-Križevac megye), valamint Boszniában a 150 hektár megművelt és az összesen 400 hektárnál nagyobb földek, Szlavónia Pozsega megyei területein, valamint Bosznia egyes vidékein (Banja Luka, Novi Prijedor kerületeiben) a 200 hektár megművelt vagy a 400 hektár feletti birtokok kerültek a nagybirtok kategóriájába. A Szerémségben, Bácskában, Bánátban, Baranyában, valamint Szerbia ún. új területein a megművelt terület nagysága 300 hektár, az összes birtoké 500 hektár lehetett. A birtoknagyság meghatározásánál az egy magán- vagy jogi személy tulajdonában lévő terület nagyságát vették figyelembe, függetlenül attól, hogy a tulajdon hány részben és hány vidéken terült el.[11]

1920. február 11-én az agrárreformért felelős miniszter a nagybirtokokat rendeletileg állami felügyelet alá helyezte. Július folyamán pedig megalakultak azok a bizottságok, amelyek a birtokok revízióját végrehajtották. Ezzel egy időben azon magyar és német állampolgárok birtokait, akik 1918-tól kezdve nem éltek a délszláv államban, egészében kisajátították és földbérletbe adták. Többször megszigorították,

mekkora területet köteles a nagybirtokos családjával megművelni (ha nem teszi, a birtok az agrárreform hatálya alá kerül). 1920. szeptember 3-án – miután kiderült, az egy évre szóló földbérlet gazdasági szempontból nem racionális – a miniszter úgy rendelkezett, hogy a bérleti viszony időtartama ezentúl négy év lesz, a bérlőknek és az államnak minden négy évben újabb megállapodást kell kötniük.[12]

A földbirtokok maximumát még két újabb törvényben szabályozták: 1925-ben (ekkor azt is engedélyezték, hogy földeket bérbe lehessen adni), illetve 1931-ben, az ún. Az agrárreform megszüntetése a nagybirtokokon nevű törvényben. Utóbbit 1933. június 24-én módosították. A törvény 87–521 katasztrális holdban maximálta a megművelt földterületek nagyságát, eltérő mértékben az ország területén.[13]

Hasonlóan összetett problémát jelentett a kárpótlás kérdése. Az Előzetes rendelkezések meghatározták, kiket nem illet kárpótlás, de a többi területért a bérlő – és bizonyos esetekben az állam – bérleti díjat, kárpótlást volt köteles fizetni. Az ország eltérő viszonyaiból adódóan különbözőképpen rendezték a kárpótlás ügyét. Az 1919–1921-ben hozott rendeleteket 1928–1933 között újabbak váltották fel, ezekben az állam részben nagyobb összegű kárpótlást helyezett kilátásba, részben pedig újabb évtizedekre kitolta a kárpótlás végleges befejezését, egyes területeken akár az 1970-as évek közepéig. Dalmáciában csak 1930-ban teremtődtek meg a kárpótlás szabályozásának jogi feltételei, Dél-Szerbiában pedig még ennél is később, 1931–1933-ban kezdődött meg az állami kárpótlás.

A minisztertanács 1919. április 10-i rendelete szerint az északi területeken a bérlőnek a kataszteri jövedelem ötszörösét kell fizetnie, ebből négyötödnyi rész illeti meg a tulajdonost (a többi az államot költségei fedezésére). Az 1920. szeptember 3-i rendelet – melynek nyomán az éves bérletet a négyéves bérlet váltotta fel – a bérlet a szántók kataszteri jövedelmének nyolcszorosát, a rétek és legelők esetében tízszeresét írta elő kárpótlásul. A kárpótlási összeg háromnegyedét a nagybirtokosnak, negyedét pedig az államnak kellett fizetni. A bérlőnek a bérleti díjat előre, egy összegben kellett kifizetnie, emellett még 30 koronát katasztrális holdanként.[14] 1931–1933 után az északi vidékeken úgy határozták meg a kárpótlás összegét, hogy az 1914 előtti, dinárba átszámított kataszteri jövedelmet megszorozták (az első osztályú földekét 160-nal, a rosszabb minőségűét ennek kevesebb százalékával), ez képezte az egységnyi föld (kataszteri hold) után fizetendő összeget. A korábbi földtulajdonos részletekben kapta a kártalanítást, állami garancia mellett. A fizetést 30 évre írták elő.[15]

Egyes területeken a föld- és korábbi függőségi viszonyokból következően egyéb rendelkezéseket is kellett hozni. Az újonnan megszerzett déli vidékeken 1919-ben a parasztok fizettek kárpótlást a földbirtokosoknak (igaz, az agrárreform-miniszter rendelete értelmében kevesebbet, mint korábban a szolgáltatások és a bérlet nagysága volt). 1920-ban az állam vállalta, hogy a parasztok által fizetett bérleti díj mellett 30 éven át kárpótlást fizet az öt hektáron felüli csiftlik-birtok tulajdonosainak (300 millió dinárt, 5%-os éves részletekben). 1939-ig a földművelésügyi miniszter expozéja szerint 48,5 millió dinárt fizettek ki közel ötezer egykori birtokosnak.[16]

Bosznia-Hercegovinában 1920–1921-ben határozták meg, mekkora összegre tarthatnak igényt a földbirtokos bégek a kárpótlás végleges nagyságának megállapításáig, illetve mely földek használatára jogosultak a kmetek. Az állam kezdetben a kataszteri jövedelem kétszeresét fizette a földek egy része után. A rendkívül bonyolult rendszerben a korábban valamilyen szerződéses formában megművelt földekért a parasztoknak kellett bérletet fizetniük, méghozzá a forgalmi érték alapján (sok visszaélésre adott alkalmat az elhúzódó rendezés, az írni nem tudó parasztok sok helyen

1919 után számukra előnytelen, határozott idejű, tíz évre szóló szerződéseket kötöttek, s így fizetniük kellett). A végleges rendezésre közel egy évtizedet kellett várni, 1928. december 6-án kelt a bégek földjéről szóló törvény. Ebben az állam vállalta magára a kárpótlást, ezúttal már a kataszteri jövedelem négyszeresét fizetve.[17]

A kolonizáció megszervezése

Az agrárreform céljainak megvalósítása – különösképpen a parasztok földhöz juttatása – érdekében, és azért, hogy egyes tájakon ne legyenek megműveletlen területek, szükség volt a belső migráció, a munkaerő-vándorlás, a kolonizáció megszervezésére. A gazdasági célokon kívül nemzeti szempontok is szerepet játszottak a kolonizáció megindításában. Az ország számos részén a délszláv elem kisebbségben volt, és a politikai vezető réteg az etnikai arculat átrajzolását remélte a betelepítésektől. Ráadásul a kolonizáció gazdasági szempontjaiból adódóan is olyan régiók voltak a szervezett népességmozgás célállomásai, amelyek addig sohasem voltak szerb többségűek (Vajdaság), vagy pedig az évszázadok során meggyengült és megszűnt a szerb jelenlét és többség (Koszovó).[18]

Az első jelentősebb agrárrendeletben, az Előzetes rendelkezésekben nem szerepel külön a kolonizáció, de – ismerve a szerb kormány korábbi terveit, illetve a rendelkezések azon cikkelyeit, amelyek a nagybirtokok felosztásával földek adását helyezték kilátásba egyes társadalmi csoportoknak – minden bizonnyal már 1918–1919-ben tervezték az állami eszközökkel és segítséggel végrehajtott belső migrációt. A kolonizáció megindulásához lökést adott, hogy 1919 végén a szerb–horvát–szlovén kormány rendeletet hozott az önkéntesek jogairól, s ebben teljesítette a szerb kormány világháború alatti ígéreteit: ingyenesen földhöz juttatta az önkénteseket (3–5 hektár járt nekik, de csak azok kaphattak földet, akik valóban megművelik). Emellett a kormány úgy döntött, hogy a kolonizáció során az önkénteseket elsőbbség illeti meg. 1920. február 12-én pedig egy újabb rendelet révén megteremtették a kolonizáció jogi alapjait. Az említett rendelet lehetővé tette a nagybirtokok részleges kisajátítását és felhasználását közcélokra, többek között a kolonizációra. A kisajátítást és a földek parcellázását az agrárreform-ügyi minisztérium feladatául szabta a rendelet, s hamarosan létre is jöttek a rendelet előírásainak megfelelően a föld elosztását intéző helyi szervezetek, bizottságok.[19] 1918-tól kezdődően sokan jutottak földhöz saját vidéküket elhagyva, és nemcsak a harcokban részt vett önkéntesek, hanem mások, földre vágyó parasztok is útra keltek. A törvénykezési munkálatok során a telepesek négy kategóriáját különböztették meg, és eltérő előírások vonatkoztak rájuk.[20]

Két vidékre indult meg nagyobb vándorlás: Dél-Szerbiába (Koszovóba és Macedóniába), illetve az újonnan megszerzett Vajdaságba. A koszovói telepítést a szerb kormány már nem sokkal a Balkán-háborúk után tervezte, 1914 tavaszán két rendeletet hozott arról, hogy megkezdi a kolonizációt a szabad állami földeken és legelőkön, valamint a megműveletlen földeken. 1918 után spontán módon megindult a betelepülés. 1919 végén a kormány rendeletet alkotott az önkéntesek jogairól, amely természetszerűleg az ország egészére vonatkozott, s ebben teljesítette a szerb kormány világháború alatt tett ígéreteit: ingyenesen földhöz juttatta az önkénteseket. A betelepülők életének megszervezése érdekében az agrárreform-ügyi minisztérium 1920. szeptember 24-én rendeletet hozott a déli vidékek betelepítéséről, s ebben meghatározta mind a telepesek, mind az állam jogait és kötelességeit. A rendelet 1931. június 11-ig volt érvényben, ekkor új rendelkezés született: a déli területek kolonizációjáról

szóló törvény (kiegészítése 1931. december 5-én, illetve 1933. június 24-én), amely szellemében és előírásaiban a korábbiakat ismételte meg.

A rendelkezések értelmében földhöz juthattak az ország bármely pontjáról érkező szegény földművelők, az önkéntesek (az ő előjogaikról több rendelet és törvény rendelkezett), a határ menti területek hivatalnokai családjuk eltartásának megkönnyítésére, és olyanok, akik saját erőből vettek valamennyi, de a törvényes maximumnál kevesebb földet, valamint 1931 után az agrárreform helyi kedvezményezettjei. A kolonizáció céljaira a szabad állami földeket és legelőket, azokat a községi földeket, amelyek nagysága meghaladta a község igényeit, a megműveletlen és a tulajdonosaik által elhagyott, illetve nem művelt területeket, valamint 1931 után a törvényben megszabott földmaximumot meghaladó területeket jelölték ki. A dél-szerbiai kolonizáció megszervezését az agrárminisztérium felügyelete alatt álló, hosszú nevű hatóság végezte Skopjéban (A Déli Vidékek Agrárreformjának Legfelső Ügynöksége), a földek kiutalását pedig a járási bizottságok intézték. A családfők a rendelkezés értelmében öt hektár földet kaphattak, emellett minden, a családban élő nős férfi négy hektárt, a nőtlenek pedig 16–21 év között két hektárt, 21 év felett három hektárt. A 16 év alatti fiúknak, a hajadonoknak és az özvegyeknek egy hektár föld járt. A telepesek először bérbe kapták a földet – a bérlet kifizetését az állam állta –, s tíz év után válhattak földjeik teljes jogú tulajdonosaivá. A telepesek számos előnyt élveztek, a legfontosabb, hogy a kormány 1920 után gondoskodott a telepes családok ingyenes vasúti utazásáról, illetve vagyontárgyaik és állataik ingyenes szállításáról. A telepesek olcsóbban kaphattak fát és más építőanyagot, illetve sok ezer család számára az állam épített házat. Emellett tíz évig mentesültek az állami, bánsági és községi adók fizetése alól. A telepesek új községüknek egyenlő jogú tagjai lettek, ugyanúgy használhatták a községi legelőket és erdőket, mint az ott lakók. A telepeseknek vállalniuk kellett, hogy maguk művelik meg a kapott földet, bérbe nem adhatták.[21]

Eltérően az ország déli részeitől, ahol jelentős nagyságú állami, valamint megműveletlen földek álltak rendelkezésre, az északi vidékeken – Horvátországban, Szlavóniában, a Bácskában, a Bánságban, a Szerémségben, Szlovéniában és Dalmáciában – a kolonizáció csak a nagybirtokok kisajátítása után indulhatott meg. A területre vonatkozó egységes rendelkezés megalkotására azonban 1925-ig kellett várni, mikor is február 25-én megjelent az északi vidékek további kolonizációjáról szóló rendelet. Ez persze nem jelentette azt, hogy addig ne folyt volna kolonizáció (az első telepesek már 1919 tavaszán megjelentek a nagybirtokokon), vagy a horvátországi vezetők ne tervezték volna a kolonizációt. 1919 júniusában a horvát bán értesítette a megyéket, hogy a túlnépesedett területekről olyan családokat készül áttelepíteni Szlavóniába, amelyek más módon nem juthatnak földhöz.[22]

A kolonizáció az északi területeken az önkéntesek jogairól, a nagybirtokok kisajátításáról és az agrárreform kedvezményezettjeiről szóló törvények és rendeletek alapján folyt. Az 1920. februári rendelet megengedte, hogy a kolonizáció érdekében felhasználják a nagybirtokok kisajátított részeit. A telepesek évente ideiglenes haszonbérletet fizettek, illetve kárpótlást a korábbi birtokosnak az épületekért és a berendezésekért. Egy 1920. augusztus 27-i miniszteri rendelet pedig lehetővé tette, hogy az önkéntesek egy része ne csak az állandó lakóhelyén, hanem máshol is földbérlethez juthasson. (Ebben az esetben az állam állta a költözés költségeit.) A néhány hét múlva megjelent újabb miniszteri határozat pedig valamennyi önkéntesre kiterjesztette az augusztusi rendelet hatályát.[23]

Hasonlóan a déli területekhez, az északi részek kolonizációjáról is született külön rendelkezés. Különösebb új szabályozást nem vezetett be, inkább a kolonizáció felgyorsítása, hatékonyabbá tétele lehetett a miniszter szándéka az új utasítással. Az 1925. február 25-i rendelet megerősíti a kolonizáció folytatását, konkretizálja a minisztérium és az agrárhatóságok feladatait a végrehajtás során (meg kell teremteni az önkéntesekről szóló törvények alapján a betelepítés és földhöz juttatás feltételeit, az autokolonisták az agrárreform helyi kedvezményezettjeihez hasonló elbírálásra jogosultak, a helyi, megyei agrárbizottságoknak el kell fogadniuk a letelepedési kérelmeket és gondoskodniuk kell megfelelő föld kijelöléséről). Ugyanebben az évben április 29-én a déli területek mintájára a minisztérium megszabta a telepesek kötelezettségeit is: meg kell művelniük földjüket, a megadott határidőn belül fel kell építeniük házukat, valamint az északi területeken a telepesek kötelesek fizetni a bérletet, valamint az állami és helyi adókat.[24]

Bosznia-Hercegovinában is részben spontán módon indult meg a kolonizáció, a még a Monarchia idején hozott 1880. évi szabályozás alapján. Az 1918 után megindult betelepedést a későbbi rendelkezések legalizálták. A külön erre a területre vonatkozó első rendelet 1924-ben született meg (alapját az 1880-as jelentette). Ennek első cikkelye kimondja, hogy az állami földeket fel lehet használni a betelepítés céljaira. A földeket a rendelet értelmében a telepesek tíz évre bérletbe vették, s utána lett a tulajdonuk. A boszniai kolonizáció sajátos problémáját jelentette az erdőbirtokok igénybevételének lehetősége. Az 1930. évi erdőkről szóló törvény megtiltotta, de 1933-ban egy újabb rendelet, majd a költségvetési törvény a föld iránt jelentkező igényekre való tekintettel ismét engedélyezte az erdők felhasználását.[25]

Az agrárreform eredményei és következményei

Az agrárreform és kolonizáció eredményeit nehéz egyértelműen megvonni, számszerűsíteni. A rendelkezésre álló adatok, a végrehajtásért felelős hivatalok jelentései, miniszteri expozék és az újabb, 1945-ben kezdődő agrárreform előtt készített összefoglalások – ha nem is mutatnak teljesen eltérő képet – számszerű adataikban nem minden esetben egyeznek. Talán nem tévedünk nagyot, ha a lebonyolított jogügyletek nyomán úgy véljük, a családtagokat is beszámítva az ország lakosságának negyedét érintette közvetlenül az agrárreform, s így joggal mondható, az agrárreform és kolonizáció volt a korszak legnagyobb társadalom-átalakító intézkedése. Legalább 550–600 ezer családfő juthatott földtulajdonhoz (vagy új birtokhoz, vagy korábban valamilyen függőségi viszonyban megművelt földjeihez). A legtöbben Bosznia-Hercegovinában, vagy 165 ezren, a Vajdaságban 120 ezren, Horvátországban 100 ezren, Dalmáciában 100 ezren, Dél-Szerbiában 50 ezren, Szlovéniában 20 ezren. A korszakban fokozatosan növekvő nagyságú, 11–14,5 millió hektárnyi megművelt területből 2–2,2 millió hektár cserélt gazdát. A legnagyobb kiterjedésű földterületet, 1200 ezer hektárt, Bosznia-Hercegovinában osztották ki, Dél-Szerbiában 400 ezret, a Bácskában és Bánátban 230 ezret, Horvát-Szlavónországban (a Szerémséggel együtt) 140 ezret, Dalmáciában 60 ezret, Szlovéniában 20 ezret. Az agrárreform egyik legfontosabb megvalósult célja a korábbi feudális eredetű kötöttségek felszámolása. A reform során mintegy 178–193 ezer család kötöttsége szűnt meg, és jutott az általa megművelt földbirtokhoz (ebből 100–110 ezer Bosznia-Hercegovinában, 40–45 ezer Dalmáciában, 38 ezer Koszovóban, Macedóniában és Montenegróban).[26]

Az agrárreform végső soron a nagybirtok megszüntetését is célul tűzte ki. A törvények és rendeletek az ország egyes területein különböző földbirtok-maximumot határoztak meg. Számos szempontot – közte politikaiakat is a választások előtt – vettek figyelembe a birtoknagyság maximumának meghatározásakor, és végül a nagybirtoknak számító földek nem tették ki a mezőgazdasági területek 10%-át sem. Gyakorlatilag csak az északi területeken voltak nagybirtoknak tekintett földtulajdonok. 1929 végéig hivatalosan 807 nagybirtokot tartottak számon, 1243 ezer hektárnyi terület képezte a nagybirtokok részét (ebből 37,7%-nyi, 469,5 ezer hektár volt megművelt terület, a többi erdő és legelő), ennek negyedét sajátították ki 1929 végéig. A megművelt területeknek azonban több mint a felét kisajátították. Mindösszesen 929,7 ezer hektárt, ebből 247,6 ezer hektár megművelt földet hagytak meg a nagybirtokosoknak. (Ennek egy részét maguk a tulajdonosok adhatták el 1925 után a fakultatív eladás során.) A legnagyobb arányú kisajátítás a Duna bánságban, vagyis a Vajdaságban volt: az összes nagybirtoknak számító föld 34,9%-át államosították, Horvátországban, Szlavóniában és a Szerémségben pedig 21–23%-át, Szlovéniában 7,5%-át.[27] A kisajátítások 1929 után is folytatódtak, de nagy valószínűséggel alig több mint a harmadát sajátították ki azoknak a területeknek, amelyek a rendelkezések szerint meghaladták a birtokmaximumot. A jobb adottságú vajdasági területek e tekintetben is kivételt képeztek, a Bácskában például 1939-ig a nagybirtokok területének 53,2%-át vették el.[28]

Az agrárreform céljai között szerepelt az államnemzethez tartozók gazdasági megerősítése, s ennek megvalósítása több tekintetben hátrányosan érintette a nemzeti kisebbségeket. A korábbi tulajdonlási szerkezet következtében a kisajátításra ítélt nagybirtokok zömmel a nemzeti kisebbségekhez tartozók kezében volt. Az északi területeken a 396 magánnagybirtok tulajdonosa közül 310 nem délszláv nemzetiségű volt (közte 142 német, 126 magyar, 10 olasz 8 cseh, 4 román és néhány egyéb).[29] A reform hatálya alá eső birtokok jelentős része a mezőgazdasági szempontból kedvező területeken a magyarok és németek kezében volt. A Bácskában például a reform hatálya alá került magánbirtokoknak 48,6%-a volt magyar, 21,7%-a német, 7,8%-a zsidó tulajdonban, és mindössze 7,8%-a szerbben, illetve 6,6%-a horvátban.[30] A Bánátban pedig 1919-ben a 200 hold feletti birtokok 73,4%-a volt magyar, 11,2%-a zsidó, 6,9%-a német kézen, és mindössze 5,4%-a szerb, illetve 2,7%-a horvát tulajdonos birtokában.[31]

Ugyanakkor a kisebbségekhez tartozó szegényparasztok 1918 után egy ideig nem is igényelhettek földet, arra való hivatkozással, hogy még nem zárult le az opció lehetősége, majd pedig maguk a kisebbségek tagjai nem látták értelmét, hogy föld iránti kérvénnyel forduljanak az illetékes hatóságokhoz.[32] A rendeletekben és törvényekben nem szerepelt ugyan nemzeti szempontból diszkriminatív passzus, de a végrehajtás során a helyi bizottságok határozottan érvényesítették, hogy csak az államnemzethez tartozók juthassanak földhöz. Nem szláv nemzetiségű paraszt szinte nem is kapott földet (még a románok sem jártak jobban, annak ellenére, hogy a kisantanton belül a délszláv és a román állam egymás szövetségesei voltak, és az államközi tárgyalásokon gyakran szóba került a nemzeti kisebbségek helyzete). Jelentős számú szegényparaszti réteg pedig volt a nem az államnemzethez tartozók között is. A Bácskában az 57 631 szegényparaszt 41,4%-a magyar, 18,2%-a német volt (22,7%-a szerb, 9,8%-a horvát, illetve bunyevác).[33] A Bánátban pedig a magyar parasztság legalább 60%-a jogosult lett volna a földre.[34]

A kolonizáció során mintegy 58–63 ezer család költözött új helyre (összességében 290–330 ezer fő). Az északi területekre 27–29 ezer család érkezett (a zöme a

Vajdaságba, míg kb. ötezer Szlavóniába), a déliekre pedig az egyes jelentések alapján 17–20 ezer (összesen 80–90 ezer fő, kétharmad részben Koszovóba és egyharmad részben Macedóniába), Bosznia-Hercegovinába pedig közel 14 ezer (innen azonban elvándorlás is volt). Eltérően az északi területektől, ahol az önkéntesek száma meghaladta a telepesek egyéb kategóriáját (arányát tekintve: 2:1), Dél-Szerbiában az önkéntesek csak kis hányadát képezték a telepeseknek.

Minden kétséget kizáróan a szerb nemzet tagjai vettek részt legnagyobb számban és arányban a kolonizációban. A más területekre áttelepülők zöme a dinári vidékről indult, és mozgásának két főiránya volt: dél, Macedónia, Koszovó és Metohia, illetve észak, a Vajdaság és Szlavónia. A rendelkezésre álló adatok szerint 44 187 szerb család jutott földhöz a kolonizáció során (15 772 Dél-Szerbiában, 23 225 a Vajdaságban és 5190 Szlavóniában). Mintegy 220 ezer szerb nemzetiségű embert érintett a kolonizáció (ha a családokat átlagban ötfősnek tekintjük). 535 új települést hoztak létre (330-at Macedóniában, Koszovóban és Metohiában, 130-at a Vajdaságban és 75-öt Szlavóniában).[35]

A kolonizáció jelentőségét a nemzeti szempont mellett a kortársak abban látták, hogy a nagy nehézségek ellenére a déli területeken jelentős civilizatórikus tevékenység kezdődött. Reményeket tápláltak, hogy Koszovóban megteremtődnek a normális paraszti élet feltételei, és a szerbek ismét otthonra találnak a szerbség bölcsőjében. Az újonnan létrejött települések hozzájárultak ahhoz, hogy sűrűbbé váljon a településhálózat, a telepesek számára kutakat, utakat, iskolákat és templomokat építettek. A körülményekből adódóan jóval többet is fordított az állam a déli kolonizációra, mint az északira. Az életkörülmények megteremtésére fordított költségek egy telepesre vetítve háromszor–négyszer magasabbak voltak délen.[36]

Gazdasági szempontból az agrárreformnak számos negatív következménye volt. A hosszú átmeneti időszak, a maga bizonytalanságaival, rendezetlen tulajdonviszonyaival, negatívan hatott a termelőmunkára. A parasztok nem végezték el kellő buzgalommal – mivel nem látták előre, vajon lesz-e a munkájuknak értelme – a nehéz, de szükséges munkálatokat (például mélyszántás, trágyázás). Az új tulajdonosok gyakran mindenféle mezőgazdasági eszköz nélkül vagy nem megfelelő felszereltséggel kezdtek a gazdálkodáshoz. A főbb mezőgazdasági növények hozamai csökkentek.[37] A nagybirtokok számának apadásával csökkent a munkák során felhasznált állati erő, a gépesítés amúgy is igen alacsony fokon állt. Egyes területeken a legelők felosztása miatt csökkent az állatállomány.[38] A tulajdonviszonyok rendezésének befejeződéséig a meliorizációs munkálatok is megakadtak. Emellett nem volt rendezett a hitelfelvétel lehetősége sem, a sok nehézség és a kilátástalan helyzet miatt, amibe sok ember került, számos új tulajdonos idővel igyekezett megszabadulni a birtokától, és módosabb gazdának eladni.[39] Mivel a mezőgazdaság termelése nem érte el a korábbi időszakokét – egyéb okok mellett –, ez is hozzájárult ahhoz, hogy az északi területeken a feldolgozóipar kapacitása több helyen kihasználatlan maradt, egyes területeken és ágazatokban több mint a felére esett vissza.

A gazdasági szempontokat mérlegelve hangsúlyozni kell: az agrárreform során létrejött birtokok eleve kicsik voltak ahhoz, hogy versenyképes, piacra termelő gazdaságokká váljanak.[40] Igaz, a reform bevezetésének hangsúlyozott célja az volt, hogy minden parasztcsalád földhöz jusson, és ott saját maga megélhetéséről gondoskodjon. Ezért is járt általában családtagonként egyhektárnyi terület az agrárreform során, egy hektár volt ugyanis az a terület, amely a korabeli vélekedés szerint biztosítja egy ember megélhetését, és ekkora területet tud egy ember megművelni. Amennyiben

nagyobb birtokok kialakítására törekedett volna a kormányzat, akkor több parasztcsalád maradt volna továbbra is föld nélkül vagy nagyon kis birtokkal. A kormányok nem tudtak – s bizonyára nem is akartak – a parasztságon belül egy réteget kiemelni és preferálni. A falun belüli nagyobb fokú vagyoni különbségek veszélyeztethették volna a társadalmi békét is.

A birtokstruktúrában az agrárreform következtében beállt változásokat szinte lehetetlen számszerűen illusztrálni. Egyes, főképpen a déli területek vonatkozásában hiányoznak a korábbi adatok, más vidékekről, amelyek korábban nem alkottak közigazgatási egységet, mint a Vajdaság, szintén nincsenek összefoglaló adatok, végül pedig a bánságok szerint közzétett statisztikák sem vethetők teljes mértékben egybe a korábbiakkal. Mindezek ellenére megállapítható, hogy csak Szlovéniában, Horvátországban, Szlavóniában és a Vajdaságban következett be valamilyen változás a birtokszerkezetben, ott, ahol a nagybirtokok egy részét felszámolták. Az új kisgazdaságok keletkezésével megnőtt a kisbirtokok száma. Szlovéniában és Horvátországban 77%-kal, illetve 60%-kal nőtt az 1–5 hold nagyságú gazdaságok száma 1929-ig (Szlovéniában 18 387, Horvátországban 108 620, a Vajdaságban 61 620 új gazdaság jött létre). Jóval kevesebb 5–20 hold közötti, a középbirtokok kategóriájába sorolható gazdaság keletkezett: Szlovéniában 155 (0,5%), Horvátországban 8283 (4,3%), a Vajdaságban 16 541.[41] Az új gazdaságok alakulása ellenére – mivel addig is ez a birtoknagyság dominált igen erősen a birtokszerkezeten belül – alig nőtt az öt hektár alatti birtokok aránya az összes gazdaságon belül: a századfordulóhoz viszonyítva Horvátországban 71%-ról 74%-ra, Szlovéniában valamivel nagyobb arányban, 51%-ról 57%-ra (hozzá kell tenni: a gazdaságok létrejöttének egyéb okai is voltak, mint például öröklések, a zadrugák felbomlása, tehát nem csak az agrárreform). A kis, 5 hektár alatti birtokok területének az aránya az összes megművelt földterületen belül néhány százalékkal emelkedett (a Dráva bánságban 13,3%-ot, a Duna bánságban 21,3%-ot, a Száva bánságban 39,3%-ot tett ki 1931-ben). Jelentősen csökkent azonban a 100 hektár feletti nagybirtokok által elfoglalt területek aránya a Vajdaságban, illetve Horvát-Szlavónországban. Az 1931. évi statisztika azt mutatja, hogy a Duna bánság agrárterületeinek 7,5%-át alkották a 100 hektár feletti birtokok, míg korábban a Vajdaságban a művelt földek akár 30–40% közötti részét is elérték. (A Duna bánság és a Vajdaság területe nem egyezett, mivel a Dunától délre eső szerbiai kisbirtokos területek is a Duna bánsághoz tartoztak, de pontosabb összehasonlítható adatok híján ezekkel lehet valamennyire rámutatni a változásokra.) Horvátországban a századforduló körül 26%-nyi volt a 100 hektár feletti nagybirtokok területének aránya, 1931-ben a Száva bánságban pedig kereken 10%.[42]

A földreform nyomán és annak ellenére, hogy sokan földhöz jutottak, nem szűnt meg a földnélküliek rétege. A Vajdaság parasztságának körülbelül 30%-a tartozott a földnélküliek csoportjába. Következett ez részben a földreform végrehajtásának sajátosságából, miszerint a földosztásnál szinte kizárólag az államnemzethez tartozók igényeit vették figyelembe, így a nemzeti kisebbséghez tartozó parasztok nem kaptak földet (1918 előtt például a Bácskában a földnélküliek 41%-át magyarok, 18%-át németek tették ki, s ez az akkor 34 ezer főt számláló csoport később sem jutott birtokhoz).[43] Az 1931. évi népszámlálás szerint Jugoszláviában az 1,96 millió parasztgazdaságból 193 ezernek nem volt földje. Ugyanez a népszámlálás azt is kimutatta, hogy főfoglalkozásban 452 ezer fő volt napszámos, a mezőgazdaságból élők közel 9%-a. Ők alkották a földnélküliek rétegét, de szinte kizárólag valamennyien az északi területeken laktak (a Duna bánságban 190 ezer, a Száva bánságban 92 ezer, a Dráva bánság-

ban 82 ezer fő).[44] A földnélküliek és a nagyon kis birtokokkal rendelkezők helyzetét nem könnyítette meg, hogy a nagybirtokok számának csökkenésével sok helyütt megszűnt az idénymunka-vállalás lehetősége. A munkaerő iránti igény csökkenésével és a munkát vállalni akarók számának növekedésével a bérek akár a korábbiak harmadára estek vissza.[45]

Az agrárreform és a kolonizáció végső soron – hasonlóan a többi kelet-európai országhoz – elkerülhetetlen volt, hatalmas volt a parasztság igénye a föld iránt, s ez politikai feszültséget is gerjesztett. A kormányzatnak gondoskodnia kellett arról is, hogy nem kis létszámú társadalmi csoportok megélhetéshez jussanak. Ezt szolgálta a parasztok bizonyos rétegeinek földhöz juttatása, akár kolonizáció útján. A 20. században pedig egy magára valamit is adó, demokratikusnak látszani kívánó államnak biztosítania kellett az emberek jogegyenlőségét, meg kellett szüntetnie a gazdasági-jogi függőségeket. Ezt szolgálta az agrárreform egyik első intézkedése, a kmet- és az ehhez hasonló viszonyok eltörlése (ennek helyességét senki sem kérdőjelezte meg az elemzők közül).

Az agrárreform és a kolonizáció végrehajtása kétségtelenül elhúzódott – számos végleges törvény csak 1931–1933-ban született meg –, előírásai sokszor bonyolultak voltak, és sok bizonytalansággal jártak (ezt annál többen bírálták jogosan). A rendelkezések és végrehajtásuk nem volt politikai befolyástól mentes (az 1921. évi alkotmány elfogadtatása érdekében a vezető pártok kiegyeztek a kárpótlás kérdésében a bosnyák földbirtokosokkal, a kárpótlás összege az északi területeken kisebb volt, mint a birtokok valódi értéke, de ezen területek földbirtokosai nem képviseltek a politikában számottevő erőt), s maga a kisbirtokosi rendszer, aminek bevezetését a reform célul tűzte ki, a szerbiai állapotok másolása volt. A kormányzat ily módon igyekezett a legnagyobb nemzet társadalmához hasonítani a többiét is. A földhöz juttatás után az állam gyakorlatilag magára hagyta a parasztokat (kivéve a telepeseket délen), akik megfelelő eszközök és hitellehetőség híján nehéz helyzetbe kerültek. De maga a jugoszláv állam is szegény volt, és a kormány valószínűleg azt gondolta, a földkérdés megoldása biztosítja a parasztság megélhetését és gyarapodását. Nem volt elképzelése és tapasztalata azzal kapcsolatban, miként kell egy társadalmi csoportot gazdaságilag megsegíteni. Mindent, a pozitív és negatív hatásokat egybevetve, úgy tűnik, hogy a korszakban az agrárreform és kolonizáció volt az egyik legnagyobb beavatkozás a társadalom életébe.

Jegyzetek

[1] Az agrárkérdésekkel már a zágrábi Nemzeti Tanács is foglalkozott. 1918. november 26-án a központi bizottság határozatot hozott az agrárreform legfontosabb elveiről. Ezek: a még fennálló feudális viszonyok, a jobbágyi kötöttségek és a privilégiumok eltörlése, a nagybirtokok megszüntetése, felosztása (kártalanítás mellett) és kolonizáció, emellett a paraszti öröklési jog megváltoztatása. (*Šišić, Ferdo*: Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919. Zagreb, 1920. 256–257.) December 8-án pedig a dalmáciai tartományi kormány határozott úgy, hogy a végleges jogi rendezésig megtiltja a feudális nagybirtokosoknak, hogy a parasztoktól szolgáltatásokat követeljenek. *Erić, Milivoje*: Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. Sarajevo, 1958. 153.

[2] *Šišić*: i. m. 299.

[3] Művelt területnek számították a szántóföldek, rétek, szőlők, kertek és azok a legelők, amelyeket más mezőgazdasági kultúrák termesztésére is fel lehetett használni.

[4] *Bogojević, Đoko*: Agrarna reforma. In: Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928. I–II. Beograd, 1928–29. I. 307–308.

[5] Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941). Összeáll.: Mrđenović, Dušan. Beograd, 1988. 214–215.
[6] *Lekić, Bogdan*: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941. Beograd, 2002. 101–103., 342–347., *Mutapčić, Edin*: Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i njeno zakonodavstvo (1918–1941). Gradačac, 2007. 96–97.
[7] *Lekić*: i. m. 103., *Bogojević*: i. m. 311–312.
[8] *Lazić, Milan*: Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919–1940. godine). Beograd, 1999. 47–48.
[9] *Bogojević*: i. m. 307., *Erić*: i. m. 235–238.
[10] *Bogojević*: i. m. 308–309., *Lekić*: i. m. 168–188.
[11] *Lekić*: i. m. 106.
[12] *Lekić*: i. m. 108.
[13] A törvény hat kategóriát állapított meg, ezúttal kataszterális holdakban (1 kataszterális hold = 0,575 hektár). A hat kategória a következő volt: 1) 87 kataszterális hold megművelt terület vagy 174 kataszterális hold egyéb föld a Tengermellék bánság nagy részén, illetve a Zeta bánságban (vagyis Dalmáciában és Hercegovinában). 2) 130 kataszterális hold megművelt vagy 347 kataszterális hold a Dráva bánságban és a Száva bánság egyes, főleg déli részein. 3) 174, illetve 521 kataszterális hold a Száva bánság Zágráb körüli részein, valamint a Zeta bánság egyes járásaiban. 4) 261, illetve 696 kataszterális hold a Száva, Vrbas, Drina bánságok jó részén. 5) 347, illetve 782 a Száva bánság keleti részein (Brod, Nova Gradiška, Pozsega), a Vrbas és Drina bánság részein. 6) 521, illetve 869 a Száva bánság hét járásában (például Eszék), a Drina bánság öt járásában, a Duna bánságban. *Lekić*: i. m. 112–113.
[14] *Lekić*: i. m. 117–118.
[15] *Frangeš, Oto*: Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft. Berlin, 1937. 184.
[16] *Lekić*: i. m. 118.
[17] *Mutapčić*: i. m. 152–164., *Sarić, Sajma*: Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini (1918–1941). In: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, VI. 1979. 86–88.
[18] *Gaćeša, Nikola*: Kolonizacija Srba i Crnagoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918–1848). In: Seobe Srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik radova posvećen tristagodišnjici velike seobe Srba. Szerk.: Ranković, Dragutin. Beograd, 1990. 112.
[19] *Lekić*: i. m. 152–153. Az 1920. február 12-i rendelet szövege uo. 238–240.
[20] Az egyes csoportok: 1) Háborús önkéntesek. 2) Az „általános feltételek melletti telepesek", akik szintén mint önkéntesek jutottak földhöz, de nem élvezték az önkénteseknek járó juttatásokat, egyéb kedvezményeket, így például adót kellett fizetniük, valamint a letelepedést is maguk intézték. 3) Az „autokolonisták", akik engedély nélkül, jogtalanul telepedtek le a szabad területeken, vagy nagybirtokon. A későbbi rendelkezések ugyanazokat a jogokat biztosították nekik, mint amilyeneket az agrárreform helyi kedvezményezettjei kaptak. 4) Optánsok és menekültek. Az optánsok a környező országokból települtek a szerb–horvát–szlovén államba, a család nagyságától függően 3–8 hektár földhöz juthattak. *Šimončić-Bobetko, Zdenka*: Kolonizacija u Hrvatskoj 1919–1941. godine. In: Povijesni prilozi, IX. 1990. 94–102.
[21] *Obradović, Milovan*: Agrarni odnosi na Kosovu 1918–1941. godine. In: Jugoslovenski istorijski časopis, 1978/1–4. 447–449. Az 1920. évi rendeletet közli *Lekić*: i. m. 288–292. Az 1931. évi törvény szövege és kiegészítései uo. 313–338.
[22] *Erić*: i. m. 389., *Lekić*: i. m. 198.
[23] *Gaćeša, Nikola*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941. Novi Sad, 1968. 156–164.
[24] *Šimončić-Bobetko*: i. m. 90–91. A rendeletek szövege: *Lekić*: i. m. 412–414.
[25] *Sarić*: i. m. 90–91., *Erić*: i. m. 393., *Lekić*: i. m. 410–412.
[26] Erősen kerekített számok. Lekić 527 932 főről ír, aki jogosult volt földre, és 512 073-ról, aki valóban földhöz jutott. *Lekić*: i. m. 210. A szakirodalomban Ristić nyomán több helyen olvasható a talán kicsit túlzó adat, hogy 2,5 millió hektárnyi terület tulajdonosa változott meg, 650 ezer körüli család jutott birtokhoz, ezen belül Bosznia-Hercegovinában 250 ezren (a többi adat nagyjából egyező az itt említettekkel). Eszerint az északi területeken 555 137 hektárt sajátítottak ki, és 242 259 család jutott új tulajdonhoz. Dalmáciában 50 ezer hektárhoz 96 953 család, Bosznia-Hercegovinában 1 286 227 hektárnyi birtok került 249 580 család birtokába, Dél-Szerbiában pedig 593 117 hektár lett 48 537 családé. (Osteuropa-Handbuch. Jugoslawien. Szerk.: Markert, Werner. Köln–Graz, 1954. 216., Enciklopedija Jugoslavije VI. Zagreb, 1990. 383. Ezeket az adatokat veszi alapul The Economic history of Eastern Europe 1919–1975. I. Economic structure and performance between two wars. Szerk.: Kaser, M. C.– Radice, E. A. Oxford, 1985. 153–155.) Szulc szerint pedig összesen 669 103-an jutottak (302 ezer korábbi függő helyzetben lévő, 311 ezer föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező paraszt, 56 ezer telepes) 2 120 490 hektár földhöz. Szerinte Bosznia-Hercegovinában a 168 ezer bérlő és függő helyzetben lévő mellett 75 ezer föld nélküli paraszt is birtokhoz

jutott. *Szulc, Witold*: Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym (1918–1941). Poznań, 1980. 98., Mutapčić 614 603 családot említ 1 924 307 haktár területtel. *Mutapčić*: i. m. 61.

[27] A korabeli iratok bánságok szerint adják meg a kisajátítás eredményét. Eszerint a Dráva bánságban 207 nagybirtok volt, 212,3 ezer hektárral, ebből 15,9 ezer hektár sajátítottak ki (7,5%). Száva bánság: 169 nagybirtok 401 ezer hektárral, ebből 91,7 ezer hektárt sajátítottak ki (22,8%). Duna bánság (főképp a Szávától, Dunától északra): 419 nagybirtok 542,6 ezer hektárral, ebből 189,3 ezer hektárt sajátítottak ki (34,9%). Drina bánság (Szlavónia egy része és a Szerémség): 14 nagybirtok 86,7 ezer hektárral, 18,4 ezer hektárt sajátítottak ki (21,2%). *Dimitrijević, Sergije*: Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine. Beograd, 1962. 55. Frangeš adatai szerint ugyaneddig az időpontig a 2,2 millió kataszteri holdból 740 ezret sajátítottak ki, 224 ezer a fakultatív eladás során került új tulajdonosához. 1,25 millió kataszteri hold (56,8%) maradt eredeti tulajdonosánál. *Frangeš*: i. m. 188. A jugoszláv nagylexikon szerint az északi területeken az 1165 ezer hektárnyi nagybirtokból 310 ezer hektárt sajátítottak ki (26,6%), és osztottak szét. Enciklopedija Jugoslavije VI. Zagreb, 1990. 383.

[28] *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. i. m. 280.

[29] *Frangeš*: i. m. 188.

[30] *Sajti Enikő, A.*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004. 138.

[31] *Gaćeša, Nikola*: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–41. Novi Sad, 1972. 30.

[32] Erre több példát hoz *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu. i. m. 80–282.

[33] *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. i. m. 41.

[34] *Sajti*: i. m. 139.

[35] *Gaćeša*: Kolonizacija Srba i Crnagoraca. i. m. 117.

[36] A kolonizáció költségei és az életkörülmények megteremtése átlagosan 2670 dinár tett ki. A skopjei főigazgatóság területén 4643 dinárt, a zágrábin 2444-et, az újvidékin 1554-et, a nagybecskerekin 1440-et, az eszékin 1393-at. Emellett a telepesek által szinte kötelezően létrehozott agrárszövetkezetek is jóval nagyobb összeghez jutottak Dél-Szerbiában. Ezt a segítséget is hozzászámítva 1933-ig átlagosan 4847 dinárt fizetett ki itt az állam telepesenként. *Frangeš*: i. m. 219–220.

[37] Frangeš számításai alapján az 1920–1926. évek termése csak a háromnegyedét érte el az 1913. évinek (búza: 1913: 21 millió métermázsa, 1920–1926: 15,8 millió métermázsa 75,2%, kukorica: 1913: 36,6 millió métermázsa, 1920–1926: 28,4 millió métermázsa, 77,6%). (*Frangeš*: i. m. 196.) A nyugat-, illetve közép-európai hozamokat csak két területen érte el a jugoszláv mezőgazdaság: a Vajdaságban és Szlavóniában, ahol a nagy- és középgazdaságok aránya meghaladta az országos átlagot (1923-ban a gabona országos hozama 10,7 mázsa volt egy hektáron, a Vajdaságban 12,4 mázsa). *Vučo, Nikola*: Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934. Beograd, 1968. 19–20.

[38] Az állatállomány csökkenését befolyásolták a háborús veszteségek, de az állomány csökkenése több állatfaj esetében 1921 után is kimutatható. 1921–1927 között a szarvasmarha-állomány 26,5%-kal (4,9 millióról 3,6 millióra), a sertésállomány 17,6%-kal (3,4 millióról 2,8 millióra) csökkent. Nőtt viszont a ló- és a juhállomány (5,6%-kal 1,06 millióról 1,12 millióra, illetve 9,4%-kal, 7 millióról 7,7 millióra). Jelentős a csökkenés viszont 1914-hez képest, amikor a délszláv területeken 1,56 millió ló, 6,28 millió szarvasmarha, 5,23 millió sertés, 11,57 millió juh, 2,44 millió kecske volt. *Frangeš*: i. m. 198., illetve Naša narodna privreda i nacionalni prihod. Összeáll.: Đuričić, V. M., Tošić, M. B., Vegner, A., Rudčenko, P., Đorđević, M. R. Sarajevo, 1929. 63.

[39] *Vučo, Nikola*: Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941. Beograd, 1958. 37–38.

[40] Frangeš, aki közismerten a nagybirtokrendszeren alapuló gazdaság (és a gazdaságosság, a nagyobb termelékenység) híve volt, egy helyütt karitatív intézkedéssorozatnak jellemezte az agrárreformot. Munkájában a fejlettebb mezőgazdasággal rendelkező országokkal veti egybe a jugoszláv birtokszerkezetet. A megművelt terület 15%-a esik az öt hektár alatti birtokokra Németországban, 8,6%-a Dániában, 14%-a Hollandiában és 23%-a Csehszlovákiában. (Ezzel szemben Jugoszláviában 28%.) Lényegesebb azonban, hogy az eredményes gazdálkodást folytatni tudó 10 hektárnál nagyobb (és általában 50 hektárnál kisebb) középbirtokokra jutó terület nagysága és aránya máshol nagyobb, mint Jugoszláviában, illetve a szerző számára fontos Horvátországban (Németország 40%, Dánia 66%, Hollandia 57%, Csehszlovákia 10–30 hektár között 35%, Horvátország 22%, egész Jugoszlávia 34%). *Frangeš*: i. m. 192.

[41] *Frangeš*: i. m. 193–194.

[42] Statistički godišnjak VII. (1936) 86–87., *Erić*: i. m. 40., 51.

[43] *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. i. m. 253.

[44] Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931. IV. köt. Beograd, 1938. 36–41.

[45] *Frangeš*: i. m. 173–174.

LUKÁCS B. GYÖRGY

AGRÁRREFORM HORVÁTORSZÁGBAN 1945–1948 KÖZÖTT

A birtokviszonyok alakulása 1918–1945

A délszláv állam 1918-as megalakulásakor a falusi birtokviszonyok jelentős feszültség forrásai voltak. Horvátország – beleértve a szlavón és a dalmát területeket is, Isztria és a többi olasz uralom alatt lévő terület nélkül – lakosságának túlnyomó többségét a parasztság alkotta: a mezőgazdaságból 1921-ben a majd három és fél milliós lakosság 72,6%-a, 1931-ben 76,6%-a élt.[1] Ezen társadalmi réteg tagjainak többsége kis parasztbirtokokon dolgozott. A szűkebb Horvátország és Szlavónia területén 1895-ben 407 403 gazdaság létezett, melyeknek 44,23%-a 5 hold alatti volt, és a magántulajdonban lévő összterület mindössze 8,46%-át tették ki (395 004 holdnyi területen). 5 és 20 hold közötti volt a birtokok 47,3%-a, az összterület 41,46%-a tartozott ilyen méretű gazdaságokhoz (1 933 117 hold). 20 és 50 hold közötti területtel mindössze a gazdaságok 7,52%-a rendelkezett, de a megművelt területek 18,43%-át foglalták el (859 288 hold). 50 és 200 hold közötti volt a gazdaságok 0,81%-a, 200 hold feletti 0,14%-a, azaz 589 birtok. Az előbbiek, 258 335 hold, az összterület 5,54%-át, az utóbbiak pedig több mint 26%-át jelentették. Magántulajdonban összesen 4 622 995 hold termőföld volt, az állami tulajdon 688 595 holdnyi területre terjedt ki. Jelentős területek felett rendelkeztek a városok és megyék (391 688 hold), valamint az egyházak (153 448 hold) is.[2]

Dalmáciában egészen más állapotok uralkodtak. Az 1902-es összeírás szerint 83 455 gazdaság volt, melyek 59,1%-a 2 hektár alatti, 27%-a 2 és 5 hektár közötti volt. 5 és 20 hektár közötti a birtokok 12,5%-a, 20 és 100 közötti 1,2%-a, 100 hektár fölötti pedig mindössze 0,2%-a volt. Nem állnak rendelkezésünkre adatok a birtokok pontos kiterjedéséről, annyit tudunk csak biztosan, hogy a 100 hektár fölötti birtokok összesen 146 086 hektár területet foglaltak el és átlagos méretük 919 hektár volt.[3] A birtokviszonyok alapvetően az első világháború végéig nem változtak. A parasztság többsége elégedetlen volt a fennálló állapotokkal.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása nagy reményekkel töltötte el a földbirtokra áhítozó szegényparaszti tömegeket, ezért a földosztás kérdése már az új állam létrejötte előtt a figyelem középpontjába került. A Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa is elismerte, hogy szükség van a birtokviszonyok átalakítására, de mindent megtettek a parasztság megnyugtatására, a nagybirtokok önkényes felosztásának megakadályozására. A katolikus egyház vezetői is helyeselték a földosztást, és megfelelő kárpótlással hajlandóak voltak az egyházi nagybirtokok felosztásának engedélyezésére is. Az elégedetlenkedő parasztság önkényes földfoglalását azonban nem lehetett deklarációkkal megakadályozni, az új vezetés hozzáfogott tehát az agrárreform végrehajtásához.

Sándor régens már 1919. január 6-án tartott beszédében a nagybirtok (kárpótlással történő) felosztása, a szegény földművesek földhöz juttatása mellett szólt. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormánya 1919. február 27-én fogadta el az ún. Előzetes rendeleteket az agrárreform előkészítéséről, eltöröltek minden feudális függést és elrendelték a nagybirtok felosztását. Területenként változott, hogy mit tekintettek nagybirtoknak (100–500 hold feletti területek). A felosztáskor föld nélküli földmű-

vesek kaphattak földterületet. Előnyt élveztek „a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejöttéért harcolók" (solunaši), illetve árváik és özvegyeik. Ezen kedvezményezettek túlnyomó többsége természetesen szerbiai és montenegrói volt.[4] A nagybirtok felosztásának „végleges rendezéséig" a parasztok a földet „ideiglenes haszonbérletbe" kapták. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a nagybirtok állami kézbe került, a parasztoknak a továbbiakban a magántulajdonos helyett az állammal szemben voltak kötelezettségeik. A birtokosok kártérítésének módjáról és a parasztok által a kapott földért fizetendő összegről nem rendelkeztek.[5]

A reformmal megnőtt a kisbirtokok száma, Horvátországban és Szlavóniában 1929 végéig 108 307 új 1–5 hold közötti birtok jött létre, vagyis 60,1%-kal nőtt a kisbirtokok száma. Ezek összesen is csak 157 269 hold területűek voltak, átlagos nagyságuk tehát az 1,5 holdat sem érte el. A középbirtokok száma sokkal kisebb mértékben, 4,29%-kal növekedett.[6] Mijo Mirković számításai szerint Horvátország és Szlavónia területén 1889-ben 352 000, 1931-ben pedig összesen 404 000 gazdaság létezett. 1895-ben 5 hektár alatti volt a gazdaságok 71%-a, 1931-ben pedig 76%-a (1. táblázat).[7] A kisbirtokok elsősorban önellátásra rendezkedtek be, a legkisebbek azonban egy kis család eltartására elegendő élelmet sem tudtak megtermelni. Mezőgazdaságon kívüli megélhetést nehéz volt találni, az agrárolló nyílásával pedig tovább romlott a kisbirtokos parasztság helyzete a két világháború közötti Jugoszláviában. Jó része a világválság idején (1930–1934) jelentősen eladósodott, folytatódott a birtokaprózódás folyamata.

A megművelt területeknek mindössze 10%-át adták a 30 hektárnál nagyobb gazdaságok. A 10,4 millió hektárnyi területen kétmillió parasztgazdaság működött. A mezőgazdasággal kapcsolatos adatok a mezőgazdasági technika alacsony színvonaláról árulkodnak. Rendkívül kevés korszerű gép állt rendelkezésre, és egyhektárnyi területre átlagosan csak 3 kilogramm műtrágya jutott,[8] ami a korabeli Európában rendkívül alacsonynak számított.

1. táblázat

Birtokstruktúra Horvátországban (Isztria nélkül), 1931[9]

Terület (ha)	Szám (db)	Arány (%)	Terület összesen (ha)	Terület aránya (%)
< 2	221 163	41,62	219 563	10,24
2–5	193 026	36,34	626 173	29,21
5–20	112 420	21,16	912 009	42,54
> 20	4 666	0,88	386 196	18,01

Az agrárreform törvényi szabályozása csak az 1930-as évek elején született meg, a valóságban azonban egészen 1941-ig sem sikerült teljesen rendezni az agrárkérdést. Az elért eredmények közül a különböző paraszti függőségek felszámolását és a jórészt idegen tulajdonban lévő nagybirtok felosztását emelhetjük ki, de közel sem sikerült megoldást találni minden problémára. A helyi lakosság és a telepesek között sok helyütt kifejezetten ellenséges viszony alakult ki.[10] Nem segítette a délszláv állam nemzetei közötti viszony rendeződését az a tény sem, hogy a szerbek és a montenegróiak jóval több földet kaptak, mint a többi nép tagjai.

Az 1941. április 10-én létrejött Független Horvát Állam (NDH) agrárpolitikája egyértelműen a szerb parasztság ellen irányult. Már április közepén törvényt hoztak arról, hogy az előző rendszer által hadi érdemekért (főleg szerbeknek) adományozott földterületek az NDH tulajdonába mennek át. Ezen törvény alapján 8 581 család veszítette el birtokát (34 672 hold Szlavóniában, 40 329 a Szerémségben), de elkobozták a Szerb Pravoszláv Egyház birtokait is (41 895 hold csak Szlavónia és a Szerémség területén). A későbbiekben, a szerb lakosság üldöztetésének tetőpontján az NDH azok minden vagyonára rátette a kezét. Az ingatlanokkal, így a mezőgazdasági földterületekkel is a Telepítésügyi Hivatal (Zavod za kolonizaciju) rendelkezett a továbbiakban. A hivatal a szerbektől és a rendszer ellenségeitől elkobzott birtokok nagy részét zagorjei, prigorjei, Dráva menti (podravinai), kisebb részét tengermelléki (primorjei), dalmáciai és hercegovinai horvátoknak juttatta. Ez a folyamat az 1941-es év végéig jórészt lezajlott. A földhöz jutott családok számáról vita folyik, valószínűleg nem haladta meg a hétezret.[11] Az Olaszország által megszállt horvát területeken elveszítette a földbirtokát minden nem olasz állampolgár, és a Magyarország által elfoglalt horvátlakta területeken is megindult a magyarosítás, illetve az azt akadályozók kitelepítése.

A kommunista párt álláspontja az agrárkérdés ügyében a második világháború előtt

A parasztság helyzetének javítása a két világháború közötti Jugoszlávia minden politikai pártjának programjában szerepelt. A Horvát Parasztpárt agrárpolitikájának alakulása különösen érdekes, a második világháború utáni korszak eseményeire azonban nem volt jelentős hatással, mivel a párt vezetője, Vladko Maček nem volt hajlandó csatlakozni a népfronthoz, és 1945. május 6-án, még Zágráb „felszabadítása" előtt Ausztriába távozott. Az otthon maradt parasztpárti vezetők egy baloldali csoportja ugyan – felújítva a párt 1919–1925 közötti nevét – csatlakozott a népfronthoz, de a kommunisták mindent elkövettek ellehetetlenítésükre.[12]

Az 1919-ben, Szocialista Munkáspárt (Socijalistička radnička partija) néven megalakult, majd átnevezett kommunista párt vezetői is hamar felismerték az agrárkérdés jelentőségét. Az agrárkérdést illetően az 1919 és 1941 közötti időszakban többször változott a kommunisták álláspontja. A vezetőség tagjai közötti ideológiai különbségek és a gazdasági, szociális és politikai feltételek változásai jelentősen befolyásolták a párt álláspontját.

Az alapvető cél mindvégig a tulajdonlási viszonyok radikális megváltoztatása, a fennmaradt feudális és félfeudális viszonyok eltörlése, valamint „a munkásság és a parasztág burzsoázia elleni szövetségének" létrehozása volt. Ez utóbbi összefogás megteremtésére természetesen mindvégig a szegényparasztág köreiben szervezkedtek. Ezen réteg számára szimpatikusak voltak a minden (30 hektár fölötti) „nagybirtok" kártérítés nélküli felosztására vonatkozó jelszavaik („A föld azé, aki megműveli"). Ezenkívül tervbe vették az egyházi, kolostori és kegyes alapítványi[13] földek elkobzását és a parasztok velük szembeni mindenféle kötelezettségének megszüntetését is. Hangoztatták annak fontosságát, hogy az állam biztosítson olcsó (akár kamatmentes) hiteleket a parasztoknak és egyéb módon is segítse a földműveléshez szükséges eszközök beszerzését. Céljaik eléréséhez azonban alapvetően a szövetkezesítés véghezvitelét tartották a legmegfelelőbbnek.[14]

Az agrárreform előkészítése

A második világháború, a „népfelszabadító" küzdelem során a földkérdés praktikus kérdésként merült fel: meg kellett oldani a harcokban elesettek földjeinek sorsát. A lakosság ellátásában támadt nehézségek miatt még nem a birtokviszonyok rendezése volt a legsürgetőbb kérdés. Az elhagyott termőföldek kiosztása a Népfelszabadító Bizottságok (narodnooslobodilački odbor, NOO) feladata volt. Ezen szervezetek a szabad termőterület egy részének művelését is irányították, fő feladatuk azonban a föld szétosztásának megszervezése volt. Sokan – főleg a legszegényebbek – térítés nélkül művelhették a kapott földet, és a termés egy részét kötelesek voltak beszolgáltatni. A beszolgáltatás mértéke a termés negyedétől feléig terjedt. Az usztasa hatóságok által adományozott birtokokat azonnal visszavették, és azt a legtöbb esetben visszaadták eredeti tulajdonosuknak. Amennyiben ez a lehetőség nem jöhetett számításba, a terület az illetékes NOO földalapjába került. A területek kiosztásánál mindenhol előnyt élveztek a legszegényebbek. Mindent megtettek annak érdekében, hogy a földművelőket biztosítsák, a termés betakarításakor is ők rendelkeznek majd az adott földdel. Az adatok azt mutatják, hogy – részben ennek köszönhetően – az egyénileg művelt területek hozama szinte mindenhol meghaladta az NOO által igazgatott területekéit.

A háború befejeztével, a kommunisták erősödésével napirendre került az agrárkérdés, a birtokviszonyok végleges rendezése is. Először azonban meg kellett küzdeni annak ellenzőivel. Elterjedt vélekedés volt, hogy az agrárreform csak választások előtti trükk. A legjelentősebb ellenzéket Horvátországban a kezdetektől a katolikus egyház jelentette. Különböző módszerekkel, többek között a plébániák számának növelésével, igyekeztek minél több földet megtartani, a Vatikán révén pedig megkísérelték a kérdés nemzetközi üggyé emelését is.

A háború utáni Horvátországban sok volt az elhagyott földterület, különösen a Kelet-Szlavóniából elmenekült németek hagytak hátra meglehetősen jelentős területű birtokokat (2. táblázat). A táblázatban felsorolt járásokból a németeken kívül hat magyar falu lakosságát is kitelepítették (1449 birtok, összesen 6269 ha terület). A Horvátország egyéb területein lévő elhagyott területeket is beleszámítva 1945-ben összesen több mint 130 000 hektárnyi föld várt új gazdára.

2. táblázat

Elhagyott német birtokok Kelet-Szlavóniában[15]

Járás (kotar)	Elhagyott falvak száma	Birtokok száma	Terület (ha)
Đakovo (Diakóvár)	19	1400	12 111
Osijek (Eszék)	12	1920	11 703
Valpovo (Valpó)	8	1059	6 353
Vinkovci (Vinkovce)	9	1256	14 758
Vukovar (Vukovár)	6	527	4 247
Összesen	54	6162	49 172

Elengedhetetlen volt a területek pontos összeírása, amely feladatra már közvetlenül a háború végét követően, 1945. június 12-én felállították a Mezőgazdasági és Erdészeti Minisztérium Összeíró Bizottságát. Az Összeíró Bizottság ún. járási bizottságokat hozott létre, amelyek 1946 januárjáig elvégezték a rájuk bízott munkát.[16] Sok helyütt gondot okozott, hogy a lakosok a háborúban megrongálódott (vagy régebbi) házukból egyszerűen átköltöztek egy elhagyott, jobb állapotú házba, és gyakran a földeket is önkényesen vették művelés alá. A hatóságok úgy döntöttek, hogy e családoknak vissza kell térniük eredeti lakhelyükre (erre határidőt szabtak meg). A másik problémát az ún. mudzsahirok[17] okozták, akik Bosznia-Hercegovina területéről menekültek el, és szintén üresen maradt házakban telepedtek meg. A dokumentumok tanulsága szerint létszámuk összesen mintegy 24 000 fő lehetett. Egy részüket az NDH idején telepítették horvát területekre, és a boszniai munkaerőhiány is amellett szólt, hogy visszatelepítsék őket a szülőföldjükre. Ez nemsokára meg is történt, körülbelül 7000 család kényszerült visszaköltözni Boszniába.[18] Az említett csoportokon kívül végleg elkobozták az NDH idején, adomány útján szerzett birtokokat is.

A politikai előkészítés szempontjából a kormány részéről a legfontosabb lépés a Telepítésügyi Minisztérium (Ministarstvo kolonizacije) létrehozása volt, melynek vezetője Sreten Vukosavljević lett. A reform előkészítését az új minisztérium, a Mezőgazdasági Minisztérium és az új hatalom egyéb szervei végezték. Az alapelgondolás az volt, hogy pontosan felmérik, melyik jugoszláv tagköztársaság rendelkezik népességfölösleggel és melyik szabad termőfölddel, majd pedig telepítésekkel oldják meg mindkét térség „problémáját" (maximum 1,5 hektár földet osztva a családok minden tagjára számítva). Az agrárkérdés megoldását tehát főleg a telepítési politikában látták. Sokáig nem volt világos, hogy a kommunista vezetés a földet magántulajdonba akarja-e adni, amint azt Edvard Kardelj, a kormány alelnöke javasolta, vagy a parasztok csak használatba kapják az állami tulajdonban maradt földet, miként Moša Pijade, az AVNOJ elnökségének alelnöke indítványozta. Végül az előbbi mellett döntöttek, és rögzítették, hogy földet csak olyan személy kaphat, aki azt meg is műveli. Az állami kézben maradó birtokoknak azt a szerepet szánták, hogy a rajtuk folyó termelés „példaként szolgáljon" a kis- és középbirtokon élőknek, valamint a városokat ellássa élelemmel.

Jogi szabályozás, az agrárreform végrehajtását végző szervek

A birtokviszonyok rendezésével kapcsolatos első jelentős határozat 1944. november 21-én született: Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ) elnöksége az ellenség vagyonának állami tulajdonba vételéről határozott. Ezt követően sorra születtek a birtokviszonyokat szabályozó törvények és határozatok. Az agrárreformról és a telepítésről rendelkező törvényt már 1945. augusztus 23-án meghozták, majd 1946 márciusában kiegészítették azt.[19] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés egyhangúlag megszavazta a törvényt, holott előtte sok kritikusa akadt, akik elhamarkodott lépésnek tartották a törvény elfogadását. A törvény két alapelvéről már volt szó: 1) a föld azt illeti meg, aki azt megműveli, 2) az adományozott birtok az új birtokos magántulajdonává válik.[20] A törvény 24. cikke azonban kimondta, hogy a föld tulajdonosa a kapott földbirtokot 20 évig nem oszthatja fel, nem adhatja el, nem műveltetheti haszonbérletben, és az elzálogosítást is megtiltották. Az agrárreformról és a telepítésről rendelkező törvény hat részből állt. Az általános rendeletek mellett különösen a birtokok kisajátí-

tásának és a földalap létrehozásának módját, valamint a földadományra jogosult gazdák kategorizálását és az agrárreform általános végrehajtását szabályozták.

A törvény elrendelte minden 45 hektár fölötti szántóföld, 25 hektárt meghaladó területű legelő és 35 hektárnál nagyobb szőlőbirtok kisajátítását, amennyiben azokat haszonbérbe adták vagy egyéb módon másokkal műveltették.[21] Rendelkeztek minden bank, vállalat és részvénytársaság földjeinek kisajátításáról is. Az egyházak és a kolostorok elveszítették a 10 hektár feletti területeiket. Kivételes esetben – a kulturális és történelmi jelentőségű létesítmények karbantartására – megtarthattak 30 hektár termőföldet 30 hektárnyi erdővel.[22] A kereskedőktől és a kisiparosoktól, valamint az egyéb nem földműves tevékenységet folytató rétegektől kisajátították a 3–5 hektáron felüli megművelhető földet. A földművesek számára földmaximumot határoztak meg, kártérítésként a meghatározott maximum fölötti területért annak egyéves bruttó jövedelmét fizették ki. Rögzítették, hogy a földosztásnál elsőbbséget élveznek azok a föld nélküli és kevés földdel rendelkező gazdák, akik részt vettek a „népfelszabadító háborúban". A harcolók között elsőbbséget élveztek az idősebb katonák és az önkéntesek. A kedvezményezettek körén kívül meghatározták az erre a célra kijelölt földterületeket is: a németektől elkobzott bácskai, bánáti, szerémségi és baranyai földekből 500 000 kataszteri holdat különítettek el. Minden telepes családnak 8 és 12 hold közötti termőföldet szántak. Ennél nagyobb területet csak a nemzeti hősnek nyilvánítottak kaphattak, kivételes esetben.[23] A törvény céljai között a „közös művelés" előmozdítása is szerepelt. Ennek feltétele az volt, hogy a parasztok legalább 10 évre szóló megállapodást kössenek egymással. Meg kell említenünk még a vajdasági telepítés ügyét rendező rendeletet, mely szerint minden telepes család 8 hold földet kaphatott, 5 vagy több fős család esetén további fél holdat fejenként. A birtok mérete azonban sehogyan sem haladhatta meg a 12 holdat.

A Horvát Nemzetgyűlés Elnöksége 1945. november 24-én adta ki az agrárreform és a telepítés Horvátország területén való végrehajtásáról szóló törvényt. A törvény tartalmazta a szövetségi törvény minden rendelkezését. A földterületek maximumát a következőképpen határozták meg: a nem földműves birtokoknál 3 hektárban, a paraszti birtokok esetében 20 és 25 hektár között (hegyvidéken maximum 30 hektár). Az erdőbirtokokat 8 és 15 hektár között maximálták. Láthatjuk tehát, hogy a horvát törvény valamivel szigorúbb határozatot hozott a birtokok területéről, mint a szövetségi. A törvény az agrárreform és a belső telepítés lefolytatását a mezőgazdasági minisztériumok hatáskörébe utalta.[24] A vajdasági telepítést a szövetségi szervek végezték.

Az általános irányvonal meghatározásánál a legnagyobb szerepe Jugoszlávia Agrártanácsának volt. Ez a szerv jelentős politikai súllyal rendelkezett, amit mutat az is, hogy vezetője a nagy hatalmú Moša Pijade volt, tagjai között pedig ott volt Vaso Čubrilović mezőgazdasági miniszter és Sreten Vukosavljević, a Telepítésügyi Minisztérium vezetője is. A tanács felügyelte az agrárreform és a telepítés megvalósításának menetét. 1945. szeptember 8-án az Agrártanács külön bizottságot hozott létre a harcosok vajdasági letelepítésére.[25] Ezen két szerven kívül a Telepítési Minisztériumnak is volt beleszólása az agrárreform végrehajtásának folyamatába. Egészen 1946 februárjáig, amikor is életbe lépett azon törvény, amely szerint az Agrártanácsnak át kellett alakulnia egy olyan bizottsággá, amely átvette mind az Agrártanács, mind a Telepítési Minisztérium feladatait. Az így létrejövő Agrár- és Telepítésügyi Bizottság[26] vezetőjének a régi harcos kommunistát, Krsto Popivodát tették meg. A vajdasági telepítést végző bizottság folytatta tevékenységét. A két bizottság 1948 májusáig működött.

Horvátországban az agrárreform és a kolonizáció ügye a háború után a horvát miniszterelnökség elnöksége Agrár- és Telepítésügyi Igazgatóságához[27] tartozott. Egészen 1946. szeptember 12-éig, ekkor ugyanis Tomo Čiković, a Horvát Mezőgazdasági és Erdészeti Minisztérium vezetője úgy határozott, hogy Agrár- és Telepítésügyi Osztályt[28] hoz létre a minisztériumon belül. Az osztály öt részlegből állt: agrárjogi, a földalappal foglalkozó, telepítésügyi, a közös birtokok ügyeivel és a pénzügyekkel is külön részleg foglalkozott. A részleg vezetője Ante Mihalić lett. A Horvátországból a Vajdaságba történő telepítés elősegítésére külön bizottságot hoztak létre.

Az agrárreform végrehajtása

A hatóságok az agrárreformról és a telepítésről szóló törvény végrehajtásához késlekedés nélkül hozzáláttak, és azt határozottan véghez is vitték. A földalapot nagyon gyorsan létrehozták, és hozzáfogtak a földosztáshoz. Az agrárreform céljára szánt földalapot alkotó területek összeírásának irányítására járási agrár- és telepítésügyi bizottságokat hoztak létre, melyek 1945 novemberében kezdték meg tevékenységüket.[29] A legtöbb esetben a területek kijelölésekor nem ütköztek ellenállásba, azok többségét ekkorra ugyanis már elhagyták a tulajdonosaik.

Hathatós ellenállásra egyedül a katolikus egyház volt képes. Az egyházi vezetés fő törekevése az volt, hogy minél több földmaximum alatti területet ismertessenek el önálló birtoknak, hogy így megtarthassák azokat. A kommunista irányítású hatóságok részéről azonban nem számíthattak engedékenységre, sőt olykor a törvény által előírtnál is szigorúbban jártak el egyes egyházi ingatlanok kisajátításánál. Megmaradt földterületeik rendkívül szétszórtan helyezkedtek el. Mint már említettük, a törvény különleges esetben lehetőséget biztosított 30 hektár termőföld és 30 hektár erdőterület megtartására. Erre mindössze három esetben került sor: csak a diakóvári (Đakovo) püspökség, a Krk szigetén található glavotoki ferences kolostor és a pakraci püspökség területén lévő értékek bizonyultak „kulturális vagy történelmi szempontból" elég jelentősnek ahhoz, hogy ekkora területet tarthassanak meg. Ráadásul egyikük sem tudta kihasználni teljes egészében a törvény adta lehetőséget, mivel eredetileg sem rendelkeztek elegendő termőfölddel vagy erdőterülettel.[30]

Az agrárreformról és a telepítésről rendelkező törvény Horvátországban 37 926 birtokot érintett, melyekből 390 510 hektárnyi földalapot hoztak létre. A földalapba a legtöbb területet Eszék körzete (123 105 hektár, a földalap 31,5%-a!) adta. Ezt követte Slavonski Brod és Daruvár környéke. A földalapba 249 059 hektár szlavóniai föld került, mely a teljes állomány 63,8%-át tette ki. A legtöbb telepes Lika és Dalmácia területéről jött, miközben a földalapba rendkívül kevés terület jutott e két országrészből. Az agráralap területének legnagyobb részét, majdnem harmadát, az elűzött németek birtokai adták. Ezt követték az elvett banki, vállalati és részvénytársasági földek (14,1%), a volt nagybirtokok (13,1%) és az egyházi birtokok (12,4%). A népbírósági ítéletek alapján elkobzott földek adták a földalap mintegy 10%-át.

A földalap létrehozása rövid idő alatt, nagyrészt 1946 tavaszán megtörtént. Az elhagyott és nem művelt földekkel Horvátországban először a Mezőgazdasági és Erdészeti Minisztérium, illetve annak Földbirtok Igazgatósága[31] rendelkezett. Az elkobzott területek az AVNOJ 1941. november 21-i rendelete alapján a horvát miniszterelnökség Népvagyon Osztálya[32] alá kerültek. 1945 vége felé pedig a Mezőgazdasági és Erdészeti Minisztérium Állami Mezőgazdasági és Vállalati Vagyon Osztálya[33] vette át a feladatot, majd 1946 februárjában került a földalap ellenőrzése az Agrár- és Tele-

pítésügyi Osztály Földalap Részlegéhez.[34] A földalapot kezelő szervek fő feladata a termőföldek megművelésének és a termés betakarításának megszervezése volt.[35] A háború utáni években ez rendkívül fontos feladat volt. Csak a volt nagybirtokokon és a németektől elkobzott földeken folytattak gazdálkodást, a volt egyházi, valamint a paraszti és nem paraszti birtokmaximum fölötti területek kiosztását ugyanis rögtön megkezdték. Így összesen 145 000 hektárnyi területen folytathattak mezőgazdasági tevékenységet. 1946 nyarára a telepesek és a helyi kedvezményezettek többsége átvette a neki juttatott földbirtokot, ezért augusztusban megszüntették az összes igazgatóságot.

A földosztás a tavaszi vetési munkálatok miatt már a földalap meghatározása előtt elkezdődött. A szervek a földosztást a helyi igénylőkkel kezdték, őket követték a telepesek, és csak ezután kerítettek sort a földműves-szövetkezetek, a népbizottságok, valamint az iskolák és egyéb intézmények földigényének a kielégítésére. A törvényi előírások, miszerint a földosztásnál előnyt élveznek a partizánharcokban részt vevők és a fasizmus áldozatai (hozzátartozóikkal), megvalósultak, sőt az 1912–1918-as (!) háborúk rokkantjai is jobb eséllyel kaptak földet.[36]

3. táblázat

A földalapból részesülők megoszlása[37]

Kedvezmény típusa	Terület (ha)	Arány (%)
Helyi igénylők	94 022	24,1
Telepesek	47 109	12,1
Földműves-szövetkezetek	8 160	2,1
Állami tulajdonban	241 219	61,7
Összesen	390 490	100

A földalap legnagyobb hányadát állami tulajdonban lévő intézmények kapták (61,7%, 241 219 ha), bár ezen terület legnagyobb része erdő volt (153 493 ha). A legjelentősebb állami földek a szövetségi mezőgazdasági birtokoknak, a köztársasági mezőgazdasági szektornak, valamint a helyi és járási népbizottságoknak jutottak (3. táblázat). A helyi érdekeltek kapták a földalap területeinek mintegy 24%-át, a telepesek 12,1%-át. Az agrárreform haszonélvezői átlagosan valamivel több mint 2 hektár földet kaptak fejenként, a partizánharcosok ennél valamivel nagyobb, 3–12 holdas parcellát kezdhettek művelni.[38] Az első világháború utáni agrárreformhoz képest kétségtelenül nagy előrelépés volt, hogy segítettek a parasztoknak az eszközök beszerzésénél, a hatóságok által szervezett tanácsadás pedig főleg a délről érkezett telepesek számára volt fontos.

Horvátország esetében külön kell szólnunk a belső és a Horvátországon kívülre, a Vajdaságba irányuló kolonizációról. A telepítés egész Jugoszláviát tekintve mintegy 60 000 családot érintett.[39] Messze a legtöbb telepes a Vajdaságba érkezett. Minden szövetségi egység meghatározott számú telepest küldhetett erre a területre: Horvátország 9000, Bosznia-Hercegovina 12 000, Montenegró 7000, Szerbia (a Vajdaság nélkül) 6000, a Vajdaság 6000, Szlovénia 3000, Macedónia pedig 2000 családra kapott engedélyt. Az eredeti elképzelés szerint 5500 horvát és 3500 horvátországi szerb családot telepítettek volna a Vajdaságba. Összesen mintegy 12 500 kérelem futott be, ezért Horvátország még további 500 család áttelepítésére kért és kapott lehetőséget.

Mivel Szlovénia nem használta ki a kvótáját, további 100, összesen tehát 9600 horvátországi család kezdhetett új életet a vajdasági síkságon.[40]

A telepesek első szervezett csoportja (285 család) 1945. szeptember 27-én indult útnak Korenica járásból. Őket 1945-ben további 28 telepescsoport követte. A Horvátországon belüli telepítés 12 157 családot juttatott új otthonhoz (58 230 fő). Ebből 5027 család a járásán belül telepedhetett le, 2482 családot az NDH idején szerzett birtokáról telepítettek át, eredeti járásukat 4648 család tagjai hagyták el.[41] Mindent összevetve tehát Horvátországban körülbelül 23 000 család, azaz 118 000 fő települt át a kolonizáció során (4., 5. táblázat). Az adatokból világosan kiderül, hogy a helyi kedvezményezettek összességében kevesebb földet kaptak, mint a telepesek (a földhöz jutottak 88,8%-a volt helyi, de a kiosztott földeknek csak 66,6%-át kapták meg).

4. táblázat

Az agrárreform és a kolonizáció kedvezményezettjei régiónként[42]

Régió	Családok	
	számuk	arányuk (%)
Szlavónia	48 140	44,5
Északnyugat-Horvátország	35 719	33,1
Délnyugat-Horvátország	18 116	16,8
Dalmácia	5 431	5,0
Isztria	666	0,6
Összesen	108 072	100

5. táblázat

Az agrárreform és a kolonizáció kedvezményezettjei a kedvezmény típusa szerint[43]

Kedvezmény típusa	Család		Terület	
	szám	%	ha	%
Helyi	95 915	88,8	94 002	66,6
Telepesek összesen	12 157	11,2	47 109	33,4
Járáson belüli telepes	*5 027*	*4,6*	*17 928*	*12,7*
Zagorjei telepesek	*2 405*	*2,2*	*9 101*	*6,5*
Dalmáciai telepesek	*956*	*0,9*	*3 984*	*2,8*
Egyéb területekről	*3 769*	*3,5*	*16 096*	*11,4*
Összesen	108 072	100	141 111	100

Az agrárreform hatására csak az 5 hektár alatti kisbirtokok száma növekedett meg jelentősen, aminek egyenes következménye lett, hogy a termelés – főleg a telepesek birtokain – jelentősen visszaesett.[44] Mindezek ellenére jelentős eredmény volt, hogy teljesült a parasztság régi követeléseinek egyike, a földosztás. Legszegényebb rétegeik is földhöz jutottak. A kolonizáció eredményeképpen a túlnépesedett Kordun, Lika és Dalmácia népességfeleslege a Vajdaság, Szlavónia és Baranya területén telepedhetett le.

A JKP azonban az állami tulajdon és a tervgazdálkodás pártján állt, egy időre feledésbe merült „a föld azé, aki megműveli" jelszó. 1948 végétől kísérlet történt a

termelőszövetkezetek megszervezésére,[45] a „kis parasztgazdaságok gazdasági szervezetbe szervezésére" és „a mezőgazdaság haladóbb formái, a nagyüzemi mezőgazdaság felé vezetésére".[46] A Kominform-konfliktus azonban a kollektivizálás felfüggesztésére kényszerítette a jugoszláv vezetést. A Szovjetunióval meglévő viszony romlásával, az egyre nyíltabb szakítással a kommunistáknak minden addiginál nagyobb szükségük volt hazai támogatottságuk megőrzésére.

Jegyzetek

1 *Vasić, Velimir*: Ekonomska politika Jugoslavije. Beograd, Savremena Administracija. 1960. 106.
2 *Maticka, Marijan*: Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945–48. Zagreb, Školska knjiga, 1990. 10.
3 *Stipetić, Vladimir*: Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske. Zagreb, 1959. 150–153.
4 *Pavličević, Dragutin*: Povijest Hrvatske. Zagreb, Naklada Pavičić, 2000. 337.
5 *Mirković, Mijo*: O dvadesetogodišnjici prve agrarne reforme u Jugoslaviji. Seljaci u kapitalizmu. Zagreb, 1952. 52–74.
6 *Maticka*: i. m. 16.
7 *Mirković*: i. m. 121.
8 *Beck Béla*: Jugoszlávia gazdasága. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könykiadó, 1975. 20.
9 *Maticka*: i. m. 16.
10 *Erić, Milivoje*: Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941 god. Sarajevo, Veselin Masleša, 1958. 411.
11 *Maticka*: i. m. 23.
12 *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Budapest, 1999. 117.
13 Vakufske zemlje.
14 *Kardelj, Edvard*: A mezőgazdasági szövetkezetek a tervgazdaságban. Szabadka, 1948. 5.
15 *Radelić, Zdenko*: Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza. Zagreb, 2006. 188.
16 *Maticka*: i. m. 30.
17 Az arab „menekült" szóból.
18 *Maticka*: i. m. 34.
19 *Ćurić, Žarko*: A jugoszláv társadalom gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése. Újvidék, 1975. 30.
20 *Maticka*: i. m. 47.
21 *Maticka*: i. m. 48.
22 *Ćurić*: i. m. 31.
23 *Maticka*: i. m. 49.
24 *Maticka*: i. m. 54.
25 Komisija za naseljavanje boraca u Vojvodinu.
26 Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju.
27 Ravnateljstvo za agrarnu reformu i kolonizaciju.
28 Odjel za agrarnu reformu i kolonizaciju.
29 *Maticka*: i. m. 54.
30 *Maticka*: i. m. 92.
31 Uprava zemaljskih poljoprivrednih dobara.
32 Odjel za narodnu imovinu.
33 Odjel za državna poljoprivredna imanja i poduzeća Ministarstva poljoprivrede i šumarstva.
34 Odjel za agrarnu reformu i kolonizaciju.
35 *Maticka*: i. m. 110.
36 *Maticka*: i. m. 114.
37 *Maticka*: i. m. 117.
38 *Vasić*: i. m. 109.
39 *Juhász* : i. m. 119.
40 *Radelić*: i. m. 190.
41 *Radelić*: i. m. 191.
42 *Maticka*: i. m. 136.
43 *Maticka*: i. m. 137.
44 *Vasić*: i. m. 137.
45 *Juhász*: i. m. 119.
46 *Kardelj*: i. m. 51.

KÉPES GYÖRGY
DÁNIA ALKOTMÁNYTÖRTÉNETE A 13. SZÁZAD VÉGÉTŐL NAPJAINKIG
Budapest, Gondolat Kiadó, 2006. 233 p.
(Jogtörténeti értekezések 37.)

Képes Györgynek, az ELTE ÁJK tanárának írása, ellentétben azzal, amit egy történész számára a hasonló címek sugallnak, nem száraz jogi megközelítése a jelzett témának, hanem szerencsésen ötvözi a szakszerűség szigorú kritériumait az olvasmányos stílussal. Valóban arról ír ugyanis, amit a címben megfogalmaz – történetiségében vizsgálja Dánia alkotmányos fejlődését, de nem úgy, hogy pusztán kiemeli és leíró módon bemutatja e folyamat egyes mérföldköveit, hanem gazdag történeti anyaggal rajzolja fel ezen mérföldkövek hátterét, azaz történelmi kontextusát. Mindezek mellett apró, a témához szorosan nem tartozó érdekességekkel is szolgál a szerző a történeti háttéranyagban, amelyek színesebbé teszik a kifejtést: így pl. megtudhatjuk, hogy a dánoknak is volt Kelet-indiai Társaságuk (1625), de azt is, hogy New York Bronx nevű városrészének névadója is dán volt, egy bizonyos Jonas Bronck, aki 1639-ben telepedett le azon a vidéken, majd az ottani holland telepesekhez csatlakozott.

A könyv öt nagy részre tagolódik a következő címekkel: *1) Bevezetés* (7–18.); *2) A központosított rendi monarchiától az arisztokratikus kormányzatig* (19–42.); *3) Abszolút monarchia Dániában* (43–93.); *4) Az alkotmányos monarchia létrejötte és fejlődése* (94–147.); *5) Dánia hatályos alkotmánya és politikai rendszere* (148–219.). Üdvözlendő, amint az itt közölt oldalszámokból is kitűnik, hogy a közép- és kora újkori részeket „nem nyomja el" a modern korszak, hanem azok megfelelő terjedelmet kaptak a műben. Éppen ezért az 1800 előtti évszázadok iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják majd a könyvet.

A bevezetés vázlatszerűen megadja a mű kronológiai csomópontjait és a dán államterület középkori változásait, világosan leírva azt a bonyolult viszonyt, hogy a dán korona részét képező Slesvig (Schleswig) hercegségének története miként kapcsolódott össze a Német-római Birodalom részét képező Holstein grófságával, és persze azt is, hogy az 1388-tól 1814-ig fennálló dán–norvég perszonálunió során – 1814-ben Norvégiát Svédországhoz csatolták, ezzel kompenzálva a svédek számára Finnország elvesztését, amit viszont néhány évvel korábban Oroszország kapott meg – milyen közjogi változások történtek. A kronológiai bontásból eredően nem ebben a fejezetben, hanem az abszolutizmus kora bemutatásánál szerepel a szerző által „dán Trianonnak" nevezett *roskildei béke* (1658), melynek értelmében Dánia, a Svédországgal vívott vesztes háború következtében, elvesztette területének és népességének kb. egyharmadát. A legérzékenyebben a mai Svédország déli és nyugati partvidékének elcsatolása érintette Dániát, mivel e gazdaságilag és népesség tekintetében is fontos területek azelőtt évszázadokon át Dánia részét képezték (itt volt például a dán érsekség központja is, Lundban).

A második részben a szerző először röviden vázolja Dánia középkori társadalmi tagozódásának sajátosságait, mely az általános európai viszonyoktól a szabad parasztság nagyszámú jelenlétével tért el. Mindazonáltal ez a réteg (svédországi társaival ellentétben) nem tudta megőrizni privilegizált státusát a kora újkorban, következésképp 1570 után lényegében rendi képviselete is megszűnt. Ez a rész alkotmánytörténeti szempontból két fejezetre oszlik, melyből az első a „dán alkotmány alapelemeit" (pl. királyi hitlevelek, országtanács, országgyűlés) veszi vizsgálat alá 1536 előtt, míg a második az „arisztokratikus kormányzás" (1536–1660) intézményeit és működését vizsgálja. Az előbbi vonatkozásában a szerző megállapítja, hogy a korai rendi gyűlések időszaka (ennek mérföldköve az 1282-es ún. „dán Magna Charta") és a kifejlett rendiség (15. század második felétől kezdődő) korszaka közt itt sem volt kontinuitás, s a királyt korlátozó legfontosabb intézmény a késő középkorban az országtanács volt, amit megilletett például a királyválasztás és a hadüzenet joga.

1536-ban egy ún. „alkotmányos forradalom" ment végbe, mely az „arisztokratikus kormányzás" alapjait rakta le. Elemei a következők voltak: a rendi gyűlés (Rigsdag) segítségével a király a reformáció evangélikus irányzatát államvallássá tette, ezenkívül a szuverenitás új felfogása alakult ki, amely szerint *a főhatalmat a korona testesíti meg*, amit *király és az országtanács* együttesen képviselnek, tehát „a király az országtanácsban" elv alakult ki (melyről a szerző megjegyzi, hogy párhuzamba állítható a *Szentkorona-tan* Werbőczy által kifejtett nézetével). A tanács kizárólag a király által, saját belátása szerint kinevezett főnemesekből állt (1645 után viszont már a tanácstagok döntése alapján kellett az új tagokat kinevezni), és évente legalább egyszer ülésezett. A rendi gyűlést szintén a tanács javaslatára hívták össze ezután, és csak alkalomszerűen. Összességében tehát elmondható, hogy az országtanács közjogilag fölébe került a rendi gyűlésnek. Fontos eleme volt továbbá az 1536-os alkotmányos változásoknak, hogy Norvégiát ezentúl már nem önálló királyságként, hanem Dánia tartományaként kezelték, s megszűnt a norvég országtanács is, 1604-ben pedig törvényt hoztak arról, hogy a dán országtanács által megválasztott király automatikusan Norvégia uralkodója is lesz. Mindezek ellenére „a két ország az egységes, közös államig" nem jutott el, hangsúlyozza a szerző.

Az 1536-ban létrejött közjogi konstrukció 1660-ig tartott, amikor az 1536-oshoz képest még inkább forradalminak nevezhető alkotmányos változásokra került sor: kezdetét vette az abszolutizmus 1848-ig tartó korszaka (3. rész). A már említett roskildei békét jóváhagyó *koppenhágai béke* (1660) okozta sokk és a pénzügyi bajok orvoslása következményeként 1660-ban a király országgyűlést hívott össze. Az uralkodó, kihasználva a főnemesi országtanáccsal szembeni ellenszenvet, elérte, hogy a gyűlés feloldozza őt korábbi koronázási esküje alól, majd az országgyűlés kimondva a monarchia örökletességét a királyra bízta az új politikai berendezkedés kidolgozásának jogát. Ennek eredményeként született meg végül 1665-ben egy olyan *alkotmány*, amely *abszolút monarchiává* változtatta Dániát, mégpedig társadalmi konszenzussal, mely egészen 1848-ig fennállt. A szóhasználat nem tévedés, hiszen maga a törvény szövege is alkotmánynak hívja ezt az ún. *„Királytörvényt"*, amely a király kezébe adta a teljhatalmat (adózás, törvényhozás stb.), s mindössze az augsburgi hitvallás szerinti hitelvek megtartása és az ország oszthatatlansága, valamint a trónöröklés rögzített rendjének változatlan fenntartása szerepelt korlátként. Sor került továbbá a nemesi privilégiumok eltörlésre is, a címek ugyan megmaradtak, de minden lényeges előjog nélkül (pl. a hivatalviselésben).

Ugyanakkor a politikai változásokkal párhuzamosan már 1660-tól megindult „Dánia államéletének teljes újjászervezése", melynek legfőbb elemei a következőkben foglalhatók össze: a központi igazgatásban létrehozták az ún. *kollégiumokat* („minisztériumokat"), felállították a *Legfelsőbb Bíróságot* (1661) – ez egyfajta igazságügyi kollégiumként is működött, s bár hivatalosan csak 1753-ban lett független az uralkodótól, a gyakorlatban ez már korábban bekövetkezett, ami a bíráskodás és a közigazgatás szétválását jelentette –, a helyi igazgatásban pedig a megszervezték a *megyéket*, melyek élére fizetett királyi tisztviselők kerültek (1662). 1700-ra Dánia ugyanakkor „modern adóztató állammá" vált, s „lakosságához viszonyítva, a korabeli Európa leginkább militarizált állama lett, szárazföldi haderejének mozgósítottsága Poroszországéval vetekedett, haditengerészete pedig jelentősebb volt a svéd és a porosz tengeri haderőnél is".

A szerző ezen megállapításai – amelyek a könyv harmadik részének „Régi abszolutizmus" című alfejezetében olvashatók – azért is érdekesek, mert európai kontextusba, az ún. *fiskális-katonai állam* kialakulásának összefüggésébe helyezik egy olyan ország államfejlődését, amelyről nemcsak Magyarországon alig lehet olvasni valamit, de amely kimarad a nagy idegen nyelvű összefoglaló munkákból is, mint például a *Ch. Storrs* szerkesztette *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe* (Ashgate, 2009) című műből (ismertetését lásd a *Klió*ban). Továbbá adalékul szolgál ez a rész az Oroszországgal foglalkozó történész számára is, minthogy Nagy Péter reformjainak egy részét dán és svéd minták (kollégiumok, rangtáblázat) inspirálták.

Ugyancsak alkalmazható a „hiánypótló" jelző a harmadik rész második nagy egységére is, a dán felvilágosult abszolutizmus korszakáról írott fejezetre, melynek új korszaka nyílt meg 1784-től, amikor a trónörökös váratlanul megjelenve az államtanács ülésén a kormányzásra alkalmatlan apjától átvette az ország vezetését, először csak régensként, majd apja halálával, 1808 után királyként. (Megint csak eszünkbe juthat egy orosz párhuzam 1801-ből, amelynek azonban egészen más lett a kimenetele a sajátos orosz viszonyok miatt, minthogy a jogintézményeknek ott nem volt tradíciójuk: I. Sándor csak apjának, I. Pálnak a halálához vezető összeesküvés árán vehette át a hatalmat.) A 18. század végén és a 19. század első éveiben „a jobbágyfelszabadítás mellett az állampolgári jogegyenlőség" megteremtésére is számos intézkedés történt, társadalmi szempontból ekkor történt meg Dániában a modernizálás.

A következő, negyedik rész az 1848-as forradalmi hullám lecsapódásaként létrejött 1849-es polgári alkotmánytól, azaz az alkotmányos monarchia megteremtésétől az 1953-as alkotmánymódosításig eltelt időszak folyamatait és annak főbb csomópontjait (1866, 1915) elemzi. Az 1849-es alkotmány betűje Dániát „korlátozott monarchiának" deklarálta. Kimondta a királyság örökletes jellegét – ennek rendjét továbbra is az 1665-ös törvény határozta meg, amit csak háromnegyedes többséggel változtathatott meg az országgyűlés a király javaslatára –, továbbá azt, hogy a király csak evangélikus lehet. Emellett kimondta, hogy a törvényhozó hatalom az országgyűlést (*Rigsdag*) és a királyt közösen illeti meg, valamint deklarálta az igazságszolgáltatás függetlenségét és azt is, hogy az evangélikus egyház Dánia államegyháza. Az új alkotmány az országgyűlést kétkamarássá tette (*Folketing* – alsóház, *Landsting* – felsőház), melynek szabályozásban visszaköszönt az USA törvényhozásának példája. Az 1866-os alkotmánymódosítást, csakúgy mint 1660-ban is, egy területi veszteséggel járó politikai krízis, most Schleswig és Holstein elcsatolása hívta életre.

Az 1953-as alkotmány az 1849-es júniusi alkotmányra épült, „akár annak újból átdolgozott kiadásának tekinthető", s így Dánia polgári alkotmánytörténete szerves fejlődést mondhat magáénak. Ezen szabályozás kapcsán ki kell emelni, hogy megszüntette a felsőházat, és az országgyűlés *Folketing* néven szerepelt tovább, a rendi korszakból a polgári korra hagyományozott *Rigsdag* elnevezés pedig megszűnt.

A szerző az utolsó részben az 1953-as szabályozás hatásának ismertetésétől eljut – ahogy a könyv címe is ígérte – napjainkig, bemutatva többek közt a pártok, az ombudsman intézményét és a Feröer-szigetek, valamint Grönland sajátos helyzetét. Itt megint csak érdekes és meglepő (vagy inkább meghökkentő) információkkal szembesülünk: például hogy Grönland 1953-ig gyarmatnak számított, majd 1979-ben népszavazást tartottak Grönlandon, de az „nem vált le Dániáról", s még ugyanebben az évben életbe lépett a

teljes autonómia; viszont a különállást „mi sem példázza jobban, minthogy Grönland – egy 1982-es helyi referendum eredményeképpen – 1985 óta nem tagja az Európai Közösségnek (illetve ma már az Európai Uniónak".

A könyvben térképek, illusztrációk és egyes jelentős államférfiak portréi teszik közérthetővé és személyesebbé a leírtakat. Összességében jó képet kapunk arról, hogy milyen tényezőkben keresendők a méltán híres és irigylésre méltó skandináv politikai kultúra gyökerei.

Sashalmi Endre

KRAUSZ TAMÁS
A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE
Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 223 p.

A Kossuth Kiadó új vállalkozásában – egy-egy ország történetének bemutatásán keresztül – a lassan a múlt ködébe vesző 20. század históriáját tekinti át népszerű, olvasmányos stílusban. A sorozat első két kötete a 20. század két meghatározó szuperhatalmát, az Egyesült Államokat és a ma már nem létező Szovjetuniót mutatja be. A Szovjetunió rövid történetét bemutató kötetet Krausz Tamás, az ELTE professzora, neves russzista, szovjetológus írta. Igencsak hiánypótló jellegű műről van szó, hiszen a Szovjetunió felbomlása után magyar nyelven sokáig nem jelentek meg önálló összefoglaló kötetek a Szovjetunió történetéről, az elődök (Dolmányos István, Perényi József) munkái pedig nyilvánvalóan elavultak.

Mint a szerző a Bevezetőben leszögezi, a Szovjetunió (Oroszország) története *világtörténet*. Ami nemcsak azt jelenti, hogy a Szovjetunió (Oroszország) politikáját nagyban meghatározták a „külvilág" eseményei (például a Molotov–Ribbentrop-paktum csak azután jöhetett létre, hogy a Nyugat elzárkózott a Szovjetunióval kötendő antifasiszta szövetség tervétől), hanem azt is, hogy ő maga hatást gyakorol(t) más régiók, sőt nem túlzás, az egész világ fejlődésére. Utóbbira jó példa, hogy nem kis részt a Szovjetunió által teremtett „jóléti" (vagy legalábbis annak tűnő) modell által teremtett kihívás inspirálta a második világháború után Nyugat-Európában is dominánssá vált keynesiánus „jóléti" rendszerek kialakulását. A szerző emellett joggal emlékeztet arra, hogy a Szovjetunió (Oroszország) fejlődéstörténetének megvan a maga saját logikája, s tévedések forrása lehet az, amikor a saját kategóriáinkat próbáljuk alkalmazni az orosz fejlődés értelmezésekor. Tipikus hibaforrás az, véleményem szerint, amikor egyes közép-kelet-európai szerzők a saját, hangsúlyozottan etnikai-nacionalista értelmezéseiket kívánják ráhúzni az oroszországi történések magyarázatára.

Noha a Szovjetunió csak 1922-ben jött létre, a könyvben hosszabb bevezetőt találhatunk az Orosz Birodalom utolsó évtizedeiről, ami indokolt és érthető, hiszen a világ első kommunista államának létrejötte egyfajta reakció volt az Orosz Birodalom sikertelen (vagy inkább torzóban maradt?) modernizációjára, az egyre inkább értelmetlenné váló első világháborús szerepvállalásra. 1861-től, a liberális (és nacionalista) cár, II. Sándor reformjaival, a jobbágyság megszüntetésével az Orosz Birodalom a modernizáció, a tőkés fejlődés útjára lépett, ami kétségtelenül látványos eredményeket produkált, viszont, ahogy Krausz Tamás is felhívja rá a figyelmet, Oroszország relatív hátránya a Nyugathoz képest éppen hogy nem csökkent, hanem nőtt. A beruházások jórészt külföldi tőkéből valósultak meg, miközben az államháztartás eladósodott, s Oroszország változatlanul a nyersanyagexport révén kapcsolódott a világgazdasághoz. Az Orosz Birodalom tehát klasszikus félperifériás fejlődést produkált, miközben a tradicionális (agrár)társadalom és mentalitás felbomlása jelentős feszültségeket generált a hatalmas országban. Az 1905-ös első orosz forradalom eredményeképpen Oroszországban alkotmány és parlament született, ám ezek az intézkedések csak a felszínt karcolták, s azt is csak torz módon, hiszen a Dumák megalakulásai és feloszlatásai önkényuralmi módon zajlottak. A 20. század elején Oroszország volt a világ legnagyobb gabonaexportőre, ez azonban elmaradott gazdálkodáson és alacsony belső fogyasztáson alapult. A parasztság alkotta a legnagyobb társadalmi csoportot, az agrárkérdés Oroszország egyik legfontosabb sorskérdésévé lépett elő, ami aztán mintegy vörös fonalként húzódott végig a 20. századi orosz történelem egészén. 1906 után Pjotr Sztolipin belügyminiszter, miniszterelnök reformjai kísérletet tettek az obscsina széttörésére, az individuális paraszti gazdálkodás meghonosítására, azzal a politikai céllal is, hogy a cárizmushoz hű új társadalmi osztályt teremtsenek, s „kolonizálják" az Orosz Birodalom peremvidékeit. E reformok azonban a sikeres kezdet után kifulladtak, megrekedtek, nem kis részben a konzervatív parasztság társadalmi ellenállása miatt. Ráadásul, tehetjük hozzá, a sztolipini reformok nacionalista, russzifikáló céljuknál fogva a nemzetiségi ellentéteket is kiélezték.

A korábbi évek látványos makrogazdasági mutatói ellenére is az első világháborúba tehát egy gyenge, súlyosan eladósodott, a modernizáció által kiváltott társadalmi viharoktól megrengetett Oroszország lépett be, ami törvényszerű bukással végződött. 1917 februárjában a cár lemondásra kényszerült, az ország irányítását átvevő liberális Ideiglenes Kormány azonban folytatta a népszerűtlen háborút, s hamarosan a jobboldali ellenzék üllője és a baloldal kalapácsa között találta magát, egyre fogyatkozó támogatással.

Lenin nevét kevesen ismerték még 1916-ban is, 1917-ben Svájcból tért vissza Oroszországba. A bolsevikok a föld és a béke kérdésében tanúsított álláspontjukkal vívták ki a tömegek szimpátiáját. Lenin neve 1917-ben összefonódott a hőn áhított békével. A bolsevikok 1917. október 25-én döntötték meg az akkorra lényegében hatalmi vákuumba került Ideiglenes Kormány hatalmát. A bolsevik hatalomátvételt 1918 januárjában az Alkotmányozó Nemzetgyűlés szétkergetése tette véglegessé. A szerző mintegy „jóváhagyja" ezt az erőszakos aktust, mondván, „Oroszországban nem volt reális alternatíva a polgári demokrácia", holott a szocialista eszerek győzelmével végződött Alkotmányozó Nemzetgyűlést általános, egyenlő és titkos választójog alapján választották meg 1917 novemberében. Krausz Tamás mindenese nem kívánja szépítgetni a polgárháborúba sodródó Oroszország egyik harcoló felét sem. 1918. augusztus 30-án vette kezdetét az állami terror (vörösterror), Lenin meghirdette az osztályharc kiterjesztését a szovjethatalommal szemben passzív vagy ellenséges falura is (azaz a szegényparasztság szembefordítását a kulákokkal). Az ellenforradalmi fehérek terrorja (különösen a zsidó lakosság ellen) nem kevésbé bestiális kegyetlenségű volt. Végül a vörösök sikerében jelentős szerepet játszott, hogy jóval szélesebb társadalmi csoportok támogatták, mint az ellenforradalmi erőket.

Mint a szerző felhívja a figyelmet, a szovjethatalom az oroszországi kis, vagy nem is olyan kis népek számára a nemzeti fejlődés új perspektíváit teremtette meg azzal, hogy nemzetiségi alapon szerveződő köztársaságok föderációjává szervezték át Oroszországot. Közép-Ázsiában tulajdonképpen a szovjethatalom „teremtette meg" a ma is ismert közép-ázsiai népeket, „nemzeteket". Jó példa erre az üzbégek esete, akik különféle etnoszokból (szártok, kipcsakok, a tulajdonképeni üzbégek, közép-ázsiai törökök) lettek „összegyúrva".

A polgárháború, a hadikommunizmus végével, 1921 márciusában vette kezdetét a NEP, a „kapitalizmus részleges visszaállítása", amely a szerző szerint éppen a kapitalista alternatíva gyengeségét demonstrálta. Krausz Tamás 1927 decemberére, a XV. pártkongresszus idejére datálja a sztálini rendszerváltás kezdetét, amit alapvetően fundamentális fordulatnak vél, visszanyúlást az orosz uralomgyakorlás történelmi alapjaihoz: „A hatalmi koncentráció történelmi alapjai erősebbnek bizonyultak, mint a gazdasági fejlődés evolutív-piaci lehetőségei vagy a munkásigazgatás gyenge csírái."

1929 végén kezdődött a talán legnagyobb hatású sztálini „projekt", a kollektivizálás, az agrárparaszti Oroszország felszámolása, az egyéni parasztgazdaságok – és az ezzel járó mentalitás – likvidálása, az agrárium gépesítése, a paraszti munkaerő „felszabadítása" a nagyipar számára, majd a falusi népesség tulajdonképpeni új jobbágysorba döntése a belső útlevélrendszer által. A szerző aláhúzza, hogy a sztálini „forradalom felülről" a paraszti népesség ellenállásba ütközött, amelyeket a szovjethatalom represszziók foganatosításával tört le: kitelepítésekkel, erőszakkal. A könyvből az is kiderül, a szovjet vezetés számára a parasztság magatartása is „inspirációt" adott a szövetkezetítéshez: 1928-ban például a parasztok visszatartották a gabonát. A szerző ugyanakkor lényegében életképtelennek minősít minden más alternatívát: „Sztálin, jó okkal, történelmileg életképtelennek tekintette a gabonatermelő kisbirtokot Oroszországban." Az 1930-as évek elején milliós számban követelt áldozatokat a szovjet pártvezetés erőszakos kollektivizáló politikája, az ennek nyomán fellépő éhínség. E történelmi tragédia okainak ismertetése már csak azért is aktuális, mert egyes országokban, mindenekelőtt Ukrajnában, aktuálpolitikai megfontolásokból, úgy állítják be a történteket, mintha az kimondottan az ukrán nép fizikai megsemmisítését szolgálta volna.

A szovjet kulturális élet sok tekintetben a forradalmi hagyományokból táplálkozott, az avantgardból, a forradalmi művészetből. A szovjet kultúrpolitika hatalmas eredményeket produkált az első évtizedekben, megkezdődött az írástudatlanság elleni harc, a szekularizáció, a lakosság általános kulturális színvonalának emelése. A korai lendület azonban a „forradalom megfagyásával" megtört, s később a szovjet élet mindennapi kultúrája „magában foglalta az erőszak és a bürokratikus önkény jellegzetes vonásait".

A sztálini terror 1936-tól kezdődően kulminált. Krausz Tamás cáfolja a terror előre eltervezett voltára vonatkozó elképzeléseket (ami igaz is, ha például a kollektivizálása gondolunk, amelynek nem volt *célja* emberek millióinak elpusztítása), de 1937-ben már „tervutasításos módon" működött az állami represszió gépezete: kategóriákra osztva előre megszabták az áldozatok számát („első" kategória: likvidálandók, „második": szabadságvesztéssel sújtandók). (Ld. Оперативный приказ Народного комиссара Внутренних Дел Союза ССР № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». In: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 5. 1937–1939. Москва, РОССПЭН, 2004. 330–336.) A sztálini terror, nézetünk szerint, nagyon is pragmatikus elgondolásokon alapult, célja a totális társadalmi engedelmesség kikényszerítése volt, a társadalom gerincének megroppantása. Erre a szerző is céloz, amikor a hadseregben végrehajtott sztálini tisztogatásokat a feltétlen engedelmesség kikényszerítésére tett lépésként interpretálja. Krausz Tamás felhívja a figyelmet arra, hogy a terrorért elsősorban személyesen Sztálint terheli a felelősség, s leírja a sztálini hatalomtechnika működését: Sztálin, miközben a rendszer csúcsán állott, a kudarcokért és hibákért mindig talált „felelősöket" (árulók, szabotázs, eszerek, lengyel ügynökök, trockisták, ellenforradalmárok stb.), s a sztálini terror *végrehajtói* szinte kivétel nélkül a Lubjanka pincéiben

végezték, miközben ő maga a nép barátjaként, a „jó cár" képében tetszelgett a közvélemény előtt (s olykor valóban megpróbálta mérsékelni a túlbuzgó csinovnyikokat az általa gerjesztett terror végrehajtása során).

Krausz Tamás, joggal, szembeszáll az 1990-es években divatossá vált nézettel, amely egyenlőségjelet tesz a kommunizmus és a nácizmus közé. A nácizmusnak ugyanis nincs kulturális öröksége, amely nem mondható el a szovjet rendszerről (gondoljunk Eizenstein, Babel, Solohov és mások művészetére). A nácizmus és a kommunizmus közötti különbség közjogilag is megragadható, gondoljunk a Führerprinzipre, amely szerint a Führer akarata egyben jogszerű. A Szovjetunióban közjogilag szó sem volt arról, hogy Sztálin akarata „törvény" lett volna.

A második világháború előzményeit vizsgálva a szerző jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy az 1939-ben kötött Molotov–Ribbentrop-paktum nem kis részt a Nyugat elzárkózása miatt valósulhatott meg. Éppen az 1941-től kezdődő Nagy Honvédő Háború okozza a Sztálin megítélése kapcsán a legtöbb ellentmondást. Sztálin neve ugyanis – mind a mai napig hatóan – összefonódott a győzelemmel, az antifasiszta harccal. A Szovjetunió lakossága hatalmas szenvedéseken ment keresztül a Nagy Honvédő Háború idején: a szovjet emberek bestiális kegyetlenséggel fellépő ellenséggel találták szembe magukat. A szovjet emberek saját tapasztalataik alapján megérthették, hogy „a német és általában az »európai keresztény civilizáció« magában rejti a népirtás, a bestiális kegyetlenség »kultúráját«".

A Szovjetunió mintegy 27 millió embert veszített a második világháborúban, s ezek többsége civil volt (a 6–7 milliós katonai veszteség mellett). A német, finn, magyar, román agresszorok a Szovjetunió megszállt területein a polgári lakosság 25%-át pusztították el. Különösen a zsidó lakosság szenvedési voltak embertelenek: a holokauszt áldozatainak a fele szovjet állampolgár volt. Igaz, s a könyvből ez sem marad ki, a mészárlásokban szerepet vállaltak szovjet állampolgárok is: a németekkel kollaboráló ukrán, balti, kaukázusi és orosz nacionalisták, akik olykor a legaljasabb emberirtó akciók végrehajtói voltak. A szerző hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államok jelentős segítséget nyújtott a Szovjetuniónak a Nagy Honvédő Háború idején, ugyanakkor az amerikai segítség nagyobb része már a sztálingrádi fordulat után érkezett, s ez is eltörpült ahhoz képest, amit például Nagy-Britannia kapott.

A második világháború után gyarapodó területű Szovjetunióban (a Baltikum és Nyugat-Ukrajna bekebelezése után) csak növekedtek a regionális különbségek. Krausz Tamás is megemlíti, hogy a Baltikum integrálhatatlannak bizonyult a Szovjetunión belül, noha e térség a későbbiek során „kirakat" jelleget öltött.

Sztálin halála (1953) után, Nyikita Szergejevics Hruscsov pártfőtitkársága idején az „enyhülés" politikája, az életszínvonal emelése vált preferenciává. 1961-ben megfogalmazták, hogy a Szovjetunió 20 év alatt utoléri az Egyesült Államokat. Az enyhülés korában jött létre a „hatvanasok" nemzedéke, a kulturális olvadás termékeként. A hruscsovi kor mégis inkább csak félsikernek mondható. A szűzföldek feltörése csak ideiglenesen enyhítette az évről évre súlyosbodó mezőgazdasági válságot. A rendszer diktatórikus jellege sem változott, amit demonstrál a novocserkaszki sztrájk véres elfojtása 1962-ben. 1968-ban a koszigini reformok idején jelentősebb reformtörekvések indulnak meg (decentralizáció).

Az 1970-es évek elején a szibériai olaj- és gázlelőhelyek felfedezése, a világpiaci nyersanyagárak példátlan emelkedése lehetővé tette a reformok megakadását, a brezsnyevi struktúra megalvadását, sőt korábban példátlan expanzív külpolitika vállalását a harmadik világban. A szovjet gazdaság a növekvő nyersanyagexport, illetve a növekvő import, elsősorban mezőgazdasági import egyre jobban integrálódott a világgazdaságba. Bár a szovjet gazdaság továbbra is növekedett, az 1970-es évek végétől relatív lemaradása a Nyugattól csak fokozódott. A hruscsovi és brezsnyevi korszakban ugyanakkor a jóléti intézkedések soha nem látott társadalmi körben valósultak meg, kiterjesztve a falusi lakosságra is. A szovjet jóléti rendszerben azonban a jövedelmek a teljesítménytől függetlenül kerültek kiutalásra. Az oktatás, kultúra, művészet terén a jelentős eredmények dogmatizmussal, álvitákkal párosultak.

A első válságtünetek a párt által korábban rendezettnek deklarált nemzetiségi vonalon jelentkeztek az 1980-as évek második felében. A második világháború után jelentősen megváltozott a Szovjetunió etnikai képe, a muzulmán lakosság száma megnövekedett.

Andropov az 1980-as évek elején – abból a kelet-európai reformátokra nagyon is jellemző szemléletből kiindulva, miszerint „a rendszer jó, az ember rossz" – bürokratikus nyomásgyakorlással kívánta „megreformálni" a Szovjetuniót. Gorbacsov már csak sodródott az eseményekkel, a Szovjetunió válsága elmélyült. Az olajár visszazuhanása megkurtította a bevételeket, miközben a permanens agrárválság miatt egyre többet kellett költeni élelmiszerekre, s nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió nem tudja folytatni a fegyverkezési versenyt, ami a szövetséges államok „feladásához" vezetett. A glasznoszty felszínre hozta az évtizedek alatt szőnyeg alá söpört problémákat, és lehetőséget adott a liberális ellenzék megjelenéséhez. Bár 1991 márciusában a szovjet köztársaságok zöme népszavazáson a Szovjetunió egysége mellett állt ki, a köztársasági vezetéseken belül – különösen 1991. augusztus 20 után – felerősödött a helyi szeparatizmus. A legjelentősebb szeparatista erőt persze az 1991-től önállóan tevékenykedő orosz vezetés képviselte. Mint arra Krausz Tamás is felhívja a figyelmet, éppen Oroszország ütötte a legnagyobb szöget a Szovjetunió koporsójába.

Krausz Tamás könyvében, ellentétben a felszínes propagandistákkal és „konjunktúratörténészekkel", nem a „gonosz birodalmát" látja, láttatja a Szovjetunióban, hanem egy történeti alternatíva fejlődését kíséri figyelemmel szakszerű módon, olykor vitára ingerelve, ami csak használ a tudománynak és közgondolkodásnak.

Gyóni Gábor

BRONYISZLAVA OVCSINNYIKOVA – GÁBOR GYÓNI
PROTOVENGRI NA URALE
(Protomagyarok az Urálban)
Jekatyerinburg, Bank Kulturnoj Informacii, 2008. 193 p. + 11 ill.
(Ocserki isztorii Urala, 53.)

A maga nemében úttörő könyv Gyóni Gábor történész kandidátusi disszertációjára épül, melyet 2007 novemberében védett meg a Jekatyerinburgi Egyetemen végzett aspirantúrája után. Szakvezetője, Bronyiszlava Ovcsinnyikova nemcsak a címlapfotót készítette, hanem valószínűleg ő írta a Jugriára vonatkozó fejezetet is.

Több mint negyedszázad telt el azóta, hogy a magyar–szovjet egyetemi oktatási kapcsolatok megszakadtak, aminek a magyar őstörténeti kutatások vallották kárát. 1999-ben elhunyt az egyetlen, igen kiváló orosz történész is, Vlagyimir Pavlovics Susarin, aki ezzel a témakörrel foglalkozott, a Budapesten sikeresen befejezett aspirantúrája után. Két esztendővel halála előtt jelent meg a könyve Moszkvában a magyar etnogenezisről (ahol régebben ezt a munkáját nem védhette meg akadémiai doktori disszertációként!).

Gyóni Gábor három felsőfokú diploma és jelentős orosz nyelvtudás birtokában jutott ki Oroszországba, de aspirantúrája során szakmai és filozófiai vizsgákat is le kellett tennie munkája megvédése előtt. A Jekatyerinburgi (azelőtt Szverdlovszki) Egyetem megfelelő lehetőséget biztosított ugyan számára, de sajátos nehézséget jelentett munkája során az, hogy odakint nagyon nehezen tudott hozzáférni a magyarországi szakirodalomhoz. A könyv komoly segítséget ad a szakirodalmat csak oroszul olvasó szakembereknek, másrészt számunkra is komoly historiográfiai képet nyújt a sok esetben teljesen ismeretlen, idehaza meg sem lévő orosz nyelvű munkákról.

A Bevezetőben a szerzők megemlítik azt, hogy Oroszországban, illetve Ukrajnában kik végeztek egyetemi tanulmányokat magyar részről. Tegyük ezt időrendbe és fűzzünk hozzá némi magyarázatot: Bartha Antal történész volt az első, aki Kazánban kezdte meg egyetemi tanulmányait, majd Odesszában fejezte azokat be 1954-ben. Kandidátusi, majd doktori disszertációit idehaza védte meg. Erdélyi István a történettudományok kandidátusa fokozatot szerzett aspirantúrája révén Leningrádban 1959-ben (1958-ban kisebb temetőfeltárást végzett Baskíriában), Fodor István régész, illetve Veres Péter etnográfus pedig 1967-ben fejezték be egyetemi tanulmányaikat Moszkvában. Később Veres Péter kandidátusi disszertációját is megvédte Moszkvában, Fodor István pedig Budapesten. A többiekről nem történik említés. Megemlítjük azt is, hogy Tóth Tibor antropológus, aki doktori disszertációját is Moszkvában védhette meg, öt alkalommal járt kutatóúton Baskíriában (1957-ben Erdélyi István kíséretében), ahol az élő lakosságból közel 5000 embert mért és írt le, anyagai mindmáig közöletlenek. Hozzá kell még tennünk, hogy egyik aspiránsunknak, Kovács László régésznek Moszkvában volt a kinti levelező aspirantúra keretében szakvezetője. Szereztek még régészdiplomát magyarok Moszkvában és később Voronyezsben is, de számukra idehaza nem akadt megfelelő kutatóhely. Az egyetemi képzések mellett fontosak voltak azok a volt Szovjetunióban, majd később Oroszországban megrendezett nemzetközi konferenciák – például a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok, vagy a turkológusok fóruma, a PIAC –, ahol különböző szakembereink a magyar őstörténeti kutatásokról is véleményt cserélhettek. 1958-ban Erdélyi István végezhetett kisebb ásatást Baskíriában. Nem kevésbé fontos volt az is, hogy hét éven belül, hat nyári ásatási szezonban dolgozhattak folyamatosan együtt magyar, bolgár és szovjet régészek a Don-kanyarban az 1970-es évek derekán és az 1980-as évek elején. Ennek hazai ekvivalens lehetőségét azonban a magyar fél 1983-ban megszakította. 1968-tól, illetve 1981-től Erdélyi István mint vendégfőmunkatárs összesen két és fél esztendőn át dolgozhatott a Szovjet Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében, és így alkalma nyílt behatóan foglalkozni az avar és a magyar őstörténet régészeti problémáival. 2008-ban jelent meg az ősmagyarokra vonatkozó régészeti kutatások eredményeit felölelő könyve (Scythia Hungarica. Bp. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó). Nagy szünet után, a 21. század első évtizedében ismét lehetővé vált, hogy magyar régészek kutathassanak Oroszországban és Ukrajnába. A tanulmányutakon főleg Türk Attila és Langó Péter vettek aktívan részt. Nagy ritkán orosz és ukrán régészek is megfordulnak újabban Magyarországon.

A szerzők könyvének megjelenése előtt egy évvel került kiadásra Langó Péter hasonlóan historiográfiai jellegű könyve (Amit elrejt a föld... Bp. L'Harmattan Kiadó, 2007) amelynek kéziratát szerzője szívességének köszönhetően Gyóni Gábor már korábban megismerhette. Mindezeknek a tényeknek felvázolására azért volt most szükség, hogy jobban megérthessük szerzőink könyvének jelentőségét.

Könyvük bevezetésében leszögezik azt, hogy az oroszországi szakemberek többsége véleménye szerint az ősmagyarság története a 9. századig az Uráloninnen és az Urálontúl, valamint Nyugat-Szibéria területén ment végbe, az erdős sztyeppén. Ezt a véleményt fogadják el ők maguk is.

A könyv három nagyobb fejezetből áll (a fejezetek jegyzéke magyarul és angolul is olvasható a kötetben), melyeket igyekszünk most egyenként bemutatni. Az első fejezet: „Középkori írott források a magyarok őstörténetéről a magyar és az orosz historiográfiában". Ennek első része 22 oldalon a történeti irodalomban fellelhető, a keleti magyar őshazákról szóló magyar források értékelésével foglalkozik. Második része a csodaszarvas legendáját érinti, annak gyökereit és interpretációit mutatja be, a harmadik pedig a középkori nyugat-európai forrásokat a magyarok eredetéről a történészek munkáiban. A negyedik rész pedig a „Középkori szláv források a korai magyar történelemről" címet viseli.

A második fejezet első része a „Teóriák a magyar őstörténetről a 16–19. században" címet viseli, a második részben pedig a Jugria-kérdést taglalják, utána következik az „Elképzelések a magyarok rokonságáról a tudomány kialakulásának időszakában (18–19. század)" című fejezetrész.

A harmadik fejezet első része „A magyar etnogenezisre vonatkozó elképzelések a magyar és az orosz kutatók munkáiban a 20–21. században", utána „Az ugor őshaza kérdése: Európa vagy Ázsia?", és azután „A baskír–magyar probléma a magyar és az orosz historiográfiában" című rész kifejtése következik, és végül a „Protomagyarok az Urálban a régészet álláspontja szerint" zárja az utolsó fejezetet. A könyvnek két fontos szöveges függeléke is van, amelyekben 14 oldalon át taglalnak nyelvészeti és okleveles bizonyítékokat.

Szemet szúrhat az olvasónak a „protomagyarok" kifejezés használata, amit előmagyarok alakban már megtalálhatunk a hazai szakirodalomban is, de mi inkább az ősmagyarok, vagy a honfoglalás előtti magyarok szakkifejezéseket használjuk. Amennyiben a protomagyar – előmagyar kifejezéseket alkalmaznánk, akkor kétségtelenül jóval a honfoglalás előtti magyarságra utalnánk, a magyarok „őseleire", ahogy ezt a 19. században tették történészeink. Nyilvánvaló, hogy a kötetnek a magyar őshazára vonatkozó szemleanyaga őket célozza meg. Magát, ezt az orosz kifejezést a szerzők nem indokolják és nem is magyarázzák, annak ellenére, hogy az orosz nyelvű szakirodalomban a „drevnyije vengri" – ősmagyarokként, vagy inkább régi magyarokként fordítható – kifejezés is használatos.

A kötetben – nyilvánvalóan kizárólag Gyóni Gábor tollából – az ősmagyarokra vonatkozó, ránk maradt írásos források kerülnek bemutatásra: a magyar szentek vonatkozó legendái, a fent nem maradt 11. századi Ősgeszta, Anonymus és Kézai munkái, a magyar krónikás irodalom, a 15. századi olasz források adatai, külön alfejezetben emelve ki a csodaszarvas-legendát. Ezek részletes elemzése különösen hasznos a csupán oroszul olvasó szakemberek számára. A megértést elősegíthetné számukra a 175. oldalon látható, a magyar krónikák összefüggéseit szemléltető (Györffy György által összeállított) leszármazási táblázat, de azt azonban csak magyarul közölték. A következő alfejezetben kapjuk meg azokn a rövid szövegű nyugati évkönyvek adatainak a bemutatását, amelyek közvetlenül a magyar honfoglalás előtti évtizedekre vonatkozó, a magyarok felbukkanását jelző momentumokat tartalmazzák. Itt meg kell jegyeznünk, ami sajnos már belegyökeresedett a magyar történetírásba, hogy a magyarok 862. évi felbukkanásának adata nem lehet hiteles, amint erről már Mátyás Flórián értekezett volt. Némi zavart okozhat az orosz nyelvű olvasóban az a néhány adat, melyek szerint már Nagy Károly 791-ben, illetve a Wilburga legendája szerint már 722-ben ungarokat győztek le, akiket egyesek a magyarok első megjelenésével hoztak kapcsolatba. Gyóni megjegyzi, hogy ezeket nem lehet hitelesnek tekinteni, nyilvánvalóan avarokról van szó ezekben a forrásokban. Ez annál is inkább gondot okozhat a megértésben, mivel az ún. kettős honfoglalás kérdését a szerzők később részletezik a könyvükben, itt csupán megemlítik Király Péter kutatásait a 731 és 812 közötti években felbukkanó hungariusokról • ungarusokról. Itt sorakoztatják fel az egyes kolostori évkönyvekben szereplő olyan adatokat is, melyek szerint a honfoglaláshoz közeli években tényleg megjelentek a magyar honfoglalást előkészítő seregtestek a Kárpát-medencétől nyugatra. Nem kerülik meg a magyar történeti irodalomban részletesen vitatott „hun kérdést" sem. Végül arra következtetésre jutnak, hogy Attila a honfoglalás előtti időkben kialakult elképzelések értelmében lehetett „ősuralkodójává" a magyaroknak". A „hun történet" maga viszont nyugati irodalmi alkotás.

Ugyancsak ebben az alfejezetben került sor a Julianus-kérdés beható taglalására, benne a baskíriai magyarokra. Summázva, végül arra a megoldásra jutnak, egyezve jó néhány magyar és orosz kutatóval, hogy a magyar őshaza régészeti valósággá vált egyes orosz szakemberek (J. Halikova, V. Ivanov) véleménye nyomán. Ugyanekkor megjegyzik azt is, hogy a nyelvész V. Napolszkih véleménye sem elhanyagolandó, aki a Magna Hungaria kérdés vizsgálatát a régészeti kutatásoktól független elemzés tárgyának tartja. Itt figyelmeztetnek Roger Baconnak a 13. század második felében kialakult véleményére, miszerint Baskíria a Magna Hungaria. Természetesen itt került tárgyalásra a Richardus féle Julianus-jelentés témaköre is. (Nem említik meg, hogy annak első orosz fordítása Odesszában jelent meg már 1863-ban, V. Jurgevics grúziai és dagesztáni történelem-földrajz szakos középiskolai tanár tollából. Tehát nem Sz. A. Annyinszkij volt az első lefordítója 1940-ben, akinek egyébként nincs meg a munkája Magyarországon.) Megjegyezzük, hogy Julianus és rendtársai utazását Béla még ifjabb királyi státusából kezdeményezte, tehát még nem volt ural-

kodó. Egy dologban egyetértenek, és ez igen fontos, mégpedig abban, hogy több régebbi vélemény ellenére Julianus átkelt a Volgán, de megemlítik azt a fontos tényt is, hogy maga Julianus egy szóval sem írja, illetve jelenti, hogy Baskíriában lelte volna fel a magyarokat. Nem titkolják el azt sem, hogy a legújabb baskír szakirodalomban azt vetették fel, hogy Julianus nem magyarokra, hanem baskírokra talált, sőt ő maga is baskír volt. Ennek az alapját Abu Hamid al Garnati muzulmán jogtudós és hittérítő magyarországi visszaemlékezéseinek abból az adatából merítik, hogy ő sok, az országban élő baskírral találkozott. Erre vonatkozólag arra is utalnak, hogy magyar forrás mit sem tud róluk. A baskír hipotézis változata, amint szerzőink írják, a türk-madzsarok alakjában már 1978-ban megjelent M. Zakijev turkológus tollából, de erre idehaza senki sem reagált. A két szerzőnk részletesen foglakozik a baskíriai, általuk is magyar eredetűnek tartott helynevekkel, és erről az egyik mellékletben is felsorakoztatnak adatokat – annak ellenére, hogy magyar kutatók már elvetették ennek az eredetnek a realitását. Tehát szemben például Vásáry István turkológus ellenvéleményével, bizonyítékként kezelik ezt a forráscsoportot. Szerzőink végkövetkeztetésében az tűnik ki, hogy a magyarság (ős)hazáját Baskíriában sejtik.

Külön alfejezet, és egyben ez az utolsó, foglalja össze a véleményeket az Urál-vidéki régészeti emlékekkel kapcsolatosan. Felsorolják azokat a magyar kutatókat, aki véleménye szerint a magyarok néppé válása az Uráloninnen területén ment végbe. Utalnak viszont ugyanekkor Sz. I. Rugyenko antropológus-régésznek – aki monográfiát írt a baskírokról – arra a korábbi (1955) véleményére (de jegyzet nélkül), hogy ősmagyarok sohasem éltek ezen a területen. Itt esik szó az Uráltól keletre fekvő területről megindult átvándorlás régészeti bizonyítékairól, az egyes kutatók szerint az ősmagyarokhoz köthető kusnarenkovói kultúráról (vezérlelőhelyét 1959-ben ásatták). Az orosz szakemberek kutatómunkáját 1878-tól kezdve követik nyomon részletesen az Urál hegység innenső és túlsó oldalán, szinte egészen máig. Az embertani kutatásokat azonban nem elemezték, alig említették meg egyes kutatók neveit. Ebben az is szerepet játszik, hogy a régészetiekkel összehasonlítva az embertani vizsgálatok igen elmaradottak. Vannak számunkra fontos temetők, amelyek anyaga – ha fel is van dolgozva – nem került közlésre!

A kétségtelenül jelentős tudományos teljesítményként elkönyvelhető könyv igen jól segítheti az oroszországi kutatást, és amennyiben – ahol szükséges bővített változata – magyarul is megjelenik, a hazai történettudomány ama művelői számára is hozzáférhető lesz, akik nem tudnak olvasni oroszul. Bennünket már most is az alábbi gondolatok felvetésére ösztönöz: véleményünk szerint a 6. század végétől vagy kissé később meginduló történelmi folyamatok nem igazolhatják az uráloninneni magyar őshaza-hipotézist. A volgai bolgárok ősei délről vándoroltak fel a Volga mentén, a baskírok délkelet felől érkeztek meg lakóhelyeikre a 9–10. században. A magyarok mozgását minden valószínűség szerint a távoli, közismert, belsőázsiai lökés irányíthatta nyugat fel. Egyik részük, kelet felől jövet, északnyugati irányba, az Urál hegység nyugati pereméhez közeli részre kanyarodott fel, talán csak a 9. században, és jutott így el végül oda, ahol Julianus barát megtalálta a leszármazottaikat. Ez az eddigieknél rövidebbnek elképzelt időbeli távolság a nyelvi megértést is jobban támogathatta Julianus számára. Az sem kizárt, hogy a baskírokkal koordinált népmozgás volt az övék. Olyan népmozgásról viszont, amely ez idő tájt (de később sem) észak–északnyugat felől ereszkedett volna alá a sztyeppére, egyről sem tudunk! A magyarok ilyesféle vándorlási útvonalának a rekonstrukciója nem fogadható el hitelesnek. Konkrét történelmi forrásadatokkal eddig még nem tudtuk alátámasztani a magyaroknak a 9. század elé eső őstörténetét. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hol és mikor jelentek meg őseink a világtörténet színpadán, még várat magára. Nyelvünk történetének eddig feldolgozott adatai jóval korábbi évszázadokat, sőt évezredeket sejtetnek, a terület tekintetében pedig inkább az Urálon túli térség jöhet számításba. A kötet tanúsága szerint az Urálontúl lehet az a terület, ahol a régészeti-őstörténeti kutatásainkat koncentrálni kellene. Ebben a vonatkozásban A. K. Matvejev toponimikai kutatásait látják iránymutatónak.

Ez a jelentős kis kötet is felhívja a figyelmet arra, hogy milyen égető szükség van a magyar honfoglalásra vonatkozó írásos források együttes forráskiadványára, olyanra, amely az eredeti nyelven és magyar fordításban közli azokat, valamint a ránk maradt kéziratos anyag variánsait is feltünteti. Olyasmire gondolunk, mint amilyeneket Szentpéteri Imre, illetve Gombos Albin alkotott a 20. században, latin nyelven. Sem a Magyar Honfoglalás Kútfői, a maga idejében (a millenniumra kissé megkésett) nagy jelentőségű munka, sem a Györffy György, illetve Hajdú Péter és munkatársai, illetve később a Kristó Gyula által írott-szerkesztett ilyen tárgyú kötetek nem merítik ki a követelményeket. Mind a román, mind pedig az orosz, a szlovák, sőt még a bolgár (időrendben) történettudomány is előttünk jár az ilyen kiadványok terén. Szerzőink a most vázlatosan bemutatott kötetben a forráskiadványok óriási sorát tárják elénk, közülük többekről most vehetünk tudomást először, ami főleg az orosz nyelvűeket illeti, három teljes oldalon sorolják fel címeiket.

Erdélyi István

STAATSSICHERHEIT UND GESELLSCHAFT
STUDIEN ZUM HERRSCHAFTSALLTAG IN DER DDR
SZERK.: GIESEKE, JENS
(Állambiztonság és társadalom. Tanulmányok a hatalom hétköznapjairól az NDK-ban)
Göttingen, Vandenhoek & Ruprecht, 2007. 391 p.

Az *„Állambiztonság és társadalom"* című tanulmánykötet szerkesztője és a bevezető tanulmány szerzője Jens Gieseke, aki kiemelkedő személyisége a Német Demokratikus Köztársaságban önálló minisztériumként működő állambiztonsági szolgálat (Ministerium für Staatssicherheit, MfS), közkeletű nevén: Stasi története kutatásának. Az 1964-ben született kutató 1993 óta munkatársa, majd projektvezetője volt a BStU-nak. (A BStU – Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR – az egykori NDK állambiztonsági szolgálatának iratait kezelő szövetségi megbízott hivatala, melynek egyik legfontosabb része az ún. Stasi-levéltár. Ez a magyarországi Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának felel meg a mai Németországban.) 2000-ben szerezte meg PhD-fokozatát a potsdami egyetemen, és 2008 óta a potsdami Jelenkor-történeti Kutatóintézet (Zentrum für Zeithistorische Forschung) projektvezetője. Gieseke kutatási területe az állambiztonsági szolgálatok története mellett kiterjed a különböző titkosszolgálatok hidegháború idején folytatott tevékenységére; a Stasi főállású munkatársai szerepére; az NDK állambiztonsági szolgálata személyzeti struktúrájának vizsgálatára, valamint a hatalom és a társadalom kapcsolatára az államszocializmusban, melyhez ez a kötet a leginkább kapcsolódik. Az NDK állambiztonsági szerveinek történetét feldolgozó tudományos munkái: *„Az állambiztonság főállású munkatársai. Személyi struktúra és életvilág 1950–1989/90"* (Die hauptamtlichen Mitarbeiter der Staatssicherheit. Personalstruktur und Lebenswelt 1950–1989/90. Berlin, Ch. Links Verlag, 2000) című könyve, valamint *„A Mielke-konszern. A Stasi története 1945–1990"* (Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990. Stuttgart–München, Deutsche Verlags-Anstalt, 2001), mely románul és észtül is megjelent már. Tudományos tevékenysége mellett ismeretterjesztő jellegű könyvet is írt a Stasiról *„Az NDK állambiztonsága. A párt pajzsa és kardja"* címmel (Die DDR-Staatssicherheit. Schild und Schwert der Partei. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung in Zusammenarbeit mit der BStU, 2000). Ebben képekkel, újságcikkekkel és egyéb kordokumentumokkal gazdagon illusztrálva, a nagyközönség számára is érdekes és érthető módon mutatja be a Stasi történetét.

A kutatási terület sajátossága, hogy a témát – különösen Németországban – jóval nagyobb érdeklődés övezi a közvélemény részéről, mint szinte bármely más történelmi jellegű kutatást. Egy-egy nagyobb berlini könyvesboltban többpolcnyi irodalmat találhatunk az egykori NDK-ról és azon belül a Stasi történetéről. A tudományos munkák, történeti feldolgozások mellett a magyar érdeklődő számára is feltűnően sok a visszaemlékezés, az NDK-ban játszódó regény, személyes történet, amit indokol a közvélemény máig kitartó érdeklődése a téma iránt.

Ez a figyelem együtt jár egyfajta „túlkínálattal" is, aminek következménye, hogy nehéz igazán korszakalkotó, a témát új aspektusból megközelítő munkát írni, kiadni. A Gieseke által szerkesztett tanulmánykötet azonban minden tekintetben megfelel ennek a várakozásnak. A kötet egy 2006. májusi, Berlinben tartott egynapos konferencia előadásait tartalmazza. A közel 50 megszólaló kutató célja kifejezetten az volt, hogy új irányt mutasson a Stasi-kutatásban, illetve új utakat jelöljön ki az állambiztonság és a társadalom kapcsolatának vizsgálatában. Már a konferencián és közvetlenül utána is nemcsak perspektívaváltásról, hanem kifejezetten új paradigmáról beszéltek a kutatók, amit ugyan Gieseke bevezető tanulmányában fél év távlatából óvatossággal kezel, de a kötetben tematikusan összeválogatott tanulmányok mégiscsak igazolni látszanak.

Az „Állambiztonság és társadalom" című kötet szerzőinek egy része a BStU munkatársa, történész, kutató és levéltáros, másik része pedig kutatóintézetekben dolgozik, például a potsdami Jelenkortörténeti Kutatóintézetben, a berlini Társadalomtudományi Kutatóintézetben. A szerzők között vannak olyanok, akik egyetemeken, így például a jénai Friedrich Schiller Egyetemen, a kölni, a lipcsei, a hannoveri, a hamburgi és a genfi egyetemen, a londoni King's College-ban oktatnak. Elmondhatjuk, hogy a konferencián jelen lévő félszáz történész, valamint a kötetben megjelent 18 tanulmány jól reprezentálja a németországi, sőt a nyugat-európai tudományos diskurzus képviselőit. Ami mégis hiányérzetet kelthet: a téma sajátosságaiból fakadóan vagy egyéb okokból kifolyólag hiányoznak más volt szocialista ország kutatóinak hozzászólásai.

A tanulmánykötet a BStU Elemzések és források című tudományos sorozatában jelent meg, ennek 30. köteteként. A rendszerváltás óta a kötet megjelenéséig eltelt 17 évben a Stasiról szóló szakirodalom és a társadalmi érdeklődés a szervezet működésére, felépítésére, módszereire irányult, és a tanulmányok tanulsága szerint valóban megérett az idő a *szemléletváltásra*, a kutatások fókuszának megváltoztatására.

A kötetben összegyűjtött tudományos munkák hangsúlya a Stasival foglalkozó konkrét kérdések feltárása felől eltolódott *az állambiztonsági szolgálat és a szélesebb társadalmi rétegek kapcsolatának vizsgálata felé*. Valószínűleg ehhez szükség is volt a rendszerváltás óta eltelt 17 évre, hiszen a Stasi műkö-

dése, az NDK társadalmát szinte teljes körűen és még a szocialista blokk országai között is példa nélkül behálózó mérete a rendszerváltás után gyakorlatilag sokkolta a keletnémet – és valószínűleg a teljes német – társadalmat, sőt magukat a történész kutatókat is. Sokáig a német közvélemény és a történészek figyelme is elsődlegesen ennek az iratmegsemmisítések ellenére is hihetetlen mennyiségű dokumentumnak a megmentésére, majd rendszerezésére, feldolgozására irányult. Többéves tudományos kutatómunka volt az MfS szervezeti felépítésének, vezető személyiségei életének, az ún. nem hivatalos munkatársak tevékenységének, a szerv által alkalmazott módszereknek a feldolgozása, rendszerezése. A kutatók első kérdései a szervezet működésére, felépítésére, az állambiztonságnak a társadalom egyes konkrét szegleteiben (értelmiség, egyház) kifejtett tevékenységére vonatkoztak. Mint a német példa mutatja, másfél évtizeddel a rendszerváltás után következik be a tudományos kutatásokban az a hangsúlyeltolódás, amelynek a következményeként más szemmel, más szempontrendszerrel kezdik olvasni, újraolvasni az állambiztonsági levéltárak dokumentumait. És természetesen évtizedekig tarthat, mire az összes levéltári iratot átnézik.

A köteten hallgatólag végigvonuló és a fülszövegben is olvasható gondolat összevág egy 2008 őszén, Pécsett rendezett konferencián elhangzott kérdésfeltevéssel (Megfigyelők és megfigyeltek. A titkosszolgálati iratok használhatósága társadalomtörténeti nézőpontból. ÁBTL, MTA PAB, PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs, 2008. október 8–9.), valamint az arra több előadó által adott válasszal: miről szólnak valójában az állambiztonsági jelentések? Az állambiztonsági szolgálatokról vagy a társadalomról? Az állambiztonság működése, logikája, a hatalommal való kapcsolata, a hatalom valódi arca rajzolódik ki belőlük? Vagy mindez az ország lakóiról, az emberekről, gondolkodásukról, életmódjukról szól? Megismerhető-e belőlük a hatalom és a társadalom, az állambiztonság és a társadalom, illetve a hatalom és az állambiztonság viszonya?

Az állambiztonsági szolgálatok iratai több jelentési szinten is értelmezhetők. Elsődleges jelentésükben egy-egy konkrét esetet írnak le, amelynek a szereplőit, helyszíneit, eseményeit ismerhetjük meg. Ezentúl kirajzolódik az állambiztonsági szolgálatok működésére, felépítésére, módszereire vonatkozó ismeretanyag. A jelentéseket vizsgálhatjuk nyelvészeti szempontból is. Egyes jellegzetes szavak, szófordulatok, nyelvtani szerkezetek sajátos állambiztonsági nyelvezetet alkotnak, hozzátartoznak a jelentések által keltett atmoszférához, a korhoz. Talán e jelentési szintek alatt találjuk meg azokat a további szemantikai szinteket, amelyekhez az egykori NDK állambiztonságának iratait kutató történészek ezzel a paradigmatikus határt kijelölő tanulmánykötettel eljutottak: az elsődleges olvasat mögött feltárul a folyamatosan megfigyelt társadalom emlékezete, önmagáról alkotott képe, viszonya a hatalomhoz, a hatalmat a hétköznapi ember számára kézzelfoghatóvá tevő állambiztonsági szervekhez és önmagához.

A kötetből egészen új, illetve az eddigiekhez képest más Stasi-kép tárul fel. A szolgálat nemcsak a rendszer ellenzékéhez soroltakkal szemben lépett fel, hanem a „csendes többség" életét is alapjaiban befolyásoló, a hétköznapi élet minden területére behatoló, megelőző biztonsági doktrínát megvalósító, tabuvá és ezáltal mítosszá váló hatalomgyakorló szerv volt. Egyszerre lehetett végrehajtó eszköze a párt akaratának, védelmezője hatalmának: önálló életet élő, százkarú polip, amely az állampolgárok állandó és teljes körű megfigyelésének megvalósítására törekedett, és azt szinte tökéletesen meg is valósította. Állandó, mindenre kiterjedő, évtizedeken át tartó jelenléte alapjaiban határozta meg több generáció életét és gondolkodásmódját, hiszen tudjuk, a megfigyeltek máshogyan viselkednek, ha tudják, hogy megfigyelik őket.

A tanulmányokból megismerhetünk egy másfajta iratolvasási módszert is, ami lehetővé teszi, hogy a Stasi-, illetve állambiztonsági dokumentumok elsődleges jelentése mögötti tartalmat is feltárhassák a kutatók. Ennek segítségével kirajzolódik, hogyan befolyásolta az állambiztonsági szolgálat, a Stasi létének több évtizedes tudata az emberek életét a gyárakban, az iskolákban, a falvakban, milyen hatással volt az NDK állampolgárainak hétköznapi életére, gondolkodásmódjára. A rendszerváltás idejére a Stasi 92 ezer főállású alkalmazottjával az egykori NDK lakosságszámához viszonyítva a világ legnagyobb titkosszolgálatává nőtte ki magát, és példa nélküli módon sikerült megvalósítania a társadalom majdnem tökéletes megfigyelését.

A kötet szerkezete a tematikus tagolást követi. Az első fejezetben *„Elmélet és módszer"* cím alatt olvashatunk két tanulmányt a téma szintén kiemelten neves kutatóitól: Thomas Lindenbergertől és Jan C. Behrenstől. Írásaikban a hatalomgyakorlók és a hatalomgyakorlást elszenvedők látszólag passzív szerepét, a hatalmi viszonyrendszerben csak „sokadik ránézésre" felismerhető valódi szerepköröket, az uralom történelmileg változó fogalmát, a hatalomgyakorlást mint társadalmi praxist, valamint a sztálinizmus és az NDK történetének kutatásában lévő párhuzamokat, összevethető tematikus egységeket, a terror, a propaganda és az identitás témáit mutatják be.

A második fejezetben a *ZAIG jelentéseiről* olvashatunk. A Központi Értékelő és Információs Csoport (Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe, ZAIG) az MfS önálló egysége volt, melynek legfőbb feladata a beérkező információk feldolgozása és továbbítása volt. A kötetben négy tanulmányban olvashatunk arról, milyen értelmezési lehetőségek rejlenek még a 36 éven keresztül az NDK legfelső vezetése számára írt összefoglaló jelentések feldolgozásában, és milyen módszerekkel lehet ezeket a további jelentési szinteket kihámozni. Már az eddigi kutatásokat is meghatározta az a központi kérdésfeltevés, hogy

milyen információkat továbbított a Stasi a hatalom valódi gyakorlóinak, a Német Szocialista Egységpárt vezetőinek. Ezekben a tanulmányokban azonban árnyalt kép rajzolódik ki a keletnémet társadalomról, az ellenzékinek minősített mozgalmakról, a gazdasági problémákról; valamint arról, vajon létezett-e egyáltalán, és milyen lehetett az államszocializmus idején a nyilvánosság.

A következő tematikus egység a *„Mikrotanulmányok – módszertan"* címet viseli. Ide is négy tanulmány került, közülük az egyik a hatalom működését az egykori NDK középfokú regionális egységeinek, a magyar járásoknak megfelelő „Kreis"-eknek a szintjén mutatja be. Ebben a fejezetben kapott helyett az a tanulmány, amely azt vizsgálja, hogy az egykori NDK lakosainak a fejében milyen kép él a Stasiról („Stasi-emlékezet"). Erre a kutatásra eddig nem került sor, csak egykori foglyok vagy ügynökök visszaemlékezéseiben jelenik meg ez a téma.

A negyedik fejezet *„Tereptanulmányok"* címmel négy esettanulmányban mutatja be az állambiztonsági szervek regionális szintű működését. A schwerini Goethe középiskoláról szóló írásban képet kaphatunk a Stasi szerepéről a szocialista oktatás megvalósításában. Egy másik tanulmányból az üzemekben kifejtett állambiztonsági tevékenységet ismerhetjük meg. Képet kaphatunk arról is, hogy a Stasi folyamatos jelenléte, egy-egy nem hivatalos munkatárs beszervezése miként befolyásolta ezeknek a gyáraknak a belső struktúráját, mindennapi működését.

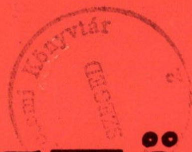
Végül az utolsó tematikus blokkban két tanulmányt olvashatunk a *„helyi hatalomgyakorlás"* témaköréből. Az elsőben egy nyolcvanas évekbeli vidéki kulturális konfliktusban mutatják be a Stasi szerepét, a másodikban pedig két egykori járásban működő Stasi-kirendeltségek eltérő munkáját, a helyi hatalmi struktúrájában elfoglalt különböző helyét írja le a szerző. Eközben az NDK-ról az angolszász történettudományban élő képet is megismerhetjük. Végül a fejezetet és az egész kötetet egy, az utolsó két tanulmányra vonatkozó hozzászólás zárja, melyben a szerző kiemeli azt az új aspektust, ami az egész köteten végigvonul: a folyamatos megfigyelés tudata ugyanannyira meghatározó társadalomformáló erő volt az NDK-ban, mint például a kultúrpolitika, a tömegszervezetek, vagy a tervutasításos gazdasági rendszer.

A kötet függelékében a rövidítéseknek különösen a téma külföldi kutatói számára igen hasznos jegyzékét és a szerzők tömör életrajzát olvashatjuk. Az egyes tanulmányokban a hivatkozásokat lábjegyzetekben találjuk, és nem tartozik hozzájuk külön irodalomjegyzék. Sok, a témában megjelent kötetben találunk eredeti dokumentumokat, jelentéseket illusztrációként, hivatkozásként. Ezek segítik a szerzők mondanivalójának megértését. Ez a tanulmánykötet azonban nem közli az eredeti dokumentumok másolatait. Ez egyben illusztrálja a köteten végigvonuló szemléletváltást, a tanulmányok által képviselt új látásmódot is.

Schlachta Krisztina

Számunk szerzői

Bíró László, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Erdélyi István, az MTA doktora, egyetemi tanár, a Magyar Őstörténeti Munkaközösség Egyesület elnöke
Fried, Johannes, az MTA tiszteleti tagja, egyetemi tanár, Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main
Gyóni Gábor, PhD, tudományos munkatárs, ELTE BTK Történeti Ruszisztikai Tanszék
Lukács B. György, doktorandusz, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Sashalmi Endre, PhD, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
Skorka Renáta, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Schlachta Krisztina, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

VILÁGTÖRTÉNET

VNIVERSALIS COSMOGRAPHIA
Ordo Climatum
Gradus Latitudinis
SEPTERIO
OCCIDENS
ORIENS
EVROPA
ASIA
AFRICA
Aethiopia
India
OCEANVS
CORONAE
Gradus
MERVIES
Longitudinis
M. D. XLII.

2009 ősz–tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam 2009. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

SZEMLE

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographie. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,–Ft, példányonkénti eladási ára: 400,–Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.
Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

BORHI LÁSZLÓ

A NYUGATI NAGYHATALMAK ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA 1945 UTÁN

Az első világháborút követően a kelet-közép-európai térséget a nagyhatalmak biztonságpolitikai szempontjai alapján rendezték újra, és emiatt a nemzeti önrendelkezés elve csak részben valósulhatott meg. Bár számítani lehetett a legyőzöttek revansizmusára, remélni lehetett, hogy a győztesek számára kedvező területi rendezés lehetővé teszi majd az előbbiek feltartóztatását. Kelet-Közép-Európa jelentősége Franciaország és Nagy-Britannia szempontjából biztonságpolitikai volt, Olaszország számára biztonság- és hatalmi politikai jelentőséggel bírt, Németország pedig egyértelműen hatalmi politikai szempontokból kívánta megszervezni. Az első világháború győztesei mindenekelőtt a térség stabilitásában voltak érdekelve, mert csak így látták volna biztosítottnak, hogy a térség ne válhasson egy újabb kontinentális konfliktus forrásává, és hogy ellen tudjon állni a bolsevizmus terjeszkedésének, illetve a német hatalmi expanziónak. Brit részről kezdetben nagy szimpátiával viseltettek az utódállamok törekvései iránt. Különösen Csehszlovákia nyerte el London szimpátiáját, elsősorban néhány befolyásos szakértő – Robert William Seton-Watson, Reginald Leeper, Henry Wickham-Steed és Lewis Namier – jóvoltából, akik cseh- és szlovákbarátságukat mély magyarellenességgel párosították. Csehszlovákia azonban rövid idő alatt elvesztette londoni népszerűségét, mivel nem töltötte be azt a stabilizáló szerepet, amelyet elvártak tőle. Nem honorálták Prága bigott politikáját a nemzeti kisebbségekkel szemben, valamint azt az indokolatlan agresszivitást, amelyet a beneši politika a katonailag és gazdaságilag jelentősen meggyengített déli szomszédja irányában mutatott. Gazdaságilag Nagy-Britannia mutatott bizonyos érdeklődést a térség iránt, de ez is inkább csak politikai célokat szolgált, nevezetesen a térség politikai-gazdasági egységének a helyreállítását. Az 1930-as évek végén az elvárások inkább negatív értelemben nyertek megfogalmazást: Csehszlovákiától a német igények kielégítését várták, Magyarországtól pedig függetlenségének fenntartását, illetve azt, hogy ne vegyen részt a térségnek a németek által történő szétverésében. A második világháború alatt a kis tengelyállamok kevés brit szimpátiát élveztek, csak a feltétel nélküli megadás formulája alapján tárgyaltak velük.

Franciaországot nem a szimpátia vezérelte a térség 1918–1920-as újraszervezésében, hanem kizárólag a saját biztonsága. Ennek érdekében a győztes utódállamok törekvéseit támogatta, annak reményében, hogy keleti bástyát képeznek majd Németország körül. Akárcsak London, Párizs is hamarosan észrevette, hogy a kis utódállamok nacionalista gazdasági és külpolitikája kedvezőtlenebb állapotot teremtett, mint ha az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradt volna. Nem segítette elő a térség stabilizálását a két hatalom egymás közötti rivalizálása sem. London gyanakvóan szemlélte Párizs hegemonikus törekvéseit, és igyekezett ellensúlyozni a francia befolyást. Franciaország pedig nem tűrte el, hogy a britek bárminemű befolyásra tegyenek szert a francia szövetségi rendszerbe tartozó országokban. Franciaország a politikai behatolást nem tudta kiegészíteni gazdasági hadállások kiépítésével. Amikor Kelet-Közép-Európában gazdasági vákuum keletkezett, a német gazdasági terjeszkedést nem tudta ellensúlyozni. Nem sikerült harmonizálni a térségre vonatkozó francia és olasz politikát sem. Róma Párizs ellen politizált, bár felismerte a regionális szerveződés jelentőségét a német hatalmi törekvésekkel szemben.

Végső soron a nyugati hatalmakat nem fűzte különleges gazdasági érdekből származó vagy etnikai, kulturális affinitásból fakadó kapcsolat Közép-Európához. Előbb a német terjeszkedést akarták a térség irányba terelni, majd a létfontosságú érdekek megőrzéséhez szükséges megegyezés érdekében átengedték a régiót a Szovjetuniónak.

Az új európai rend felé

A második világháború befejezése idején a brit stratégia arra koncentrált, hogy megtartsa a Közel-Keletet, valamint hogy fennmaradjon Nagy-Britannia nagyhatalmi státusa. 1944-ben a Foreign Office angol–szovjet együttműködéssel akarta feltartóztatni Németországot. Nagy-Britannia nem attól tartott, hogy a Szovjetunió lesz az uralkodó hatalom Kelet-Európában, hanem attól, hogy a Szovjetunió tovább terjeszkedik nyugati, illetve déli irányban. A háború utáni terveket kidolgozó bizottság (Post Hostilities Committee) a Nemzetközösség biztonságában és a közel-keleti olaj védelmében határozta meg a brit stratégiai érdeket. Feltételezték, hogy Magyarországon „uralkodó" (predominant) szovjet befolyás fog érvényesülni. 1945-ben a Foreign Office újraértékelte a brit stratégiát, és az új megközelítést a Labour-kormány magáévá tette. Ez a koncepció visszautasította Churchill befolyási övezeteken alapuló rendezését, mivel az egyenlő volt a kis országok cinikus cserbenhagyásával és Nagy-Britannia nagyhatalmi szerepének a feladásával, amelyet egész Európában érvényesíteni kellett, nemcsak ott, ahol különleges érdekei voltak. Ennek ellenére, az új kurzus szellemi atyja, Sir Orme Sargent úgy vélte, hogy Magyarország és Románia az a két ország, ahol megengedhető a döntő szovjet befolyás még akkor is, ha az együtt jár a kommunista rendszer bevezetésével. Ennek a két országnak nem volt hatása a brit pozícióra a Földközi-tenger keleti medencéjében (Kent). Végső soron azonban az „új" koncepció sem hozott változást a brit közép-európai politikában. A gyakorlatban London nem akart, és nem is volt képes szembeszegülni a közép-európai szovjet terjeszkedésnek.

Franciaországban két koncepciót alakítottak ki Kelet-Közép-Európával kapcsolatban. Alapvetően szovjet biztonsági zónaként kezelték a térséget. A „realista" koncepció szerint le kellett számolni a térségben mindenféle francia politikai vagy gazdasági hegemónia gondolatával, és a Szovjetunióval való szövetség keretein belül kell fellépni. A térség államai összekötő kapcsot jelenthettek a Szovjetunió és Franciaország között. Ezzel szemben a másik verzió meg akarta védeni a csehszlovák és az osztrák kérdéssel összefüggő alapvető francia érdekeket. Eszerint a francia diplomáciának határozottságot kellett mutatnia, és felülkerekednie a térség államainak egymás közötti vitáin, hogy fontos szerepet tölthessen be a térségben. 1945-ben a „realista" koncepció kerekedett felül. A Quai d'Orsay-n világossá vált, hogy a szovjet befolyás lesz az uralkodó, és Közép-Európa többé nem kaphat szerepet a Németországgal szembeni biztonsági rendszerben. Megtörtént a leszámolás a közép-európai nagyhatalmi ambíciókkal (Kecskés).

Olaszország még drasztikusabban leszámolt a térséggel: a jugoszlávokkal szembeni területvesztés, a görög szigetek, Albánia és a gyarmatok elvesztése egyértelműen véget vetett a Földközi-tenger keleti medencéjében és a Balkánon érvényesülő hegemónia megszerzésére irányuló törekvéseknek. Olaszország elfordult a térségtől, és Nyugat-Európához csatlakozott (Horváth). A kettéosztás felé haladó Németország elvesztette szuverenitását, és minimális kereskedelmi kapcsolatok kiépítésén túlmenően nem volt, nem is lehetett közép-európai politikája. Rövid távon nem jelenthetett

biztonságpolitikai kockázatot, ezért Ausztria kivételével Kelet-Közép-Európa elvesztette azt a biztonságpolitikai jelentőségét, amire Németország feltartóztatása miatt az első világháború után szert tett.

A kontinens kettészakadása

A második világháborút követően az Egyesült Államok fokozatosan kezébe vette a nyugati világban a vezető szerepet. Először Görögország védelmét vette át a gazdasági válságba süllyedt Nagy-Britanniától, majd a teljes Közép- és Közel-Keletet. Kelet-Közép-Európa tekintetében Washington igyekezett olyan megoldást találni, amely figyelembe veszi Moszkva biztonsági igényeit. Egyrészt támogatott olyan területi korrekciókat a térség állami között, amelyek a kis országok közötti feszültség feloldását segíthették elő, másrészt támogatta a demokratikus átalakulást, Magyarország esetében különösen a földreformot. Ezzel együtt az amerikai külpolitika szerette volna helyreállítani a kontinens gazdasági egységét, amelyet az újjáépítés szempontjából tartott fontosnak. Washingtoni elképzelések szerint legalábbis Magyarország és Csehszlovákia gazdasági értelemben a Nyugat része maradt volna. De az amerikai külpolitikának nem állt rendelkezésére olyan diplomáciai eszköz, amellyel a Szovjetunió törekvéseit befolyásolni tudta volna. A vonalat Ausztriában húzták meg, annak stratégiai fontossága miatt. Ausztria egészének szovjet kézre kerülése ugyanis veszélybe sodorhatta volna Németország déli megszállási zónáját, valamint a szövetségesek olaszországi pozícióit. A vasfüggöny mögötti államhatárokat a Szovjetunió alakította ki. Hiába támogatott volna az amerikai és a brit politika kisebb határmódosítást Magyarország javára, a szovjetek döntöttek, és a régió nem volt kellően fontos ahhoz, hogy emiatt a Nyugat konfrontálódjék Moszkvával. Jellemző epizód volt, hogy a szovjet csapatok magyarországi és romániai állomásoztatására egy brit javaslat alapján lehetett megtalálni a jogi formulát. (Fülöp)

Nyugat-Európa az elkövetkező közel fél évszázad során nem kérdőjelezte meg a Szovjetunió kizárólagosságát Kelet-Európában, és nem volt célja a kommunista rendszerek felszámolása. A kelet–nyugati kapcsolatok fokozatosan normalizálódtak. A kontinens, úgy tűnt, hosszú időre kettészakad: egy gazdaságilag és politikailag egyre szorosabban integrálódó Nyugat-Európára, valamint egy elmaradott nagyhatalom szorításában vergődő, egyre inkább lemaradó Kelet-Közép-Európára. Olyannyira, hogy a kontinens szovjet uralmon kívüli részében a közbeszédben Európa fogalmába nem értették bele a vasfüggöny mögötti területeket.

Alapvető eltérés mutatkozott Nyugat-Európa, illetve az Egyesült Államok kelet-európai politikája között. Washington sokáig nem fogadta el fait accompliként Kelet-Európa tartós szovjet megszállását, a nyugat-európai hatalmak viszont szinte az első pillanattól igen. Amikor például Washington tiltakozni akart Nagy Ferenc lemondatása ellen, és az ENSZ fóruma elé akarta tárni, Nagy-Britannia nem támogatta, és hiábavalónak, gátlástalannak ítélte az amerikai politikát. 1952-ig az Egyesült Államok akár a háború kockázatát is vállalva igyekezett destabilizálni a vasfüggöny mögötti kommunista rendszereket. Ez a politika azonban fokozatosan háttérbe szorult, mivel a Szovjetunió kifejlesztette és célba is tudta juttatni a hidrogénbombát, ami a civilizáció pusztulásával járhatott volna. Tekintve, hogy a várakozások szerint a kelet-európai szovjet övezet érdekében Moszkva minden lépésre kész volt, Kelet-Európa a szovjet nukleáris elrettentés fogja volt. Ennek ellenére a hivatalos amerikai politika szerint Kelet-Európa szovjet megszállása „Európa szívéig" terjesztette ki a Szovjetunió ha-

talmát, ami veszélyeztette Nyugat-Európa, ezen keresztül pedig az Egyesült Államok biztonságát. Emiatt a Szovjetunió visszavonulása saját határai mögé az Egyesült Államok biztonságpolitikai célja volt. E cél megvalósítása érdekében többféle irányvonalat is kidolgoztak Washingtonban, egyebek között a térség „finlandizálásra" vonatkozó tárgyalásokat is a Szovjetunióval. Nyugat-Európa nem akadályozta meg Washington ilyen irányú próbálkozásait, de maga nem vett részt benne, mintegy a Szovjetunió és az Egyesült Államok külön mérkőzéseként kezelte a kelet-európai status quo megváltoztatását (Borhi).

Németország kettészakadása nem volt eltervezve, de szinte elkerülhetetlen volt. A szovjetek eleinte a kettéosztás mellett foglaltak állást, az Egyesült Államok az egység fenntartása mellett. Párizs igyekezett olyan megoldást találni, amely felügyeletet garantált volna számára Németország ipari térségei felett. 1945-ben a Szovjetunió már az egységes Németország mellett foglalt állást, és az összes megszállási zónából jóvátételt követelt. Byrnes amerikai külügyminiszter a „realista" együttműködés alapján átengedte a keleti zónát a szovjet jóvátételi követelések kielégítésére, és a nagyhatalmak megállapodtak Németország négyhatalmi igazgatásában. Hamarosan azonban az amerikaiak arra a következtetésre jutottak, hogy biztonságosabb megoldás a nyugati megszállási zónákat konszolidálni, a szovjetet pedig magára hagyni. Sztálin két vasat tartott a tűzben: fokozatosan bolsevizálta saját övezetét, de nyitva tartotta a kaput akár a nyugati demokratikus modell alapján történő újraegyesítésre is. A nyugatiak viszont attól tartottak, hogy az egységes, de semleges Németország előbb-utóbb a szovjet politikai eszközévé válna, ezért 1947 és 1949 között fokozatosan létrehozták a nyugatnémet államot.

Egy ponton a szovjet zónával kapcsolatos amerikai, illetve nyugat-európai érdekek élesen szembekerültek. Ez pedig a kereskedelem volt. 1948-tól az amerikai vezetés szelektív gazdasági embargót vezetett be a „kommunista tömb" országai ellen. Részben a kommunista rendszerek gazdasági gyengítésére, végső soron pedig konszolidálódásuk megakadályozására. Másrészt pedig a szovjet katonai potenciál gyengítése céljából. Washington igyekezett rávenni nyugat-európai szövetségeseit, hogy vegyenek részt ebben, és szankciókat helyezett kilátásba az amerikai, illetve a COCOM-előírások megszegői számára. Az amerikai vezetés könnyű helyzetben volt, hiszen csak néhány stratégiai jelentőségű nyersanyagot hozott be a Szovjetunióból, amit nem könnyen, de más forrásból pótolni lehetett. Bár a népi demokráciák komoly fizetési nehézségekkel küzdöttek és gyenge minőségű termékeket állítottak elő, melyek jelentős része eladhatatlan volt, Nyugat-Európa nagyobb mértékben függött a kelet–nyugati kereskedelemtől, elsősorban a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok importja, valamint az ipari cikkek kelet-európai piaca miatt. Az import érdekében a nyugat-európaiak még hivatalosan embargó alatt álló termékeket is szállítottak. Franciaország például ritka fémeket és gördülőcsapágyat adott el Magyarországnak olyan gabonáért cserében, melynek végcélja az NSZK volt. A kelet–nyugati kereskedelem engedélyezése miatt olyan súlyos nézeteltérés keletkezett a NATO-országok között, hogy az amerikaiak attól tartottak, megbomolhat a szövetségi rendszer kohéziója. Ezért Eisenhower elnök 1953 után a gazdasági kontroll „fokozatos és visszafogott" enyhítéséről döntött. Bár a nyugat-európai országok ezt követően a lehetőségekhez képest fejlesztették keleti kereskedelmi kapcsolataikat, az amerikaiak a Nixon-adminisztrációig nemigen változtattak restriktív politikájukon annak ellenére, hogy tudatában voltak annak, az amerikai tőke komoly hátrányba került a nyugat-európaival szemben egy gyorsan fejlődő piacon.

A kelet-európai események rámutattak a szovjet politika hajthatatlanságára a hidegháborús szembenállás idején. Egyetlen nyugati követelés sem valósulhatott meg a Szovjetunió által zárt zónaként, világháborús hadizsákmányként kezelt régióban. Csak egyetlen adat a szovjet szerep érzékeltetésére: Moszkva nagyon óvatos becslés szerint akkora összeget szivattyúzott ki megszállási zónájából, mint amennyit az Egyesült Államok a Marshall-segély keretein belül Nyugat-Európának adott. Szovjet szempontból pedig úgy értékelték, hogy a Nyugat, elsősorban az Egyesült Államok, meg akarja fosztani a Szovjetuniót háborús győzelmének gyümölcsétől és jogos védelmi övezetétől. Bár Kelet-Európa szerepét a háború utáni világpolitikában nem szabad alábecsülni, a kelet–nyugati konfliktus fő forrása más kérdések körül kristályosodott ki. Ezek közül is Németország volt a legfontosabb.

Németország és az Ostpolitik

Bár a felszínen a Szovjetunió, illetve a nyugati hatalmak nem sok mindenben értettek egyet Németország jövőjét illetően, egy dologban azonban igen: Németország nem válhat egy újabb európai konfliktus forrásává. Továbbá mind a Kelet, mind a Nyugat rossz szándékot fedezett föl a másik elképzeléseiben, tehát vigyázni akart arra, nehogy Németország egésze az ellenfél kezére kerüljön. 1948-ra a nyugati hatalmak eldöntötték, hogy a Szovjetunió feltartóztatásának egyetlen módja, ha Németország nyugati zónáit szuverenitásának korlátozásával végleges állammá alakítják, és konszolidálják, ami egyben garanciát jelentett a német nagyhatalmi ambíciók esetleges újjáéledésével szemben is. A nyugatnémet állam létrehozása elsősorban a nyugat-európai biztonságért felelősséget vállaló Egyesült Államok külpolitikájának következménye volt. Az amerikai stratégiai gondolkodás szerint ugyanis Európa középső része, azaz Németország nem kerülhetett egyetlen hatalom kizárólagos befolyása alá, mivel akkor megbomlott volna a globális erőegyensúly. Sztálin egy darabig még reménykedett Németországnak a semlegesség alapján történő egységesítésében, amely vélhetően előbb-utóbb szovjet befolyás alá került volna.

Az NSZK-nak – Kiss J. László szavaival – „készen kapott külpolitikája volt", vagyis egyszerre kellett jó európainak és az atlanti orientáció meggyőző képviselőjének lennie, ami szakítást jelentett a német külpolitika addigi hagyományaival, és az önkéntes integráció programját írta elő (Kiss). A Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja, Konrad Adenauer már 1945-ben felismerte, hogy belátható ideig a kontinens két részre szakadt. Úgy vélte, csak egyetlen út létezik „Németország azon részei számára, amelyeket nem foglalt el Oroszország". Ezeket a részeket, amelyek „Nyugat-Európa integráns részét képezik", először „megfelelő politikai egységgé kell szervezni", majd a nyugat-európai demokráciákhoz kell csatolni tartós intézményes szálakkal. Adenauer számára a semlegesség nem volt választási lehetőség, Németországot túlságosan erősnek tartotta erre a szerepre, és attól tartott, hogy szovjet befolyás alá kerülve hídfőként szolgálna a kommunista hatalomátvétel számára egész Nyugat-Európában. Elgondolása szerint az orosz veszélyt csak a nyers erő tartóztathatja föl, amelyet az Egyesült Államokkal közösen kell megteremteni. Célja a biztonság megvalósítása és a német szuverenitás helyreállítása volt. Adenauer tartott attól, hogy a nagyhatalmak Németország kárára megegyeznek egymással, ezért a Német Szövetségi Köztársaságot „szabad és független" tényezőként akarta látni otthon és külföldön egyaránt. A nyugati integráció részben ezt a célt szolgálta. A szuverenitás pedig a szupranacionális jövő kiindulópontja volt számára (Ahonen).

Adenauer a hagyományos hatalmi politika kategóriáiban gondolkodott, és Európát „harmadik erőként" szerette volna látni, amely a világpolitika jelentős tényezője a két szuperhatalom mellett. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Németország kapcsán. A színfalak mögött nosztalgiával gondolt arra a hatalmi státusra, amelyet Németország a császárság korában élvezett, illetve Németország nemzeti erejének „szomorú és sajnálatos" hanyatlása miatt kesergett. Az újraegyesítés számára kisebb jelentőséggel bírt, és végső soron akkor tartotta elképzelhetőnek, ha a Szovjetunió feladja a hidegháborús szembenállást, amely az NDK és Kelet-Európa felszabadulását hozná magával. Már 1945-ben arról írt, hogy az orosz megszállás alatt lévő részek meghatározatlan időre elvesztek, és a nyugati zónákból államot kell formálni. 1955-ig nemcsak nem szorgalmazta az egyesülést, hanem kifejezetten károsnak tartotta az NSZK belső és külső szabadsága szempontjából, a megosztott Németországot tartotta megfelelőnek a közép-európai biztonság szempontjából. Az egységesítés elutasítását nemcsak biztonsági okok motiválták, hanem személyes és politikai indokok is. Egyrészt kifejezett averziót érzett Poroszország iránt, másrészt attól tartott, hogy Németország egyesítése esetén a szociáldemokraták többséget kapnának. Nem bízott a német népben, amelyet féltett Poroszország befolyásától. Csak úgy lehet megmenteni a németeket saját maguktól, ha a „demokrácia és Európa" jelszavával a nyugat-európai integráció intézményes keretei közé kerülnek (Ahonen). Ez az elképzelés találkozott az amerikai, illetve a nyugat-európai elképzelésekkel, amelyek arra vonatkoztak, hogy a demokratizálódás útjára lépett Németországot a kibontakozó nyugati katonai, politikai és gazdasági integráció kereteibe kell lehorgonyozni.

Ezen az úton az 1954-es párizsi szerződés indította el a nyugatnémet államot, amely egyben lehetővé tette, hogy az NSZK újra önálló külpolitikát folytasson. Ennek első fontos kelet-európai vonatkozása az 1955-ös NSZK–szovjet szerződés volt. Władysław Gomułka lengyelországi hatalomra jutása Bonn számára azt jelezte, hogy a kelet-európai szatellitállamokban lehetőség nyílik bizonyos fokú függetlenségre, amely elvezethet a szovjet tömb dezintegrációjához és az egyesüléshez. Mindkettőt a kapcsolatok normalizálásával lehetett előmozdítani. A szociáldemokraták, akik azért bírálták a kereszténydemokratákat, mert nem szorgalmazták az egyesítést, a diplomáciai kezdeményezés fontosságát hangsúlyozták, és gazdasági, politikai kapcsolatokat akartak létesíteni a szovjet tömbbel. A gazdasági kapcsolatokkal a kereskedelem liberalizálását akarták elérni. A külügyminisztérium meg akarta szüntetni a Hallstein-doktrína alkalmazását a kelet-európai országokra, tekintve, hogy az NDK-t szovjet nyomásra ismerték el. A kapcsolatok fokozatos normalizálását javasolta formális kereskedelmi kapcsolatok létesítésével, ami a teljes diplomáciai kapcsolatokhoz vezethet. Az NSZK-t mágnesként képzelte el, amely a szabadság irányába csábítja Kelet-Európát. Adenauer kereskedelmi kapcsolatok létesítését szorgalmazta, amelyet a kapcsolatok lépésről lépésre történő javulása követett volna. De személy szerint nemigen mutatott érdeklődést a térség iránt. Talán ez is magyarázza, hogy bár történt nyitás Kelet felé, nem vezetett eredményre. Az Ostpolitik előzményei rámutatnak, hogy a nyugatnémet politika számára a kelet-közép-európai partner Csehszlovákia és Lengyelország volt.

Lengyelország és az NSZK között titkos érintkezés kezdődött az 1956-os lengyel eseményeket követően, amely arra mutatott, hogy Varsó érdeklődést tanúsít a diplomáciai kapcsolatok felvételére, de 1957-ben Bonn meghátrált a közelgő választások, illetve amiatt, hogy Jugoszlávia elismerte az NSZK-t. 1959-ben az NSZK megnemtámadási szerződést készített elő Csehszlovákiával és Lengyelországgal, melyek-

kel a szociáldemokraták is diplomáciai kapcsolatokat akartak létesíteni. De az SPD, és az FDP is másodlagos kérdésnek tekintette a kelet-európaiakkal való hivatalos kapcsolatok létesítését, a nemzetközi enyhülésnek alárendelve. Bonn csak nehezen szánta rá magát konkrét lépések megtételére. Adenauer attól tartott, hogy az Ostpolitik meggyengítheti az NSZK nyugati kapcsolatait, elszigeteltséghez vezethet, és az NSZK „az ellentétes érdekek játékszerévé" válhat. Felmerült az a veszély is, hogy az NDK jogállása felértékelődik. Heinrich von Brentano külügyminiszter úgy vélte, hogy hivatalos kapcsolatok létesítése a kelet-európai országokkal óhatatlanul felveti az NDK státusának a kérdését. „Kapcsolatok létesítése a szatellitállamokkal ürügyet szolgáltatna más országoknak, hogy elismerjék" Kelet-Németországot, és ezzel aláássák az NSZK központi mítoszát, mely szerint a német nép egyetlen legitim képviselője. Vagyis az a veszély, hogy a keleti politika indíthatja el az NDK elismerésének hullámát, megakadályozta, hogy Bonn normalizálja a kapcsolatait a szatellitországokkal. De két kelet-európai ország tekintetében a közelmúlt is súlyos tehertételt jelentett. Lengyelország esetében a határkérdés, Csehszlovákia esetében pedig a müncheni egyezmény jogi következményei, vagy az „elveszett területeken" élő németek önrendelkezése. Ezeket a problémákat különösen a két országból a második világháború után kitelepített, mintegy tíz–tizenöt milliós, jól szervezett érdekképviseleti szervezetekkel rendelkező, a német belpolitikába intézményesen és személyes kapcsolatokon keresztül is beépülő német közösség tartotta a bonni külpolitika napirendjén.

Varsó és Prága is azt várta, hogy az NSZK legalább implicite ismerje el véglegesnek az Odera–Neisse-határt. Ugyanakkor a nyugatnémet politikusok nyíltan ennek az ellenkezője mellett kötelezték el magukat. A közbeszédben meghonosodott ortodoxia az Odera–Neisse-vonal elutasításához vezetett, a határ végső rendezését a békeszerződésre halasztotta, addig pedig ragaszkodott az 1937-es határok jogi érvényességéhez. Nem szolgálta a szovjet csatlósok formális elismerése az NSZK érdekeit, mivel egy ilyen lépés csökkenthette a bonni álláspont hitelességét, és alááshatta a bonni kormány tárgyalási pozícióját a Kelettel szemben. Felmerült, hogy a magyar forradalom tapasztalatai miatt óvatosan kell bánni a kelet-európai országokkal, nehogy kikényszerítsenek egy újabb katonai akciót a Szovjetunió részéről, különösen Lengyelországban, amely általános háborúhoz vezetne. Brentano szavaival: „El kellett kerülni azt a benyomást, hogy beavatkozunk Kelet-Európa ügyeibe." Ezen túlmenően a kancellár és külügyminisztere nem látta értelmét a kelet-európai kapcsolatok kiépítésének, tekintve, hogy a térség országainak külpolitikája a Szovjetunió akaratának a függvénye. A politikai megfontolások fontosabbak voltak, mint az üzletiek, a túl aktív üzletembereket a bonni politika visszahívta Kelet-Európából. Az ötvenes évek végére a kitelepített németek szervezetei által szorgalmazott ügyek – mint például a német–lengyel határ végleges státusának az elutasítása, vagy a német önrendelkezés – egyre inkább háttérbe szorultak. Brentano úgy vélte, hogy a keleti területek „örökre elvesztek" Németország számára, és a kormány nem támogatná a német önrendelkezést abban a szélsőséges formában, ahogy a kitelepítettek kívánják, vagyis például a Szudéta-vidék újraannektálásának eszközeként. Adenauer titkos fejtegetéseiben nem rejtette véka alá, hogy hajlandó levenni az újraegyesítés kérdését a nemzetközi politika napirendjéről, mert attól tartott, hogy a győztes hatalmak elfogadhatatlan árat szabnának érte. Bár az 1958-as berlini válság után az egyesítés problémáját a színfalak mögött egyre inkább csak humanitárius kérdésnek tekintették, melynek célja az NDK-beli életkörülmények javítása volt, a nyilvánosság előtt még mindig látszólagos nemzeti konszenzus érvényesült a revizionista keleti politikáról. Ennek pedig a politikai ára az

volt, hogy nem lehetett nyitni Kelet-Európa felé. 1959-ben a kitelepítettek ellenállása miatt nem lehetett megvalósítani egy fontos kezdeményezést: megnemtámadási szerződések megkötését Lengyelországgal és Csehszlovákiával.

Az 1960-as évek elején a szövetségi kormány külső nyomásra egyre nagyobb érdeklődést mutatott a konkrét kelet-európai kezdeményezések iránt. Egyrészt megszűnt Bonn „kölcsönkapott vétója", vagyis a Nyugat már nem tekintette a magáénak az NSZK konfliktusát a Szovjetunióval. Tehát az elszigetelődés veszélye miatt a nyugatnémet külpolitikának alkalmazkodnia kellett az új helyzethez (Kiss). A nyugati szövetségesek ugyanis egyre inkább a nemzetközi enyhülés akadályaként szemlélték Bonn hajthatatlannak látszó álláspontját az újraegyesítés ügyében; az NDK és az Odera–Neisse-határvonal elismerését, valamint azt javasolták, hogy Nyugat-Németország létesítsen diplomáciai kapcsolatokat a szocialista országokkal. Egyre nagyobb volt a belső nyomás is a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Brentano utódja, Gerhard Schröder aktívan szorgalmazta a keleti politikát.

Schröder felismerte, hogy a szuperhatalmak egyre inkább kész tényként kezelik Németország megosztottságát, ugyanakkor az Ostpolitik útján elő lehet mozdítani az újraegyesítés hosszú távú célját. Kelet-európai jelenlétével az NSZK meggyőzheti a kelet-európai államokat, hogy az újraegyesítés az ő érdekeiket szolgálja. Cáfolhatja azt a képet, hogy az NSZK militarista, revansista hatalom; gazdasági erejével kóstolót adhat azokból az előnyökből, amelyek az újraegyesítés nyomán várhatók. A policentrizmus támogatásával kialakulhat bizonyos fokú függetlenség, amely nyitottságot eredményezhet a nyugati célok iránt, ideértve az egyesítés elfogadását is. A kelet-európai nyitás abban nyilvánult meg, hogy Bonn támogatta a formális kereskedelmi kapcsolatok megkötését, és fontos döntéshozók egyre inkább elhatárolták magukat az olyan elvektől – mint a Hallstein-doktrína vagy az Odera–Neisse-határ ideiglenes jellege –, amelyek gátolták a nyitást. Ezt a felismerést azonban alig követték tettek. Kereskedelmi szerződések születtek ugyan, de a politikusok nyilvánosan ragaszkodtak külpolitikai dogmáikhoz.

Ennek számos oka volt, melyek közül a legfontosabb a kitelepítettek ellenállása lehetett. Szervezeteik olyan feltételekhez kötötték a diplomáciai kapcsolatok normalizálását, melyekről tudták, hogy nem elfogadhatóak a kelet-európai kormányok számára. A német–csehszlovák tárgyalások során a szudétanémetek problémája és a müncheni egyezmény jogi státusa akadályozta a megegyezést. A németek ragaszkodtak hozzá, hogy Nyugat-Berlin kerüljön bele a kereskedelmi szerződésbe, Prága pedig ragaszkodott hozzá, hogy az NSZK ne kérdőjelezze meg Csehszlovákia területi integritását azáltal, hogy a müncheni egyezményt ab initio semmisnek nyilvánítják. Csehszlovákia hajlandó lett volna Berlin kérdésében engedni egy fenti értelmű egyoldalú nyugatnémet nyilatkozat fejében, de Bonn elutasította az ajánlatot. A német evangélikus egyház 1965-ben nyilatkozatot tett közzé, mely szerint a legmegfelelőbb német hozzájárulás a megbékéléshez az lenne, ha az NSZK elutasítaná a kitelepített lobbi által képviselt revizionista követeléseket.

Az 1966-ban hatalomra került nagykoalíció megpróbálta egy „békés európai rend" kereteibe illeszteni keleti politikáját. A népek megbékélése jegyében igyekezett javítani a kapcsolatokat anélkül, hogy azt a benyomást keltené, meg akarja osztani a kelet-európai országokat. Kurt Georg Kiesinger kancellár olyan fokozatos evolúciós folyamatot képzelt el, melynek eredményeként a Szovjetunió és szövetségesei felismerik, hogy a békés változás, különösen a németkérdésben, az ő javukat is szolgálja. Kifejezte megértését azzal kapcsolatban, hogy a lengyelek biztonságos határok mögött

akarnak élni, és kinyilvánította: a müncheni egyezmény „már nem érvényes". Ugyanakkor kifejtette, hogy a keleti határokat csak a békerendezés állapíthatja meg véglegesen, és a kormány minden kitelepített német érdekeit képviseli, így a szudétanémetekét is, akik állampolgársági helyzetét, illetve egyéb alapvető problémáit rendezni kell, mielőtt a müncheni egyezmény elveszíti érvényességét.

Az NSZK először Romániával kötött egyezményt, majd 1967-ben kereskedelmi szerződést írt alá Csehszlovákiával és 1968-ban diplomáciai kapcsolatokat létesített Jugoszláviával. További siker azonban nem koronázta az erőfeszítéseket. Románia elsőként történt elismerése rossz lépésnek bizonyult, hiszen megerősítette a Szovjetunió félelmét, hogy az NSZK ellentétet akar szítani a Varsói Szerződés soraiban.

Az 1969-es SDP–FDP koalíció meg akarta újítani Bonn keleti politikáját, és hajlandóságot mutatott arra, hogy olyan egyezményeket kössenek, amelyek tiszteletben tartják minden kelet-európai ország területi integritását. Az 1970-es szovjet, illetve lengyel egyezmények elismerték az 1945 utáni status quót. Ugyanakkor a lengyel szerződés hivatalos értelmezése szerint Bonn leszögezte, hogy nem képviseli az egységes Németországot. A kitelepített németek szervezetei azt várták a CDU-tól, hogy a szövetségi parlamentben világosan elhatárolja magát a keleti szerződésektől, de a CDU/CSU koalíciónak nem volt más választása, mint elfogadni azokat. Tette ezt azzal a fenntartással, hogy a szerződés nem prejudikálja az újraegyesített Németország végleges határait a jövőbeli békeszerződésekben. Bár a CDU/CSU tartózkodott a szavazástól, Franz Josef Strauss, Bajorország tartományi miniszterelnöke érvényesnek nyilvánította a szerződéseket. Ugyanakkor Helmut Kohl kancellár 1984-ben arról beszélt, hogy az NSZK elismeri Lengyelország jelenlegi határait, de ez nem kötelezi az újraegyesített Németországot. Kohl azonban tisztában volt vele, hogy területi revízió Németország javára nem lehetséges, de nem is kívánatos. Mivel azonban a kitelepítettek szervezetei legalább a lehetőségét fenn akarták tartani, hogy az egyesített Németország visszakap bizonyos elveszett német területeket, Kohl nem foglalt egyértelműen állást az Odera–Neisse-határ mellett. Még az 1989-ben Varsóban elfogadott közös nyilatkozat is nyitva hagyta a kérdést. Kohl csak 1990-ben változtatott irányt, amennyiben elfogadta a lengyel határ megváltoztathatatlanságát. A két német parlament pedig azonos szövegű nyilatkozatban ismerte el véglegesen a lengyel határt. Végül az Odera–Neisse-vonal részét képezte a kettő plusz négyes, illetve a német–lengyel kétoldalú szerződésnek. A szudétanémet kitelepítettek szervezeteneknek a CSU-n és a bajor tartományi kormányon keresztül végrehajtott beavatkozásai késleltették a német–csehszlovák tárgyalások menetét, amelyek 1997-re megbékélési nyilatkozathoz vezettek Németország és Csehország között.

Franciaország és a keleti politika

Franciaország csak vonakodva vett részt a hidegháborúban. A nagyhatalmak konfliktusa megfosztotta Franciaországot a Kelet és Nyugat közötti híd szerepétől, és arra kényszerítette, hogy az Egyesült Államok által létrehozott szövetségi rendszerben alávesse hatalmi érdekeit a tömbérdeknek. Párizs diplomáciai mozgástere leszűkült, és csak a hatvanas évekre sikerült megtalálnia azt a szerepet, amely a hőn áhított nagyhatalmi státust biztosíthatta számára. De Gaulle önálló kül- és biztonságpolitikája újrafogalmazta a francia szerepet a nyugati szövetségi rendszeren belül, és a tömbrendszer meghaladásának igényével sikerült összeegyeztetnie a francia nemzeti érdeket a nemzetközi rendszer által szabott korlátokkal (Bozo). 1958-ban De Gaulle előterjesztett

egy világ-triumvirátusra vonatkozó elképzelést, amely az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország részvételével működött volna. Terve végső soron arra irányult, hogy Franciaország beleszólást kapjon a Nyugat nukleáris politikájának meghatározásába. De Gaulle diplomáciai eszköznek tekintette javaslatát: „Meg kellett találnom a módját, hogy elhagyjam a NATO-t, hogy visszaszerezzem a szabadságot, amelyet a negyedik köztársaság feladott. Ezért kénytelen voltam a Holdat kérni" (Lundestad). Kimondva, kimondatlanul azonban a francia függetlenséghez nem lett volna elegendő a force de frappe, azaz az önálló nukleáris ütőerő. Párizs annak biztos tudatában járta, járhatta külpolitikai külön útját, hogy aranyalapként számíthatott az Egyesült Államok stratégiai ütőerejére, amely az Elbától nyugatra kétséget kizáróan garantálta az USA nyugati szövetségeseinek biztonságát. De Gaulle maga az Egyesült Államokat olyan „tartaléknak" vagy „fegyverarzenálnak" tekintette, amelyet szükség esetén az európaiak felhasználhatnak.

A háború utáni francia politika másik pillére az európai integráció volt. Az európai integrációs folyamatban kulminálódó francia–német együttműködéshez azonban paradox módon hozzájárult az a nagyhatalom is, amelyik hagyományosan távol tartotta magát a kontinens ügyeitől: Nagy-Britannia. 1956-ban a francia kormány még a britekkel akart együtt haladni, nehogy magára maradjon a németekkel szemben. A szuezi válság azonban lökést adott Párizsnak ahhoz, hogy határozottan Európa felé forduljon. Amikor Anthony Eden brit miniszterelnök felhívta francia kollégáját, Guy Mollet-t, hogy Egyiptom francia–brit invázióját le kell állítani, az utóbbi megdöbbent. Mollet éppen Adenauerrel tárgyalt, aki nyomban megragadta az alkalmat, hogy előmozdítsa az európai integráció ügyét: „Itt az alkalom, hogy felépítsük Európát" (Lundestad). Ennek megfelelően aztán De Gaulle 1963-ban megvétózta az általa amerikai „trójai falónak" tartott Anglia tagságát a Közös Piacban, majd megkötötte az Elysée-szerződést az NSZK-val, melynek célja az volt, hogy a két ország közös politikát dolgozzon ki a külügyek, a védelem, az oktatás és az ifjúsági ügyek terén.

Párizs legfontosabb keleti partnere már nem Varsó vagy Prága volt, mint 1938 előtt, hanem Moszkva. Nem véletlenül, hiszen De Gaulle koncepciója szerint „a kis államok keveset számítottak". A Szovjetunióval kiépített különleges kapcsolat Franciaország nemzetközi ambícióit szolgálta. Kelet-Közép-Európa jelentőségét vesztette a háborút követő francia politikában. A szovjet tömb elzárkózása miatt a diplomáciai, politikai, gazdasági, kulturális és humanitárius kapcsolatok a minimumra csökkentek, bár a kölcsönös előnyök alapján bizonyos kereskedelmi kapcsolatok fennmaradtak. Kelet-Európa szovjetizálása ellen a francia politikának nem volt különösebb kifogása, hiszen a számára amúgy is jelentéktelen térség szovjet ellenőrzése nem veszélyeztette a francia érdekeket. Akárcsak a német vagy a brit politikában Kelet-Európa homogén, arctalan tömbnek tűnt föl (les pays de l'Est). Ezzel magyarázható, hogy a francia külpolitika számára az 1956-os forradalom inkább probléma volt, és nem kihasználandó lehetőség. Az 1956-ot követő magyar–francia kapcsolatokat sem a Kádár-rendszer megtorlásai terhelték meg, hanem az a tény, hogy Magyarország dömpingáron adott el rádiókat Algériának, melyeken a helyi lakosság a Magyar Rádió által sugárzott felforgató, franciaellenes adásokat hallgathatta.

A hatvanas évek elején jelentős változások történtek a francia külpolitikában. Az önálló nukleáris ütőerő kiépítése lehetővé tette, hogy De Gaulle szembeforduljon az Egyesült Államokkal (ez azonban nem jelentett szakítást). Az 1963-as francia–német szerződés pedig intézményesítette a két ország megbékélésen alapuló viszonyát, bár Ludwig Erhard kancellár 1963 végén a franciaorientált védelmi politika helyett az

amerikait választotta. Ezzel párhuzamosan Párizs hozzálátott „Európa az európaiaké" víziójának megvalósításához. Ennek keretein belül közeledett Moszkvához. Deklarált célja a tömbpolitika és a „jaltai rendszer" meghaladása volt, bár eddigi ismereteink alapján nem világos, hogy a De Gaulle-i rendszerben a kelet-európai országoknak milyen státusuk lett volna. Az világos, hogy nem volt cél a kommunista rendszerek felszámolása, de a Szovjetunió privilegizált kelet-európai helyzetének felszámolása sem. Franciaország igyekezett bővíteni kelet-európai kapcsolatait gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt. Két ország kapott megkülönböztetett figyelmet: Lengyelország és Románia. Ebben vélhetően szerepet játszottak a történelmi tényezők, vagyis a két világháború közötti korszak öröksége, Lengyelország földrajzi elhelyezkedése Németország és a Szovjetunió között, és – mint ez De Gaulle 1966-os varsói látogatásán hangsúlyt is kapott – a Németországgal kapcsolatos közös történelmi tapasztalatok. Szerepet játszott még a két ország frankofón beállítottsága, ami a románok esetében még nyelvi rokonsággal is párosult, valamint Bukarest különutas vagy annak tetsző külpolitikája – francia jobboldali körökben Nicolae Ceauşescut a „Kelet De Gaulle-jaként" tartották számon. Párizs lengyelbarát külpolitikáját befolyásolhatta még a mintegy négyszázezer fős franciaországi lengyel emigráció.

Egy-egy szatellitország megítélésében nem játszott szerepet a belpolitikai helyzet, de a politikai berendezkedés sem (Kecskés). Erre már csak azért sem volt lehetőség, mivel 1966-ban De Gaulle látványos látogatást tett Moszkvában (bár hangot adott a szovjet politikai vetetéssel való nézeteltéréseinek), és ezt követően nagy gyakorisággal történtek kormányfői látogatások. Különösebb materiális – gazdasági vagy biztonságpolitikai – érdeke a franciáknak sehol sem volt Kelet-Európában. Ezt tükrözi, hogy a gyakori miniszteri vagy még magasabb szintű látogatásoknak csak ritkán volt kézzelfogható eredménye. Párizs érdeklődése szimbolikus volt, az önálló, blokkoktól független politizálás látszatát keltette, illetve a tömbpolitikától való eltávolodás De Gaulle-i politikájának üzenetét hordozta. De Gaulle keleti politikájában némi törést jelentett a csehszlovákiai szovjet intervenció (1968), bár a francia–csehszlovák kapcsolatok gyorsan normalizálódtak, és felértékelődött a francia külpolitikában a szovjet tömbből 1948-ban kivált Jugoszlávia (Kecskés). Ezt követően tehát a keleti tömb országai közül a Szovjetuniót Lengyelország, Románia, illetve Jugoszlávia követte fontossági sorrendben. A hetvenes években, akárcsak a korábbi évtized során, Románia önállónak ható külpolitikáját méltányolták Párizsban, ahol egyébként egy sor világpolitikai kérdésben Moszkva álláspontját támogatták. Francia részről Ceauşescu román pártvezér párizsi látogatásakor azt hangoztatták, hogy a két ország számos nemzetközi kérdésben hasonló álláspontot foglal el. Jacques Chirac miniszterelnök 1975-ös bukaresti látogatása Románia függetlenségi törekvéseit volt hivatott támogatni. Magyarország ebben az időszakban a tömbön belül is hátulra került a francia külpolitika fontossági sorrendjében, melyet az akkori magyar külpolitika a két világháború közötti korszak hagyatékának tulajdonított. Ugyanakkor Kádár 1978-as és Lázár György 1979-es párizsi vizitje arra utalt, hogy a magyar belpolitikai változások miatt a magyar szerep lassan felértékelődik a francia külpolitikában. Ez egyben arra is rámutatott, hogy egy addig elhanyagolt szempont, a belpolitikai helyzet, illetve stabilitás szerepe felértékelődött. Moszkva után az első számú partner mégis Varsó maradt, amit az is jelzett, hogy ide vezetett Giscard d'Estaing elnök első kelet-közép-európai útja. Franciaország ugyanakkor nem kívánta megváltoztatni a fennálló helyzetet: egy 1977-ben kiadott lengyel–francia közös közlemény a szuverenitás és az egymás belügyeibe való be nem

avatkozás tiszteletben tartásáról beszélt. Sőt, az enyhülés politikájának olyan eredményei voltak, amelyeket Franciaország feltétlenül meg akart őrizni.

A hetvenes években Németország az Ostpolitik keretein belül folytatott egyre aktívabb kelet-európai politikája aggodalmat okozott Párizsban. A német keleti politikával szembeni fenntartások miatt Franciaország közeledett az Egyesült Államokhoz, Pompidou és Nixon egyetértett, hogy bár Nyugat-Németországot kulturális és gazdasági szálak kötik a Nyugathoz, potenciálisan a keleti irányba vonzódik (Lundestad). Mindez nem ösztönözte a franciákat arra, hogy nagyobb erőforrásokat vessenek be Kelet-Európában a német befolyás ellensúlyozására. Erre utal, hogy 1974-ben megszüntették a kelet-európai térségbe irányuló francia rádióadásokat. Ez önmagában is a térség csekély fontosságát jelzi a francia külpolitikában. A kelet-európai aktivitás célja valószínűleg a francia külpolitikai függetlenség demonstrálása volt. A hetvenes évek végétől gazdasági szempontok is szerepet játszottak a francia politikában. A gazdasági kapcsolatokat az határozta meg, milyen nyersanyagokkal rendelkezik az adott kelet-közép-európai ország, illetve az, hogy piaca mennyire képes fogadni a francia exportot. Ezzel együtt a magyar–francia kereskedelmi forgalom csak az egyhatodát tette ki a magyar–németnek, de a kiemelt fontosságú Lengyelország is csak a 28. volt a francia behozatal, és 20. a kivitel terén, míg 1981-ig Franciaország Lengyelország második legfontosabb külkereskedelmi partnere volt (Kecskés).

A nyolcvanas évek elején változás következett be a francia külpolitikában: François Mitterrand elnök változtatott elődjei Amerika-ellenes politikáján, és az európai rakétatelepítés, valamint az afganisztáni kérdés kapcsán az Egyesült Államok mögött sorakozott föl. Mitterrand 1982-ben megállapodott Helmut Schmidttel a francia–német biztonságpolitikai együttműködés felújításában, 1983-ban megújították az Elysée-szerződést és felállították a gyors reagálású haderőt (Force d'Action Rapide), amely megerősítette, hogy Franciaország hajlandó megvédeni Németországot az Elbánál. Ugyanakkor az enyhülés örökségét sem kívánták maradéktalanul hátrahagyni. Többek között attól tartottak ugyanis, hogy a visszatérés a hidegháborúhoz destabilizálhatja Kelet-Európát. A francia politika számára a détente azt jelentette, hogy enyhülhet a Kelet-Európa fölött érvényesülő szovjet ellenőrzés, és esetleg a térség „finlandizálására" is sor kerülhet. Olyan forgatókönyv is elképzelhetőnek látszott, hogy Kelet-Európa visszatér a „Kominform előtti időkhöz", a „nemzeti kommunista" modellhez, amely lehetővé teszi a sajátos történelmi tapasztalatok és helyzetek alapján való fejlődést (Bozo). Vagyis a stabilitás figyelembevételével Franciaország lehetségesnek és kívánatosnak tartotta a kelet-európai rendszerek evolúcióját, de a rendszerváltást és a Szovjetunió teljes kiszorulását nem. Mitterrand még az 1981-es varsói puccs után is hitt abban, hogy a Szovjetunió kelet-európai dominanciája fokozatosan megkérdőjeleződhet. Az általa előírt recept szerint tehát bölcsességet kellett mutatni, de nem távolmaradást vagy közönyt (Bozo).

Gorbacsov hatalomra kerülése után Mitterrand felújította a Moszkva és Párizs között korábban fennálló szorosabb, „történelmi jellegű" kapcsolatokat, melynek célja a szovjet–amerikai enyhülés előmozdítása volt francia égisz alatt. Ugyanakkor nézeteltérés alakult ki az elnök, illetve Jacques Chirac miniszterelnök között Gorbacsov megítélésében. Chirac, illetve a Quai d'Orsay kevésbé bízott Gorbacsovban, mint Mitterrand, a külügyminisztérium pedig már az enyhülés szót sem szívesen használta. Emellett a szovjet–amerikai közeledés miatt Franciaország mozgástere leszűkült, de más európai országok is egyre inkább Moszkva partnereivé váltak. Párizs többé már nem volt a kelet–nyugati párbeszéd privilegizált partnere. Franciaország attól tartott,

hogy az új détente eredményeként szovjet–amerikai megegyezés jöhet létre Európa feje fölött, vagy pedig Moszkvának sikerül leválasztania az Egyesült Államokat Európáról. Emellett Párizs gyanakvással figyelte a szovjet leszerelési javaslatokat is, hiszen attól tartott, hogy Európa atomfegyver-mentesítését célozzák, márpedig a francia biztonság a nukleáris ütőerőn nyugodott. Emiatt az új szovjet külpolitika Párizs számára nem esélyként jelentkezett a hidegháborús patthelyzet meghaladására, hanem biztonságpolitikai kihívást jelentett (Bozo).

Lassan átalakult Franciaország kelet-közép-európai politikája is. Románia részben a Ceauşescu diktatúrája miatti belső bizonytalanság következtében, részben mert a francia fél úgy ítélte meg, hogy a gazdasági együttműködés nem vált be, háttérbe szorult. A nyolcvanas évek elején pedig a belpolitikai válság miatt Lengyelország is. Felértékelődött viszont Magyarország, mégpedig Kádár személye, illetve amiatt, hogy „mérsékelt hatalmi csoportok" kormányozták. Ennek jeleként Mitterrand az összes szocialista ország közül elsőként Magyarországra látogatott el, ezt követően pedig Kádár utazott Párizsba (Kecskés). Hamarosan azonban ismét lehűltek a kapcsolatok, vélhetően azért, mert a magyar államtól francia üzleti körök nem kaptak megrendeléseket. A kapcsolatépítés tehát esetleges volt, nem épült hosszú távú stratégiára. 1987-et követően azonban a francia diplomáciának szembe kellett néznie azzal a ténynyel, hogy kiszorul egész Kelet-Európából, mégpedig a történelmi rivális, Németország javára. 1988-ra világossá vált, hogy Németország átvette Franciaország helyét, és a Szovjetunió első számú nyugat-európai partnerévé lépett elő. Párizst különösen az aggasztotta, hogy a genscheri külpolitika megértőnek bizonyult a szovjet leszerelési törekvések iránt (Bozo).

Megismétlődni látszott tehát a két világháború közötti minta, amikor Franciaország a harmincas évek végén elvesztette privilegizált szerepét a nyugat-európai országok közül a szovjet külpolitika számára, sőt az európai politikát Moszkva beleegyezésével Németország diktálta. A két történelmi szituáció azonban nem volt azonos, sőt a harmincas évek végének nagypolitikai trendje pontosan ötven év elmúltával vett végleges fordulatot az ellenkező irányba. Hiszen a Szovjetunió 1939-ben tette meg az első lépéseket Kelet-Európa ellenőrzése felé, amely 1945 után érte el a végkifejletét. A nyolcvanas évek végének szovjet külpolitikája viszont fél évszázad után megindult Kelet-Európa elengedésének irányába. Míg Németország 1939-ben Franciaország szétzúzásához akart szabad kezet kapni Moszkvától, addig a nyolcvanas évek végén a két ország viszonyából teljes mértékben hiányzott az ellenségeskedés eleme. Míg a harmincas évekig a térség a francia biztonság (rogyadozó) pillérének számított, addig az évszázad vége felé ez az elem – talán Lengyelország kivételével – hiányzott a francia gondolkodásból. Bár Bonn és Párizs versengett a kelet-európai pozíciókért – Bonn nagyobb erőbefektetéssel, mint Párizs –, Franciaország ezt nem akarta mindenáron ellensúlyozni, hiszen a német térnyerés nem a francia biztonság kárára történt.

Ez nem jelentette, hogy a németek keleti politikája nem okozott aggodalmat Párizsban. Attól lehetett tartani ugyanis, hogy a Genscher-féle Ostpolitik miatt az NSZK kevésbé lesz érdekelt a nyugati szövetségi rendszer stratégiai és politikai kohéziójának, illetve Franciaország nukleáris státusának fenntartásában. Kohl azonban elébe ment a francia aggodalmaknak és erőteljesebb együttműködést javasolt a franciáknak. Mitterrand, aki felismerte, hogy csak abban az esetben lehet elkerülni, hogy Németország kijátssza a Keletet a Nyugat ellen, ha nagyhatalmi szerepet kínálnak neki, mégpedig az európai konstrukción belül, fogadókészséget mutatott a kancellár

javaslatára. Franciaország válasza az „új détente-re” a német–francia viszony intenzívebbé tétele volt, ami a nyolcvanas évek végére új, minden addiginál intenzívebb szakaszba érkezett (Bozo). Németországot Kelet-Európában is ellensúlyozni szerették volna, de a viszony elmérgesedése helyett végül a két ország kelet-európai politikájuk összeegyeztetésében állapodott meg. Mitterrand már az első elnöki periódusa végén merészebb kelet-európai politikát javasolt, hogy ne kelljen átengedni a kezdeményezést az aktívabban fellépő németeknek.

Franciaország 1988-ban késznek mutatkozott, hogy újra elfoglalja a térségben azt a helyet, amely történelmileg már korábban kialakult ezekkel az országokkal, és a kulturális, gazdasági kapcsolatok mellett a politikai párbeszéd fejlesztésére törekedjék. A párizsi magyar nagykövetség decemberben készült elemzése szerint a francia kormányzat kész eltávolítani, sőt a későbbiekben leválasztani a kelet-európai országokat a Szovjetunióról a francia befolyás erősítése révén. A rendszerváltás előestéjén Kelet-Európa szerepe a francia külpolitikában egyértelműen felértékelődött, sőt prioritássá vált (Kecskés). Érdekes módon azonban Németország is támogatta, hogy Párizs jelentősebb szerepet töltsön be Kelet-Európában. Erre még Genscher külügyminiszter hívta föl francia kollégája, Roland Dumas figyelmét. Bonn, illetve Párizs hajlandónak mutatkozott összehangolni keleti politikáját, melynek eredményeként 1988-ban megegyeztek, hogy koordinálják a magas szintű kelet-európai látogatásokat. Egyértelműen új szempontok alapján jelölték ki a térségen belüli prioritásokat. A történelmi megfontolások végképp háttérbe szorultak. Ehelyett a „kiemelés legfontosabb mércéje a gazdasági-társadalmi változások az adott országban megfigyelhető mélysége” volt (Kecskés). Ezek alapján az első csoportba Lengyelország és Magyarország került.

Ugyanakkor a francia vezetés, amelyet váratlanul értek az 1989-es rendszerváltó események, nagy hangsúlyt fektetett a stabilitás kritériumára. Franciaország tartott a regionális káosztól. Ezért Mitterrand, akárcsak a harmincas évek francia diplomáciája, egy konföderációs tervvel állt elő, amelyet azonban az érintettek, akárcsak fél évszázaddal korábban, most sem nem támogattak. A stabilitásra való törekedés volt az a szempont, amely áthidalta a második világháború előtti, illetve utáni korszakot. Párizs aggodalommal figyelte, hogy az átalakulás kicsúszik az irányítás alól, és mérsékeltebb tempójú reformfolyamatot kívánt. Tartottak ugyanis a Szovjetunió reakciójától, illetve a regionális ellentétek újjáéledésétől. Lengyelországban kiszámíthatóbbnak látszott az átalakulás, mint Magyarországon, emiatt Varsó Budapest elé került az első csoporton belül. Emellett gazdasági szempontok is szerepet játszottak: úgy ítélték meg, hogy Magyarország az NSZK gazdasági érdekszférájába került. Lengyelország esetében történelmi, érzelemi szempontok egyaránt mutatkoztak.

A francia kelet-közép-európai politika szempontjai a következők voltak. Először is Németország ellensúlyozása, de a németnél jóval kisebb erőbefektetéssel, és végső soron annak tudatában, hogy Franciaország csak a másodhegedűs szerepét játszsza az NSZK mögött. Végül nem sikerült a két hatalom kelet-európai politikáját öszszehangolni, és munkamegosztásra sem került sor. Franciaország attól félt ugyanis, hogy Bonn az ígéretes országokat, mint Magyarország, magának tartja meg, míg Párizsra hagyja az elmaradottakat, mint Románia. Másodszor Jalta túllépése, óvatos, evolúciós folyamat eredményeként, a Szovjetunió provokálása nélkül. Ahogy Mitterrand megfogalmazta az egyébként hasonlóan óvatos Bush elnöknek: nem szabad túl gyorsan haladni Kelet-Európában, nehogy destabilizáljuk Gorbacsovot. Harmadszor a szociáldemokrácia meghonosítása, melyben nyilvánvalóan számítottak a hatal-

mon levőkre. Végül az új francia keleti politikának gazdasági vetülete is volt, mégpedig az, hogy piacot teremtsen a francia ipar számára.

Akárcsak az 1870 óta eltelt korszak minden fordulópontjánál, az 1980-as dekád végén is Franciaország külpolitikáját a Németországhoz fűződő viszony határozta meg. Még kísértettek a múlt árnyai. Párizs kifejezetten tartott a német egyesüléstől, akárcsak a londoni vezetés. A brit és a francia vezetők igyekeztek közös platformot találni. Thatcher, aki németellenes érzelmeket vallott, valamilyenféle konföderációt képzelt el a két Németország között. Mitterrand kifejtette, amikor veszély leselkedett, Franciaország és Anglia mindig különleges kapcsolatokat létesített. „Ennek most ismét elérkezett az ideje." Az elnök Kelet-Berlinbe is ellátogatott, hogy lassítsa az egyesülési folyamatot, mondván, hogy „az NDK-nak és Franciaországnak még sok közös teendője van". Franciaország még a korábbinál is jobban igyekezett Németországot az unióhoz kötni, ami elvezetett Maastrichthoz (Lundestad). Bár Bonn szerette volna összehangolni keleti politikáját Párizzsal, Mitterrand erre nem volt hajlandó. Franciaország elutasította a nukleáris politikával kapcsolatos konzultáció intenzívebbé tételére vonatkozó német kívánságot is. Németország pedig lelassította az európai gazdasági és monetáris unióhoz vezető folyamatot. Mitterrand számára az európai integráció mélyítése vált az első számú prioritássá, mint a hidegháború közelgő lezárására adandó legmegfelelőbb válasz (Bozo). Ez azzal magyarázható, hogy az 1989-es annus mirabilis során Franciaország status quo hatalom volt, amely tartott a kelet-európai fejlemények francia szempontból negatívnak vélt következményeitől. Vagyis attól, hogy megbomlik a Nyugat kohéziója, miközben a Szovjetunió távlati céljai nem változnak. Franciaország képtelen volt alkalmazkodni a gyorsan kibontakozó kelet-európai fejleményekhez, de a nyugati integráció felgyorsításának igénye azzal is magyarázható, hogy Párizs így akarta megteremteni a keleti változásokhoz a megfelelő feltételeket.

A rendszerváltást követően továbbra is a stabilitás fenntartása volt a francia politika célja, ami a délszláv háború miatt még inkább felértékelődött. Emiatt a francia politika szorgalmazta a nyugati integráció kiterjesztését azokra a volt keleti tömbhöz tartozó országokra, amelyek arra a leginkább érettek voltak.

Nagy-Britannia és Kelet-Európa

Nagy-Britannia hagyományos kelet-európai politikája fontosabbnak tartotta a térség stabilitását, mint az önrendelkezését. A pozitív érdekek hiányának tulajdonítható, hogy szinte semmi ellenállást nem tanúsított, amikor a terület Németország, majd a Szovjetunió hegemóniája alá került. És ezzel magyarázható az óvatos és csupán gazdasági érdeklődést mutató brit politika a második világháború és a rendszerváltás között. London ugyan biztonsági kihívást látott abban, hogy a Szovjetunió megszállva tartotta Kelet-Közép-Európát, de abban is, hogy a térségben kirobbanó forradalmi megmozdulások veszélybe sodorhatják a kontinens biztonságát. Ezért abban bíztak, hogy a helyi kommunista rezsimek reformokat vezetnek be az elégedetlenség féken tartására (Hughes). Akárcsak Franciaország vagy Németország, Nagy-Britannia is a status quo fenntartásában és a kommunista rendszerek lassú, evolúciós jellegű átalakulásában volt érdekelt. Úgy vélték, a szovjetek és a kliensállamok közötti konfliktusok veszélyeztetik a kontinentális stabilitást. Attól is tartani lehetett, hogy a kommunista rendszerek összeomlása miatt feléledriek a regionális konfliktusok, esetleg Németország ismét kiterjeszti hegemóniáját.

A brit vezetés számára a kelet-közép-európai térség homogén tömb volt. Nagy-Britannia Kelet-Közép-Európa megszállását, illetve a Varsói Szerződést fenyegetésként fogta fel. A csehszlovákiai puccs, illetve a berlini válságig a kelet-európai hatalomátvétel kevés aggodalmat okozott a Whitehall számára. Ezt követően Nagy-Britannia csatlakozott az Egyesült Államokhoz, és támogatta a kommunista rendszerek destabilizálására irányuló törekvéseket Albániában, a balti államokban és Ukrajnában. Ezeknek a kísérleteknek a kudarca, illetve a koreai háború a kelet-európai politika újragondolását váltotta ki. Eszerint az amerikaiak gátlástalansága és nem a szovjetek agresszivitása veszélyeztette a békét. Kelet-Európa a Szovjetunió létfontosságú biztonsági érdekeit képezte, és a szovjet hatalom elleni felkelések nemcsak kudarcra vannak ítélve nyugati beavatkozás nélkül, hanem a kelet–nyugati feszültség veszélyes eszkalációjához is vezethetnek. Érdekes módon a brit elemzés több ponton egyezett az amerikaiak helyzetértékelésével, és emiatt az Egyesült Államok is felhagyott a kelet-európai rezsimek erőszakos destabilizálására tett kísérletekkel (Hughes). Vagyis az ötvenes évek elejétől a brit (és az amerikai) politika alapvetően ismét defenzív lett.

Lengyelország példája arra utalt, hogy lehetséges a kommunista rendszerek és alattvalóik közötti feszültség oldása, és ebben a Nyugat is segíthet, amennyiben a gazdasági és egyéb reformokat esetlegesen bevezető kelet-európai országokkal szorosabb kereskedelmi, kulturális és tudományos kapcsolatokat alakít ki. Ez az álláspont, amely a hatvanas évek elején alakult ki, még mindig veszélyesnek tartotta a kontinentális béke szempontjából a kommunistaellenes felkeléseket (egyúttal reménytelennek is). Úgy vélték, hogy az enyhülés, illetve a belső liberalizálás egymást segítő folyamatok, melyek hosszú távon elősegítik a kommunista dogma erózióját, illetve a kelet–nyugati feszültség csökkenését. A szovjet ellenőrzés gyengülését a csatlósok fölött az evolúció, és nem a forradalom hozza meg. A Foreign Office-ban uralkodó, bár nem egyedüli vélemény szerint a Szovjetunió hajlandó beleegyezni a lassú változásokba Kelet-Európában. Harold Wilson miniszterelnök és kormánya támogatta a Kelet-Európa ellen 1948-tól bevezetett stratégiai embargó enyhítését. Akárcsak a két világháború között, Angliának csak gazdasági érdekei fűződtek a térséggel való kapcsolatok erősítéséhez, a kelet–nyugati viszony kül-, illetve biztonságpolitikai szempontjait nem tartotta fontosnak. Emiatt De Gaulle-lal ellentétben Wilson egyetlen kelet-európai országba sem látogatott el miniszterelnöksége idején (Hughes).

Az enyhülési folyamat melletti elkötelezettség, valamint a kontinentális stabilitás megerősítésének célja jellemezte a brit politika válaszát az 1968-as szovjet beavatkozásra Csehszlovákiában, holott az intervenció csapást mért arra az elképzelésre, miszerint a Szovjetunió hajlandó elfogadni a kommunista rendszerek evolúciós demokratizálódását annak érdekében, hogy kelet-európai uralmát fenntarthassa. A britek szinte ösztönösen ellenezték a forradalmakat, az 1956-os magyar válság kapcsán a Foreign Office illetékese szerette volna lehűteni a budapesti „forrófejűeket". 1968-ban is tartottak a csehszlovákiai reformfolyamat végkimenetelétől. A Foreign Office arra jutott, hogy a Nyugat nem sokat tehet a kelet-európai reformerek érdekében, és Angliának nem szabad semmi olyat tennie, amely ronthat a csehszlovák–szovjet viszonyon. A Nyugat nem tartotta valószínűnek, hogy Moszkva megszállja Csehszlovákiát, és kizárt mindenfajta megtorlást arra az esetre, ha mégis megtenné.

Végső soron London szavakban elítélte a beavatkozást, de igyekezett elkerülni minden olyan lépést, amely hátrányosan érinthetné London diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatait a kelet-európai országokkal. Ezt a következtetést pedig azért vonhatták le, mert brit elemzések szerint az invázió nem takart szovjet fenyegetést a NA-

TO-tagállamok részére. Bár Michael Stewart külügyminiszter szerint a beavatkozásban részt vevő államokkal nem lehet úgy folytatni a viszonyt, mintha mi sem történt volna, a Wilson-kormány minden olyan szankciót elvetett, amely a nyugat-európai kereskedelmi konkurencia malmára hajthatta volna a vizet. Bár a szovjet–angol kapcsolatok megromlottak, ez csak részben volt a Duna-hadművelet következménye, és más okoknak volt tulajdonítható (Hughes). Hasonlóan visszafogott volt a brit kormányzat az 1981-es lengyel válság során, és az 1982-ben bevezetett szankciók nem mentek messzire. London Washingtonnal szemben támogatta a Nyugat-Európába vezető szovjet gázvezeték megépítését. Nem csak a kereskedelmi érdek vezette a briteket. Nem tűntek el azok a hagyományos brit külpolitikai megfontolások sem, amelyek a francia és német befolyás ellensúlyozására törekedtek a kelet-közép-európai térségben (Magyarics).

A nyolcvanas években bizonyos változás állt be Nagy-Britannia politikájában. Ebben – akárcsak Franciaország esetében – szerepet játszott a régió gazdasági jelentőségének felértékelődése a súlyos problémákkal küszködő brit gazdaság számára, de szerepet kapott a hagyományos brit egyensúly-politika a németekkel szemben. Ezen a ponton Magyarország lett London legjelentősebb regionális partnere. Budapest alkalmat kínált a kommunista államok differenciált kezelésére. Nagy-Britannia hagyományos regionális partnerei, Lengyelország és Csehszlovákia erre a szerepre alkalmatlanok voltak. A brit stratégia az volt, hogy intenzívebb gazdasági kapcsolatokat építsenek ki a keleti államokkal, számon kérjék az emberi jogok betartását, és a segélyeket összekapcsolják a belső reformokkal. Ugyanakkor 1985 után – akárcsak a francia külpolitika – a britek ügyelni kívántak arra, hogy ne okozzanak problémákat Gorbacsovnak (Magyarics). Amikor azonban a hegemón hatalom megroppanásának következtében lezajlott a rendszerváltás, a brit politika arra koncentrált, hogy a régió ne süllyedjen az etnikai vagy egyéb konfliktusok mocsarába, és a biztonságpolitikai vákuum betöltése céljából támogatta a NATO keleti terjeszkedését annak ellenére, hogy Nagy-Britanniának továbbra sincsenek „közvetlen biztonsági érdekei a tétségben". Ez hatalmas változást jelentett az 1920-at követő időszakhoz képest, amikor Nagy-Britannia (és Franciaország) számon kérte ugyan a regionális stabilitást, de garanciát nem vállalt érte. Ezzel együtt a brit politika továbbra is szorgalmazta a regionális együttműködési formákat. A korábbihoz képest nőtt Nagy-Britannia gazdasági jelenléte: az 1990-es évek végén a szigetország például Magyarország ötödik legjelentősebb partnere volt az EU-n belül.

*

Az európai nagyhatalmak kelet-közép-európai politikája 1945 után nagyrészt szakítást jelentett a korábbi, két világháború közötti korszakkal, és ebben jelentős szerepe volt a második világháborút követő éra politikai-gazdasági változásainak. Ugyanakkor néhány alapvető elem túlélte az idők viharait, és máig meghatározó a térségünket érintő nagyhatalmi politika szempontjából. A párizsi békeszerződéseket követő időszakban jellemező volt, hogy a kelet-közép-európai államoknak választaniuk kellett a nagyhatalmi patrónusok között. Példaként említhető Franciaország és Nagy-Britannia versengése Magyarországért 1920-ban, vagy még inkább az a tény, hogy Prága részben azért vesztette el nagy-britanniai presztízsét, mert London túlságosan franciabarátnak ítélte meg a csehszlovák vezetést. Varsó közeledése Németországhoz 1935 után elidegenítette Franciaországot. Bár az 1960-as évek enyhülési politikája egymással rivalizáló

kelet-európai politikákat szült, ez – a két világháború közötti korszakkal ellentétben – nem vezetett különösebb konfliktushoz az érintett nagyhatalmak között, és nem fogalmazódott meg olyan követelmény sem az egyes államok számára, hogy azok válasszanak nagyhatalmi partnereik közül. Olyannyira, hogy a nyolcvanas évek végén az NSZK és Franciaország között szóba került, hogy hangolják össze kelet-európai politikáikat, bár ez a szándék a francia kételyek miatt nem realizálódott.

Új fejlemény volt 1945 után, hogy Nagy-Britannia és Franciaország időről időre gazdasági alapon közeledett a térséghez. Míg 1945 előtt a gazdasági szempontot alávetették a politikainak, addig a nyolcvanas években a gazdaság önmagában is fontos tényezőként jelent meg Párizs és London politikájában, amennyiben a térséget piacként kezdték tekinteni az áru-, illetve tőkeexport számára.

Egyes elemek nem változtak a nagyhatalmi politizálásban. Mindvégéig kulcsszó a stabilitás. Akárcsak az 1920–1930-as években a térség stabilitása első számú szempont, hiszen a térség instabilitása biztonsági kockázatokat rejt. Nem véletlen, hogy a nyugati hatalmak igyekeztek formákat találni ennek biztosítására. Akárcsak a második világháború előtt, azt követően is a regionális integráció látszott a megoldásnak. Az érintettek, illetve Németország, majd a Szovjetunió, ilyen-olyan indokkal elutasították ezeket a próbálkozásokat. A két világháború közötti korszak dilemmája volt, hogy a gazdasági integráció felől haladjanak a politikai felé, avagy fordítva. A gordiuszi csomót átvágva, jelenleg az Európai Unión belül a kettő párhuzamosan zajlik. Napjainkban már önmagában is stabilizáló tényező, hogy Nyugat-Európa már nem kezeli külön térségként Kelet-Közép-Európát, egész Európa eggyé vált. Ugyanakkor a regionális együttműködési formákat továbbra is szorgalmazzák, de immár nagyhatalmi kontroll igénye nélkül.

A jelenkorra kiható változások sorában talán a legfontosabb, hogy Kelet-Közép-Európa biztonságát a nagyhatalmak szavatolják. A térség többé már nem leírható része a kontinensnek. A két világháború között a régiótól elvárták, hogy biztosítsa a nyugati hatalmak hátországát. De amikor a helyzet úgy kívánta, a nyugati biztonság érdekében feladták Kelet-Európát, sőt úgy vélték, hogy a kezelhetetlen terület jobb kezekben van olyan nagyhatalmak kontrollja alatt, amelyek amúgy talán Nyugat-Európa felé terjeszkednének. Mára térségünk a kontinens biztonságának, egységének integráns része, országai visszanyerték a hidegháború során elvesztett önálló arculatukat.

Felhasznált irodalom

Adamthwaite, Anthony: Grandeur and Misery: France's bid for Power in Europe, 1914–1940. London, Arnold, 1990.

Ahonen, Pertti: After the Expulsion: Western Germany and Eastern Europe, 1945–1990. Oxford, Oxford University Press, 2003.

Ádám Magda: A kisantant és Európa 1920–1929. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Ádám Magda: The Versailles System and Central Europe. Ashgate, Variorum, 2004.

Barker, Elisabeth: British Policy in South Eastern Europe in the Second World War. London, MacMillan, 1976.

Bátonyi, Gábor: Britain and Central Europe 1918–1933. Oxford, Clarendon Press, 1999.

Borhi, László: Hungary in the Cold War, 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union. Budapest–New York, CEU Press, 2004.

Bozo, Fréderic: Two Strategies for Europe: De Gaulle, The United States and the Atlantic Alliance. Lanham, Rowman and Littlefield, 2000.

Bullock, Alan: Hitler and Stalin – Parallel Lives. London, Fontana, 1998.

Burleigh, Michael: The Third Reich: A New History. London, Pan Books, 1991.
Documents Diplomatiques Francais sur l'histoire du Bassin des Carpates. Volume 2. Rédacteur en Chef: Magda Ádám. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.
Fülöp Mihály: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947. Budapest, Héttorony Kiadó, é. n.
Horváth Jenő: Olaszország Kelet-Közép-Európa-politikája 1918-tól napjainkig. NKFP-tanulmány. http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=CMNALJ.
Hughes, Geraint: British Policy towards Eastern Europe and the Impact of the 'Prague Spring', 1964–1968. In: Cold War History. Volume 4, Number 2, January 2004.
Jenkins, Roy: Churchill: A Biography. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2001.
Kecskés Gusztáv: Franciaország Közép-Kelet-Európa-politikája 1918-tól napjainkig. NKFP-tanulmány. http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=LZEOHF.
Kent, John: British Imperial Strategy and the Origins of the Cold War, 1944–1949. Leicester, Leicester University Press, 1993.
Kiss J. László: Németország és Kelet-Közép-Európa. NKFP-tanulmány
Lundestad, Geir: The United States and Western Europe since 1945. Oxford, Oxford University Press, 1993.
Magyarics Tamás: Nagy-Britannia Közép-Európa-politikája 1918-tól napjainkig. NKFP-tanulmány. http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=RHIXRV.
Soutou, Georges-Henri: L'Alliance incertaine. Les rapports politico-stratégiques franco-allemands depuis 1954. Paris, Fayard, 1997.
Walt, Stephen: The Origins of Alliances. Ithaca, Cornell University Press, 1987.
Weinberg Gerhard: A World at Arms: a Global History of World War II. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

KECSKÉS D. GUSZTÁV

FRANCIAORSZÁG ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA KAPCSOLATA DE GAULLE ELNÖKSÉGE IDEJÉN (1958–1969)

„Grandeur"? De Gaulle elnök külpolitikája

„Szükséges, hogy Franciaország védelme valóban francia legyen... Egy olyan országnak, mint Franciaország, ha háborúznia kell, szükséges, hogy az a háború az ő háborúja legyen. Hogy erőfeszítései az ő erőfeszítései legyenek" – jelentette ki Charles de Gaulle 1959. november 3-án a Hadtudományi Akadémián (IHEDN) tartott beszédében.[1] E néhány sor jól illusztrálja az 1958 májusában újra hatalomra került tábornok egyik legfőbb külpolitikai törekvését, Franciaország nemzeti függetlenségének biztosítását, valamint az önálló védelmi politika kitüntetett szerepét e cél megvalósításában.[2] „Franciaország valójában csak elsőrendű szerepben önmaga... Röviden, szerintem Franciaország nem lehet nagyság [grandeur – K. D. G.] nélkül", írta *Háborús emlékiratainak* elején,[3] hangsúlyozva az általa döntő fontosságúnak tartott másik célt: országa „nagyságának" helyreállítását, vagyis nemzetközi pozícióinak megerősítését. A nemzeti függetlenség és nagyság gondolatához társult – azokkal szoros összefüggésben – a szuperhatalmak, a „Két Nagy" hegemóniájának leleplezése, továbbá az igény, hogy Franciaország erőteljesen jelen legyen az egész világon.[4]

Az V. Köztársaság elnöki rendszerében a De Gaulle szoros irányítása alatt álló francia kül- és biztonságpolitika lépései e célok megvalósulását szolgálták. Az önálló francia atomütőerő kifejlesztésének 1954-ben elhatározott programját az elnök kezdettől fogva erőteljesen támogatta. A jelentős anyagi eszközöket igénylő fejlesztés eredményeként 1960 februárjában felrobbantották az első francia atombombát, 1968 augusztusában pedig az első hidrogénbombát. 1965. novemberben fellőtték az első francia mesterséges holdat. 1967-től vízre bocsátottak több, rakéták indítására alkalmas atom-tengeralattjárót. E sikerek nyomán, melyeket önállóan, az amerikaiak segítsége nélkül ért el Franciaország, a világ harmadik számú nukleáris hatalma lett, jelentősen megnövelve nemcsak védelmi képességeit, de külpolitikai súlyát is.[5] De Gaulle ugyancsak Párizs nemzetközi mozgásterének bővítését tartotta szem előtt a hatalomra kerülésekor még függőben lévő gyarmati kérdések, mindenekelőtt az egyre több emberi és anyagi áldozatot követelő, Franciaországot saját szövetségeseitől és a harmadik világ országaitól egyaránt elszigetelő algériai dráma lezárása során. Az 1962. március 18-án Evianban megkötött megállapodások ratifikálása nyomán Algéria független állam lett, Franciaország pedig megszabadult egy évek óta nyomasztó tehertételtől. A fekete-afrikai gyarmatok függetlenségének biztosítása már vérontás nélkül, népszavazás útján ment végbe.[6] A tábornok önállósági törekvései az Egyesült Államoktól való függetlenedés politikájában is megnyilvánultak.

A Washingtonnal szembeni autonómia vágya motiválta az amerikaitól független nukleáris elrettentő erő kifejlesztését és rendszerbe állítását. Ugyancsak ez az igény érhető tetten az Egyesült Államok vezetése alatt álló Észak-atlanti Szövetség katonai integrációjából való fokozatos kivonulás esetében. Ennek jele volt, hogy 1959 márciusában De Gaulle visszahívta a földközi-tengeri francia flottát a közös NATO parancsnokság alól, majd 1963 júniusában az atlanti-óceáni és La Manche csatornai francia tengeri erőt is. 1964 áprilisában visszarendelték a szövetséges tengeri vezérkarokban szolgáló francia tiszteket. 1965 májusában De Gaulle tábornok értesítette

szövetségeseit, hogy Franciaország legkésőbb 1969-ben kivonul a NATO katonai integrációjából. A folyamat betetőzéseként 1966. február 21-én az elnök sajtóértekezleten bejelentette, hogy az összes francia katonai egységet kivonják a NATO integrált parancsnokságának kötelékéből. Továbbá elrendelte, hogy ki kell üríteni minden francia földön lévő külföldi támaszpontot.[7] Az amerikaiaktól való elhatárolódás technológiai, gazdasági és pénzügyi téren is megnyilvánult. A SECAM színes televíziós rendszer választása, az urándúsítás sajátos módszerének alkalmazása vagy az 1966-ban induló számítógép-fejlesztési program mutatta, hogy a technika világában szintén külön utakat keresnek. A franciaországi amerikai tőkebefektetések korlátozása, a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer megkérdőjelezése és a Közös Piacba irányuló amerikai mezőgazdasági export csökkentésére irányuló törekvés a gazdasági tekintetben meglévő szembenállást példázta.[8] Nemzetközi politikai vonatkozásban pedig szinte minden kérdésben az amerikaitól eltérő álláspontot fogalmazott meg és igyekezett érvényre juttatni De Gaulle. Így 1962-ben ellenezte a multilaterális atomütőerő, majd a NATO-beli nukleáris egyeztetés megteremtésére irányuló amerikai tervet. A kubai rakétaválság nyomán fogant „hajlékony válasz" (flexible response) nukleáris elrettentést csökkentő teóriáját szintén visszautasította. 1961-ben és 1963-ban is megvétózta Nagy-Britannia Washington által támogatott csatlakozását a Közös Piachoz. 1964 januárjában Franciaország – a többi nyugati országot évekkel megelőzve – hivatalosan elismerte a Kínai Népköztársaságot. De Gaulle számos esetben igen élesen elítélte az amerikaiak vietnami háborúját. 1964-es latin-amerikai tárgyaló körútja során vendéglátóit az Egyesült Államokkal szembeni függőség megszüntetésére biztatta.[9] A tábornok Amerika-ellenessége az európai integrációval kapcsolatos politikájában is megnyilvánult.

De Gaulle ugyanis nemcsak politikailag és katonailag erős és cselekvőképes, de minden egyéb nemzetközi tényezőtől, mindenekelőtt az Egyesült Államoktól független európai egységet képzelt el. A nemzeti, illetve állami önállóság védelmében ellene volt annak, hogy az európai integráció nemzetek feletti intézményei, így a „technokrata, hazátlan és felelőtlen Areioszpagosznak" nevezett Bizottság a kormányközi szervek rovására megerősödjön. Az európai egység kiindulópontjává a Párizs–Bonn-tengelyt kívánta tenni, mely törekvésében szintén jelen van az Egyesült Államokkal szembeni szövetségeskeresés mozzanata. Az 1963. január 22-én megkötött Élysée-szerződés mérföldkőnek számít az NSZK és Franciaország közti kapcsolatokban a két nép közötti megbékélést illetően, valamint a szoros, hosszú távú partneri együttműködés intézményesítése tekintetében (gyakori, rendszeres állam- illetve kormányfői, valamint miniszteri találkozók stb.).[10]

Fontos azonban leszögezni: De Gaulle-nak a világpolitika fennálló rendjét megkérdőjelező álláspontja nem jelentette azt, hogy a francia kormányzat nem tartotta volna be a bipoláris nemzetközi rendszer íratlan játékszabályait. A De Gaulle-i Franciaország Egyesült Államok melletti elkötelezettségének szilárdságát mutatta, hogy a hidegháborús korszak legválságosabb pillanataiban – így az 1958–1961-es második berlini válság és az 1962 októberében zajló kubai rakétaválság idején – nyíltan és teljes szilárdsággal kiállt amerikai szövetségese és a nyugati világ érdekei mellett. A NATO integrált katonai szervezetéből való kilépés sem jelentett szakítást a nyugati blokkal, hiszen Franciaország továbbra is a szövetség teljes jogú tagja maradt. Sőt a tábornok továbbra is igényelte a szoros együttműködés fenntartását legfőbb NATO-beli szövetségeseivel. Ezt bizonyítják a Charles Ailleret tábornok, francia vezérkari

főnök és az amerikai Lyman Louis Lemnitzer tábornok, a NATO európai haderőinek főparancsnoka által 1967 augusztusában aláírt, máig titkos egyezmények.[11]

Az önálló francia atomütőerő megteremtése, az algériai háború lezárása, az Egyesült Államoktól való katonai, politikai és gazdasági függetlenedés, az európai integráció erősítése és a francia–német közeledés egyaránt Franciaország önállóságát, külpolitikai cselekvőképességének növelését, az általa „jaltainak" nevezett blokkpolitika meghaladását volt hivatva biztosítani. De Gaulle-nak a Szovjetunió és általában a szovjet blokk irányában 1964–1965-től tett közeledő lépései, melyekkel az alábbiakban részletesen foglalkozunk, szerves részét képezik e külpolitikai lépéssorozatnak. A nyitás időzítése nem tekinthető véletlennek. Az elnök 1958–1959-től 1961–1962-ig főként az angolszász hatalmakkal való kapcsolat megerősítésén fáradozott, háromoldalú egyeztetési rendszert javasolva a nukleáris stratégia kidolgozására és a világ különböző pontjain felmerülő válságjelenségek kezelésére.[12] Az amerikai és brit vonakodás láttán kezdett De Gaulle nagyobb figyelmet szentelni az európai integráció elmélyítésének és a francia–német viszony megerősítésének. Majd miután a Közös Piacban a szupranacionalitást és a hangsúlyozott atlanti elkötelezettséget védelmező hollandok és belgák ellenállásába ütközött, a Német Szövetségi Köztársasággal ígéretesen megindult kapcsolatépítés pedig a német vezetésben felülkerekedő Amerika-párti erők ellenállása miatt átmenetileg megfeneklett, kezdett a tábornok nagyobb jelentőséget tulajdonítani a szovjet blokk országainak.[13] Ezt az új orientációt erősítette a kubai rakétaválság megoldásának francia olvasata is, mely szerint ezentúl fennáll a veszély, hogy az elrettentés egyensúlyában élő „Két Nagy" az európai országok kárára egyezségre jut. A francia vezetés így értelmezte a nukleáris kísérletek részleges betiltását előíró, 1963 augusztusában, Moszkvában megkötött egyezményt is. De Gaulle tehát közeledni kívánt a Szovjetunióhoz, hogy megakadályozzon egy újabb „Jaltát", vagyis a két szuperhatalom közötti „újabb" osztozkodást.[14] Márpedig a szovjet–francia viszonynak Kelet-Közép-Európa francia percepciójában 1944 óta döntő jelentősége volt.

A De Gaulle-i Franciaország Kelet-Közép-Európa irányában folytatott politikáját az alábbiakban három szakaszban tekintjük át: az 1958 és 1963 közti időszakot a közeledés és a kapcsolatfelvétel jellemzi, 1964–1966-ban a kapcsolatépítés nagy lendületet vesz, míg 1966–1969-ben eléri tetőpontját, és bekövetkezik a hanyatlás.

Közeledés és kapcsolatfelvétel, 1958–1963

A szovjet blokk kormányai Charles de Gaulle újabb hatalomra kerülését nagyrészt ellenséges gyanakvással fogadták. A tábornok rögtön propagandatámadások kereszttüzébe került. A *Pravda* úgy vélekedett, hogy Franciaországban katonai diktatúra létrehozása zajlik. Nyikita Szergejevics Hruscsov, a Szovjet Kommunista Párt első titkára egy interjújában De Gaulle-t Hindenburggal azonosítja, aki mintegy „megágyaz a fasizmusnak". A szovjet vezetők kritikája tovább élesedett a francia–német közeledés és De Gaulle-nak a második berlini válság idején az NSZK melletti határozott kiállása láttán. A szovjet befolyás alatt álló kelet-közép-európai országokban, így Magyarországon is hasonló sajtókirohanásokat intéztek Franciaország új vezetője ellen. Felrótták neki, hogy nem ismeri el a Német Demokratikus Köztársaságot. De Gaulle ugyanis az NDK-t a szovjetek által mesterségesen létrehozott államnak tartotta, amelynek hosszú távú fennmaradásában kételkedett. A francia hadseregnek az algériai felkelők ellen 1954 óta viselt háborúja is számos támadó cikknek lett témája.[15]

1959 tavaszától azonban francia kezdeményezésre a közeledés megindulásának lehetünk tanúi. 1959. március 25-én tartott sajtóértekezletén De Gaulle kijelentette, hogy Franciaországnak lehetnek közös érdekei a Szovjetunióval. Arról is beszélt, hogy ha egyszer létrejön a német egység, akkor sem szabad megváltoztatni Németország mostani határait. Ez az állásfoglalás az Odera–Neisse határ elismerését jelentette francia részről, és nagyon pozitív reakciókat váltott ki a lengyel hivatalos körökben. A *Trybuna Ludu* szerkesztőségi cikkében Lengyelország határainak első nyugati megerősítéseként méltatta a tábornok szavait. Mintegy viszonzásképpen, a lengyel vezetés hivatalos lapja utalt rá, mennyire örülnek, hogy e „nyilatkozat éppen egy olyan állam vezetőjétől származik, amelyhez Lengyelországot a hagyományos barátság szálai fűzik". Ettől kezdve a többi kelet-közép-európai országban is – különösen Magyarországon – árnyaltabb cikkek kezdtek megjelenni Franciaországról. A francia közeledés újabb jeleként 1959 októberében De Gaulle párizsi látogatásra hívta meg Hruscsovot, melyre alapos előkészületek után 1960. március 23. és április 3. között került sor. Bár az őszinte légkörűnek mondott tárgyalások során nem született megállapodás semmilyen lényeges nemzetközi kérdésben, maga a látogatás ténye, a másik fél jobb megértése volt a fontos. Az újra hatalomra került De Gaulle számára ez jelentette az első közvetlen kapcsolatfelvételt a szovjet blokkal, így Kelet-Közép-Európával is. Lendületet adott a kulturális kapcsolatok fejlesztésének Lengyelországgal és Magyarországgal, mely államokkal megkezdődött a politikai tárgyalások előkészítése is.[16]

Franciaország és a kelet-közép-európai országok közeledését az algériai háború lezárulása is elősegítette: az itteni hivatalos körök nagy megelégedéssel vették tudomásul De Gaulle bejelentéseit az algériaiak önrendelkezéséről, majd a tűzszünetről és a függetlenség megadásáról. A francia fél együttműködési készségét tovább növelte, hogy a kubai rakétaválság – amint fentebb láttuk – felerősítette De Gaulle-ban a „Két Nagy" által meghatározott blokkpolitika megszüntetésének igényét. Ennek megvalósítására új esélyt látott a szovjet–kínai konfliktus kibontakozása nyomán. A francia vezető ugyanis arra számított, hogy ez tápot fog adni a Moszkvával szembeni függetlenségi törekvéseknek Kelet-Közép-Európában.[17] Láthatta is ennek első jeleit Romániában. De Gaulle ezeket a tendenciákat erősíteni kívánta, remélve, hogy térségünk országai eljutnak majd a teljes szuverenitásig.[18] A szovjet csatlósállamok önállósági törekvéseinek támogatása már a IV. Köztársaság idején is megfigyelhető volt, most azonban e politika látványosabb lett, és nagyobb nyomatékot kapott.

Bár a szovjet blokk sajtója kritizálta, hogy De Gaulle elutasította Hruscsovnak a nukleáris kísérletek befagyasztására vonatkozó javaslatát, továbbá hogy 1962 szeptemberében nagy sikerű látogatást tett az NSZK-ban, és hogy olyan határozottan kiállt az amerikaiak mellett a kubai rakétaválság idején, mindez azonban nem vetette vissza lényegesen a kapcsolatok épülését. Ezt jelezte, hogy 1963. decemberben a magyar–francia diplomáciai kapcsolatokat nagyköveti szintre emelték.[19] A röviddel ennek bejelentését megelőzően a Quai d'Orsay-re látogató magyar tanácsos is kifejezte, hogy kormánya a kultúra, a tudomány, a mezőgazdaság és az ipar területén egyaránt szívesen látná a kapcsolatok fejlesztését Párizzsal, amire a francia illetékesek nyitottsággal reagáltak.[20]

A kapcsolatépítés felgyorsulása, 1964–1966

A Franciaország és Kelet-Közép-Európa közti kapcsolatok további épülését számos tényező segítette. De Gaulle, illetve az általa irányított francia diplomácia részéről

egyre erősödött a politikai akarat a szovjet blokk országai felé való intenzív és tudatos közeledésre. Térségünk kommunista országainak nyitottságát növelte Franciaország nyugati blokkon belüli önállóságának gyakori hangoztatása. Párizs e politika gyakorlati tanújelét is adta, amikor 1964. janárban hivatalosan elismerte a Kínai Népköztársaságot. A szovjet kormányzat e gesztust – Kínával való viszálya ellenére – realista és nagyon pozitív döntésnek nevezte. De Gaulle-nak az amerikai befolyás megszüntetésére vonatkozó igényéről és az Egyesült Államok kritizálásáról szóló gyakori állásfoglalásain felbátorodva, a szovjetek igyekeztek is Franciaországot mind Washingtontól, mind Bonntól eltávolítani. A szovjet tábor fogadókészségét az is fokozta, hogy a francia külügy nem csupán a csatlósállamokkal, hanem magával a Szovjetunióval is fejleszteni kívánta kapcsolatait. Ezt jelezte Konsztantyin Rudnyev szovjet miniszterelnök-helyettes 1964. januári párizsi látogatása, melynek során tudományos és műszaki kérdésekről tárgyalt; továbbá Valéry Giscard d'Estaing francia gazdasági és pénzügyminiszter meghívása Moszkva részéről az új kereskedelmi szerződés megvitatására. 1964 februárjában Nyikolaj Podgornij vezetésével szovjet parlamenti küldöttség érkezett Párizsba. A tárgyalások során közös pontként emlegették a különböző társadalmi rendszerű országok közti békés egymás mellett élés fontosságát. 1965 áprilisában Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter utazott a francia fővárosba. A németkérdésben továbbra is meglévő ellentétek dacára, Franciaország felé való politikai közeledésének jeleként 1965 márciusában Moszkva, később annak kelet-közép-európai szövetségesei is a SECAM francia színes televíziós rendszert honosították meg.[21]

Az egyre magasabb szintű és mind gyakoribbá váló tárgyalások eredményeként Párizs számos egyezményt köt a kelet-közép-európai országokkal is. Először általában kulturális, tudományos és műszaki kérdésekben állapodnak meg, majd kereskedelmi és gazdasági területen haladnak előre, míg végül a politikai témák is sorra kerülnek. Ez utóbbiak közül a leggyakrabban a németkérdés vetődött fel. Az egyes csatlósállamok delegációi – a szovjetek által is képviselt álláspontnak megfelelően – arra igyekeztek rávenni a francia kormányzatot, hogy ismerje el az NDK-t. A De Gaulle-i vezetés azonban ezt továbbra is kategorikusan visszautasította. Ennek megfelelően zajlottak Václav David csehszlovák külügyminiszter 1964. novemberi párizsi megbeszélései, melyeket röviddel korábban kulturális és csereegyezmény aláírása előzött meg. Ivan Bacsev bolgár külügyminiszter franciaországi vizitje során szintén a kulturális kapcsolatok fejlesztése és a németkérdés került terítékre. A magyar diplomácia vezetője, Péter János 1965 januárjában tárgyalt a francia fővárosban. A szovjet blokk többi államához hasonlóan a magyar vezetés is támogatta a gaullista külpolitikai nyilatkozatokat. Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára, a minisztertanács elnöke az 1963. márciusban, a *Le Monde*-ban megjelent interjújában arról beszélt, hogy Magyarország „nagyra értékeli De Gaulle tábornok függetlenségi politikáját".[22] Péter János 1964. novemberi parlamenti beszédéből az illetékes francia diplomaták azt vélték kiolvasni, hogy a magyar kormány bizonyos prioritást ad a Franciaországgal való kapcsolatnak.[23] A magyar külügyminiszter párizsi útja során tudatta vendéglátóival, mennyire érdeklik őt De Gaulle koncepciói a „független Európáról", az „európai Európáról" és a „kibővített Európáról".[24] Mindeközben számos francia miniszter és magas beosztású tisztviselő kereste fel Kelet-Közép-Európát.[25]

Térségünkön belül két reláció volt, amelynek a francia külügy ekkor különösen nagy figyelmet szentelt: Románia és Lengyelország. Ami Romániát illeti, Ion Gheorghe Maurer miniszterelnök volt az első a kelet-közép-európai államok kormányfői közül, aki – 1964 júliusában – hivatalos látogatáson Párizsban járt. Az igen szívé-

lyesnek jellemzett tárgyalási légkört a francia illetékesek a két nép közös kulturális gyökereivel és a két ország között Románia létrejötte óta meglévő kötődéssekkel magyarázták. A Bukarest iránti francia érdeklődés megélénkülésében ugyanakkor a román vezetés új, függetlenebb külpolitikai vonalvezetésének is szerepe lehetett.[26] A látogatás kevés kézzelfogható eredményénél – így egy tudományos és műszaki együttműködési vállalás aláírásánál és a kulturális együttműködést előkészítő tárgyalások bejelentésénél – jóval fontosabb volt, hogy ettől kezdve hosszú ideig Románia kiemelt helyet foglalt el Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikájában. Az 1964. novemberben francia földön vendégeskedő újabb román delegáció a kereskedelmi egyezményről tárgyalt, melyet 1965 elején Valéry Giscard d'Estaing írt alá Bukarestben.[27]

A francia külügy Lengyelországot szintén privilegizált partnerként kezelte térségünkön belül. 1964. februárban került sor kulturális megállapodás aláírására a lengyelekkel. 1965 júniusában jelentős, hosszú távra szóló kereskedelmi egyezményt kötöttek a két ország képviselői, amelyet ipari kooperációs megállapodással is kiegészítettek. A kétoldalú kapcsolatok kiemelkedő eseménye volt Józef Cyrankiewicz lengyel miniszterelnök 1965. szeptemberi párizsi útja. A megbeszélések során lengyel részről nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy Franciaország elismeri és támogatja Lengyelország új nyugati határait. De Gaulle pedig azt hangsúlyozta, hogy a politikai rendszerek különbözősége nem akadályozhatja meg a két fél megállapodását; és erőteljesen kifejezte együttműködési készségét.[28] A De Gaulle-i diplomácia tudatos erőfeszítéseinek eredményeként 1965 végére Franciaország normalizálta a régió szovjetizálása és a hidegháború beállta miatt megromlott kapcsolatait Kelet-Közép-Európával.[29]

Tetőpont és visszaesés, 1966–1969

1968 őszéig Franciaország és Kelet-Közép-Európa viszonyában az előző időszakban megfigyelt tendenciák folytatódtak. Változatlanul erőteljesen hatottak a kapcsolatok épülését elősegítő tényezők. A francia politikai akarat továbbra is töretlennek mutatkozott a térségünk országai felé való közeledésben. Párizs ekkor is mindent megtesz a folytatódó kontaktusok jó légkörének megteremtése érdekében. A francia tárgyalók továbbra sem vitatják régiónk országainak kommunista társadalmi-politikai berendezkedését. A Varsói Szerződés kormányai megelégedéssel nyugtázzák, hogy a francia külpolitikai önállóság és az amerikaiakkal szemben való fellépés újabb konkrét formát öltött: a szovjet blokk sajtója lelkesen üdvözölte De Gaulle 1966. februári bejelentését Franciaország kilépéséről a NATO integrált katonai szervezetéből.[30] A francia vezetés pedig e periódusban sem feledkezik meg a Szovjetunióval való kapcsolatok ápolásáról.

Ennek megfelelően a francia külügyminiszter 1966 januárjában jelezte a párizsi szovjet nagykövetnek, hogy De Gaulle elnök az év júniusában kész Moszkvába látogatni. A tábornok június 20-án tíznapos vizitre valóban a Szovjetunióba érkezett, ahol mindenütt győzelmes fogadtatásban volt része. Az 1964-ben Hruscsov helyére került Leonyid Brezsnyevvel folytatott tárgyalások azonban igen nehéznek bizonyultak. De Gaulle ugyanis ellentétben a Nyugaton őt kritizálók feltételezéseivel – és a szovjetek várakozásaival – határozottan kiállt a német egység mellett, és nem kívánta siettetni az Európából való amerikai kivonulást sem, még ha hosszú távon ezt látta volna szívesen. Elérkeztünk tehát a francia–szovjet közeledés határához. Mindazonáltal a szovjetek és nyomukban kelet-közép-európai szövetségeseik egészében pozitívan

értékelték a látogatást. A francia és a szovjet küldöttség műszaki, tudományos és gazdasági megállapodást írt alá. Egyezményt kötöttek a világűr békés célú felhasználásának tanulmányozásában való együttműködésről. Sőt közös politikai nyilatkozatot is tettek, amelyben leszögezték: „Franciaország és a Szovjetunió számára is elsődleges cél, hogy a kapcsolatok minden európai ország között normalizálódjanak, majd folyamatosan fejlődjenek..." A magas szintű francia–szovjet kapcsolattartás további folyamatosságát jelzi, hogy 1966 decemberében a francia kormány több befolyásos tagja, így Michel Debré gazdasági és pénzügyminiszter a Szovjetunióba utazott. Ugyancsak 1966. decemberben Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnök egy hetet Franciaországban töltött, ahol többször is fogadta őt De Gaulle. Sőt 1967 első felében Koszigin néhány héten belül kétszer is megfordul Párizsban. Georges Pompidou francia miniszterelnök pedig 1967. júliusban hivatalos látogatáson járt Moszkvában.[31]

A francia diplomácia a kelet-közép-európai országok irányában is folytatta a kapcsolatépítés előző időszakban megfigyelt politikáját, amit a gyakori, kölcsönös látogatások és – a főleg kereskedelmi és kulturális területen megkötött – további kétoldalú megállapodások is jeleztek. A francia külügy egyedül Albániával tett kivételt, vélhetően azért, hogy ne irritálja a Tiranával közben ellenséges viszonyba került Moszkvát. Az általában szívélyes légkörben zajló találkozókon továbbra is fontos tárgyalási témát jelentett a németkérdés.

A Franciaország és Magyarország közötti kapcsolatok kibontakozását mutatta, hogy 1966 februárjában francia műszaki és ipari dokumentációs központ megnyitásáról írtak alá megállapodást. 1966. júliusban Maurice Couve de Murville Budapestre látogatott. A francia külügyminiszter visszaemlékezésének tanúsága szerint igen jó benyomásokat szerzett a kádári Magyarországról. Úgy érzékelte, hogy a szovjet blokk országai közül itt a legjobbak a gazdasági és politikai feltételek, amit Kádár érdemének tulajdonított. Beszámolójából úgy tudjuk, Kádár az enyhülésről beszélt, és arról, szükségesnek látja, hogy az összes európai ország egymás közti kapcsolatai normalizálódjanak. Az együttműködés gyakorlati megvalósítására irányuló közös törekvésről tanúskodik a kereskedelmi forgalom növelését célul kitűző számos magas szintű találkozó. 1968 márciusában Fock Jenő magyar kormányfő öt minisztere társaságában utazott Párizsba. A tárgyalásokon De Gaulle elnök arról beszélt, hogy a kulturális és tudományos kapcsolatokon túl a gazdasági és műszaki kooperációt is fokozni kívánja. A baráti légkörben lezajlott találkozó eredményeként De Gaulle magyarországi látogatásra szóló meghívást fogadott el. A külügyminiszterek között tartandó rendszeres konzultációkban is megállapodtak.[32] Fock Jenő, a többi Párizsba látogató kelet-közép-európai politikustársához hasonlóan, nem hagyta említés nélkül a németkérdést.[33]

Hasonló jelenségeknek lehetünk tanúi a francia–bolgár és a francia–csehszlovák viszonylatban is. 1966. februárban jelentették be, hogy Franciaország fellendíti kereskedelmi kapcsolatait Bulgáriával. Áprilisban a francia külügyminiszter Szófiába látogatott; míg októberben Todor Zsivkov, Bulgária első számú vezetője Párizsban De Gaulle vendége volt. A tárgyalások vélhetően különösen szívélyes légkörben zajlottak. 1967 novemberében Maurice Schumann kutatásügyi miniszter az atomenergia békés hasznosításáról szóló együttműködési egyezményt írt alá Szófiában. 1968 júniusában pedig francia tudományos és műszaki dokumentációs központot avattak fel a bolgár fővárosban.[34] Csehszlovákiával kisebb lemaradással, de lényegében azonos lépésekben ment végbe a kapcsolatok bővítése: 1967 októberében Jozef Lenárt csehszlovák miniszterelnök nagy létszámú küldöttség élén Párizsba látogatott. Ott-tartózkodása során kulturális megállapodásokat írtak alá egy prágai francia doku-

mentációs központ létesítéséről, valamint a tudományos és műszaki együttműködésről. Az 1968 júniusában Párizsban tárgyaló csehszlovák küldöttek pedig az atomenergia békés célú hasznosítására vonatkozó szerződés megvalósításának módjáról jutottak egyezségre francia kollégáikkal. Csehszlovákia tehát 1968 nyarára Franciaországhoz fűződő kapcsolatainak intenzitásában elérte térségünk többi országának szintjét.[35]

A francia külpolitikának az előző időszak tárgyalásánál jelzett kelet-közép-európai prioritásai – vagyis a Lengyelországhoz és Romániához fűződő viszony – De Gaulle elnök jelzésértékű látogatásaival még nagyobb nyomatékot kaptak. Az elnöki vizitet megelőzően 1966 májusában Couve de Murville külügyminiszter ment Varsóba, ami újabb kulturális és tudományos együttműködési megállapodás megkötésére adott alkalmat. A németkérdésnek ezúttal is nagy figyelmet szenteltek. Adam Rapacki lengyel külügyminiszter nagy hangsúllyal szólt a francia–lengyel szolidaritás fontosságáról. A lengyel diplomácia vezetője 1967 januárjában viszonozta a látogatást. Párizsban újra csak a német veszélyt emlegette, és sürgette, hogy hozzanak létre európai kollektív biztonsági rendszert. Aprólékos előkészületek után 1967 szeptemberében került sor De Gaulle lengyelországi látogatására. A francia elnök ennek alkalmával főként azt kívánta a lengyel vezetők tudtára adni, hogy Franciaország semmilyen más országtól nem függ, és jó kapcsolatra törekszik minden szóba jöhető partnerével. Igyekezett továbbá Władisław Gomułkát, a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkárát és vezetőtársait rávenni, hogy javítsák kapcsolataikat a Német Szövetségi Köztársasággal. A lengyel tárgyaló delegáció mondanivalójának középpontjában újra csak a német veszély hangsúlyozása állt. A Szovjetunióval való szövetség alapvető fontosságát is ezzel magyarázták. A közös nevezőt végül az jelentette, hogy mindkét fél hangsúlyozta a francia–lengyel viszony különleges jelentőségét, éppen a Németországgal összefüggő közös történelmi tapasztalatok kapcsán is. Bár nem születtek látványos eredmények, a közös pontok kölcsönös keresése és a kiváló légkör miatt mégis mindkét fél elégedett volt a tárgyalásokkal. A magas szintű párbeszéd sem állt le: 1968 májusában Varsóban az ipari kooperáció kiszélesítéséről folytattak eszmecserét.[36]

1966-ban a francia külügyminiszter Bukarestet is felkereste. Nicolae Ceauşescu, a Román Kommunista Párt első titkára és a többi román vezető részéről különlegesen meleg fogadtatást kapott, ami igen mély benyomást tett rá: „Ceauseşcu a természet erejével, Maurer miniszterelnök bár kissé körülményesebben, de ugyanakkora határozottsággal állították, tiszteletben tartva ugyan szövetségi és baráti elkötelezettségeiket, hogy a függetlenséget akarják, és reménykednek a blokkok szétesésében" – írta memoárjában Couve de Murville. De Gaulle 1968. májusi romániai látogatására éppen a híres párizsi diákmegmozdulások megindulása idején került sor. A Franciaországból jövő aggasztó hírek ellenére a tábornok rendíthetetlenül végigcsinálta szinte az egész előre meghatározott programot. A francia elnök nagy jelentőséget tulajdonított az eseménynek. A pozitív közös történelmi emlékek, a latin nyelvcsalád közössége, a két ország külpolitikai vonalvezetésének látszólagos hasonlósága – vagyis a blokkon belüli önállósági törekvések – mindkét részről fokozták a várakozásokat. De Gaulle értékelte a román vezetés függetlenségre utaló lépéseit, így a diplomáciai kapcsolatok 1967-es felvételét az NSZK-val és semleges álláspontját a szovjet–kínai konfliktusban. E tények, valamint Ceauşescu Romániának Franciaországhoz való közeledését hangsúlyozó nyilatkozatai nyomán kezdték a román vezetőt egyes francia, főként jobboldali körökben „a Kelet De Gaulle-jaként" számon tartani. A francia küldöttséget mindenütt meleg fogadtatásban részesítették. A tárgyalások alkalmával a francia elnök ismét szokásos témáit fejtegette: annak az óhajának adott hangot, hogy Európa szaba-

duljon fel a szuperhatalmak gyámkodása alól; kritizálta az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót; a Kelet-Közép-Európához, és ezen belül első helyen Romániához való közeledése céljaként a blokkpolitika meghaladását jelölte meg. Ezúttal is tartózkodott a kommunista rendszer bírálatától, és hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióval is jó kapcsolatban kíván maradni. Kifejezésre juttatta továbbá, hogy helyesli vendéglátója függetlenségi politikáját. Ceauşescu leginkább arról beszélt, hogy Románia külpolitikája mennyire eltér a Varsói Szerződés többi államának irányvonalától. Az egészében igen csekély gyakorlati haszonnal záruló államfői vizit egyetlen említhető eredménye végül a bukaresti francia könyvtár megnyitásáról szóló bejelentés volt.[37]

Mint ismeretes, 1968. augusztus 21-én a Csehszlovákiában állomásozó szovjet csapatok keletnémet, lengyel, bolgár és magyar egységek bevonásával elfojtották a „prágai tavaszt". A francia vezetés, akárcsak a többi nyugati kormányzat, tisztában volt azzal, hogy mennyire csekély reagálási lehetősége van egy ilyen szovjet érdekszférán belüli eseményre. Michel Debré francia külügyminiszter a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságában „incident de parcours"-ról (zökkenőről) beszélt. A Köztársasági Elnökség közleménye a történtek kapcsán a következőket tudatta: „Franciaország tudomásul veszi, ugyanakkor sajnálja, hogy a prágai események – túl azon, hogy egy baráti nemzet jogait sértik és sorsába gázolnak – ellenére vannak az európai enyhülésnek is." De Gaulle-t egyértelműen felháborították a történtek. Szeptember 9-i sajtóértekezletén különösen amiatt tartotta elítélendőnek a csehszlovákiai beavatkozást, „mert abszurd az enyhülés perspektívájából nézve".[38]

A De Gaulle által annyiszor kárhoztatott blokkpolitika hatóerejét oly látványosan demonstráló intervenció jelentős fordulatot hozott Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikájában. Az elnök által kezdeményezett és az 1950-es évek vége óta növekvő ütemben folytatott kapcsolatépítés térségünk irányában ekkor hirtelen leállt. De Gaulle 1969. áprilisi lemondásáig Franciaország és régiónk államainak politikai jellegű kapcsolatai igen korlátozottak voltak. Az egyetlen említésre méltó mozzanat a francia diplomácia reagálása a Varsói Szerződés országainak 1969. márciusi felhívására, amelyben európai biztonsági konferencia összehívását javasolták. De Gaulle nem zárkózott el a kezdeményezés elől, de fontosnak tartotta, hogy az egyes országok közötti kétoldalú egyeztetések során készítsenek elő egy ilyen tanácskozást. Attól tartott ugyanis, hogy ha a két blokk közvetlenül tárgyal egymással, a szuperhatalmak dominanciája érvényesülne.[39] Márpedig a francia külügy értelmezése szerint „nem a blokkok közötti", hanem „a nemzetek közötti" enyhülésre van szükség.[40]

A csehszlovákiai események miatt Kelet-Közép-Európában paralizálódott francia diplomácia figyelme ekkor egyrészt újra a Szovjetunió, másrészt Jugoszlávia felé fordult. A francia közvélemény és politikai osztály rendkívül heves reakciója ellenére a francia–szovjet kormányközi kapcsolatok – ahogyan ezt az 1956-os magyar forradalom leverése után is megfigyelhettük – rendkívül gyorsan „normalizálódtak". 1969 januárjában Vlagyimir Kirilin szovjet miniszterelnök-helyettes párizsi látogatásakor De Gaulle immár úgy nyilatkozott, hogy „Európánk és világunk mostani helyzetében bátorító, hogy a Szovjetunió és Franciaország szorosra fűzik egymással békés kapcsolataikat". Ami Jugoszláviát illeti, Josip Broz Tito, a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége elnöke és az ország köztársasági elnöke már hosszú idő óta közeledni igyekezett a külpolitikai önállóságát hangsúlyozó és a szuperhatalmak blokkpolitikáját leleplező De Gaulle-i Franciaországhoz: be kívánta ugyanis vonni az el nem kötelezettek mozgalmába. A tábornok azonban nem vállalta az együttműködést Titóval. Felróta neki, hogy 1946-ban kivégeztette Mihailović ezredest, a királyhoz hű ellenállási

mozgalom egykori vezetőjét. Mindazonáltal 1966 szeptemberében Couve de Murville francia külügyminiszter Belgrádba látogatott. Az igazi áttörés a francia–jugoszláv kapcsolatokban a Csehszlovákia elleni invázió után kezdődött. Ekkor ugyanis Jugoszlávia Kelet-Közép-Európán belül jelentősen felértékelődött a francia külpolitika számára. Várható volt, hogy a Szovjetunió Csehszlovákia elleni agresszív fellépése nyomán Ceauşescu Romániája is visszafogja majd függetlenségi ambícióit. Úgy tűnt, Jugoszlávia maradt az egyetlen térségbeli partner, amellyel folytatódhat a kapcsolatépítés. Ezzel az új helyzettel függött össze, hogy az 1969 januárjában Párizsba látogató Mika Špiljak jugoszláv kormányfőt – „a bizalom és a szívélyesség légkörében" – többször is fogadta De Gaulle, és tárgyalhatott a kormány fontosabb minisztereivel is. A találkozó során elhatározták, hogy rendszeres és magas szintű konzultációkat fognak tartani a két ország külpolitikájának összehangolására. Ez volt az első eset, hogy az el nem kötelezett mozgalomhoz tartozó Jugoszlávia ilyen megállapodást kötött egy nyugati hatalommal.[41]

*

Charles de Gaulle külpolitikájának előterében, amint fentebb láttuk, Franciaország világhatalmi szerepének, nagyságának, rangjának helyreállítása állt, mely magában foglalta az önálló, független és erőteljes nemzetközi fellépés igényét is. Ennek megvalósítása során az önálló atomütőerő megteremtésének, az európai integráció elmélyítésének, az NSZK-val való kapcsolatok megerősítésének és a Szovjetunióval való párbeszéd megélénkítésének adott prioritást. Kelet-Közép-Európa e tényezőkhöz képest mindvégig alárendelt jelentőséggel bírt, bár 1964-től néhány évig a francia diplomácia a korábbiaknál jóval intenzívebben kezdett foglalkozni a térséggel. E próbálkozások azonban nem vezettek egyik érintett állammal sem a kétoldalú kapcsolatok valóban tartós és mélyreható megerősödéséhez. Kelet-Közép-Európa továbbra sem tartozott a francia diplomácia legfontosabb relációi közé. E megállapítást jól illusztrálja, hogy az 1968-as csehszlovákiai események hatására Párizsnak a régióbeli államokkal intenzíven fejlődő kétoldalú kapcsolatai azonnal lendületüket veszítették. A „prágai tavasz" elfojtásában – Romániát leszámítva – egyöntetűen részt vevő kelet-közép-európai csatlósállamok Szovjetunió mögötti felsorakozása De Gaulle blokkok megszüntetését célul kitűző programjának a kudarcát jelentette. A De Gaulle-i külpolitika ambiciózus céljainak kelet-közép-európai megvalósítása során azonban már ezt megelőzően is gyakran a bipoláris világrend korlátaiba ütközött. A térség kormányai ugyanis minden nyitottságuk és fogadókészségük ellenére lépten-nyomon jelezték francia tárgyalópartnereiknek, hogy elkötelezett szövetségesei a Szovjetuniónak. A gaullista diplomácia több relációjához hasonlóan Kelet-Közép-Európában is a nagyratörő tervek, de a viszonylag szerény eredmények sajátos kettőssége jellemezte Franciaország külpolitikai mérlegét.

A régiónk irányában folytatott francia politika De Gaulle révén megjelent új vonása az aktivitás. Az 1947 óta megfigyelhető, körülhatárolható koncepciókat nélkülöző passzív reagálást energikus kezdeményezőkészség váltotta fel. A tábornok új vonalvezetése azonban nem Kelet-Közép-Európa időben változó és országonként is eltérő realitásait vette alapul, hanem az elnök sajátos külpolitikai eszméiből, háborús visszaemlékezéseinek tanúsága szerint már a második világháború végére kialakult elképzeléseiből indult ki.[42] Ezzel magyarázható, hogy a De Gaulle-i vezetésnek a régió kormányaival létrehozott kontaktusai szinte teljesen azonos forgatókönyv alapján

mentek végbe. A francia fél mindig ugyanazt az üzenetet közvetítette: hangsúlyozták Franciaország függetlenségét, a blokkpolitika meghaladásának szükségességét, kifejezték, hogy készek az illető állammal való kapcsolataikat minden téren fejleszteni, bátorították a Szovjetuniótól való függetlenedésre, de nem bujtogattak Moszkvával szemben, és nem kritizálták a kommunista rendszert. A mind gyakoribbá váló és egyre magasabb szinten folyó tárgyalások fontos eleme volt az érzelmi fűtöttség, sőt túlfűtöttség, a megbeszélések „légköre", melyhez képest rendre elmaradtak a gyakorlati eredmények.

A régión belüli prioritások meghatározásánál is az érzelmi szempont dominált. De Gaulle ugyanis meg kívánta újítani Franciaország két világháború közti erőteljes kelet-közép-európai jelenlétének hagyományát.[43] Az érzelmi közösség hangsúlyozására az egykori szövetségesek közül különösen alkalmasnak tűnt a több évszázados múltra visszatekintő kölcsönös szimpátia okán Lengyelország, illetve a közös latin gyökereket idéző, erősen frankofil országként számon tartott Románia, melynek Szovjetuniótól függetlenedő külpolitikai vonalvezetése csak erősítette kiválasztottságát. A még szóba jöhető Csehszlovákia konzervatív, szovjethű csatlósállam hírében állt.

Ami a kelet-közép-európai államok Franciaországhoz való viszonyulását illeti: továbbra is döntően a szovjet politikával teljes összhangban cselekszenek.[44] A Párizzsal való kapcsolatépítés is nagyrészt azonos ütemben megy végbe. Tárgyalásaik során a francia partnerhez eljuttatandó üzeneteik is többnyire megegyeznek. A kétoldalú kapcsolatok bővítésére vonatkozó készség általános hangoztatásán túl igyekeznek leválasztani Franciaországot az amerikai és a nyugatnémet szövetségről, és rávenni De Gaulle-t, hogy ismerje el a Német Demokratikus Köztársaságot. „Franciaország jelenlegi külpolitikáját az össz imperialista ellenes harcunk és az egész szocialista tábor szempontjából kell vizsgálnunk. A szocialista országok számára az összes nyugateurópai országok közül jelenleg Franciaország a legjelentősebb, mert külpolitikájával kiélezi az imperialista hatalmak ellentéteit, és számos területen érintkezési felületet biztosít számunkra. Ha nem lenne USA, NSZK és Anglia, akkor lehet, hogy De Gaulle lenne a fő ellenség. Mivel azonban fő ellenségünk az amerikai imperializmus, és annak az európai szálláscsinálója, az NSZK, ezért a NATO, az Egyesült Államok és az imperializmus elleni harcunkban fel kell használnunk a jelenlegi francia önálló külpolitikai vonalvezetés adta lehetőségeket", fogalmazta meg kissé nyersen a magyar külügyminisztérium hozzáállását egy 1966-ban készült feljegyzés.[45] E törekvésektől eltért a külpolitikai önállóságát hangsúlyozó Ceauşescu vezette Románia. A Szovjetuniótól való függőség azonban Bukarest esetében is határt szabott a Párizshoz való közeledésnek. A Franciaországgal való külkereskedelmi forgalom kiszélesítésére és a magas szintű francia ipari technológiák átvételére viszont térségünk szinte minden országa igényt tartott.[46]

Noha a De Gaulle vezette francia külpolitika egyik legfőbb célkitűzését, a szuperhatalmak által dominált szembenálló hatalmi blokkok felszámolását nem érhette el, számos területen jelentős eredményeket mutathatott fel: Párizs a dekolonizáció sikeres lezárása után a harmadik világ országaival egyre bővülő kapcsolatokra tett szert. Franciaország jelenléte, tekintélye és befolyása világszerte megerősödött. Külpolitikai mozgástere – különösen nukleáris fegyvereinek kifejlesztése nyomán – számottevően megnövekedett. Kelet-Közép-Európa azonban a látványosan megindult kapcsolatépítés dacára sem tartozott az igazi sikerek közé. Az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás után megfigyelt gyors francia visszahúzódás nem tette lehetővé, hogy a korábbi

évek gazdasági, kulturális és tudományos kezdeményezéseinek eredményei beérjenek, és Párizs tartós jelenlétét megalapozzák a térségben.

Franciaország kelet-közép-európai befolyásának maradandóságát az is aláásta, hogy a nyugati hatalmak, így az amerikaiak, különösen pedig a nyugatnémetek a korábbinál intenzívebben kezdtek érdeklődni térségünk iránt. Párizs e két legfontosabb nyugati partnere ugyanis egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított az enyhülésnek a kelet–nyugati kapcsolatokban. Washington előrehaladást remélt ettől a vietnami válság megoldásában és a stratégiai fegyverek ellenőrzése terén; Bonn pedig – a szociáldemokrata párti Willy Brandt külügyminiszter hatására – az NDK-val való párbeszéd alapjait próbálta annak révén lerakni. Csakhogy az Egyesült Államok és az NSZK megközelítésében az enyhülés nem a blokkpolitika meghaladásának, az érdekszférák megszüntetésének politikája volt, mint De Gaulle esetében, hanem – ahogyan ez az 1967 decemberében a NATO-ban elfogadott ún. Harmel-jelentésben leírtakból is következik – a blokkok közti dialógus programja. A francia diplomácia csak passzív szemlélője lehetett a nyugatnémet „Ostpolitik"-nak, vagyis az NSZK nyitásának és tudatos kapcsolatépítésének a szovjet blokkal. De Gaulle azonban nemcsak attól félt, hogy elveszíti a kelet-közép-európai országok és Nyugat-Németország közti kiváltságos közvetítő helyzetét, hanem attól is tartott, hogy a német sietségnek negatív következményei lesznek. Bizalmasai körében annak a véleményének is hangot adott, hogy a „prágai tavasz" leverése részben az NSZK túlzottan lendületes kelet-közép-európai, különösen csehszlovákiai „előretörésének" tudható be.[47]

Jegyzetek

* E tanulmány a *Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikája 1918-tól napjainkig* címmel az OM NKFP 5/020/2001. számú projekt keretében készült (Grotius. A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata. http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=LZEOHF).

[1] *Doise, Jean–Vaïsse, Maurice*: Diplomatie et outil militaire 1871–1991. Paris, Imprimerie Nationale – Seuil, 1992. 602. IHEDN: Institut des hautes études de Défense nationale [Nemzetvédelmi Tanulmányok Főiskolája].

[2] Szakirodalom kifejezetten De Gaulle elnök külpolitikájáról: *Cerny, C. Philip*: The politics of Grandeur. Ideological aspects of de Gaulle's foreign policy. Cambridge, Cambridge University Press, 1980; *Feuilloley, Paul*: La France du général de Gaulle 1958–1969. De l'acte de foi à l'ingratitude. Paris, L'Harmattan, 2001; *Gordon, Philip H.*: A Certain Idea of France: French Security Policy and the Gaullist Legacy. Princeton, Princeton University Press, 1993; *Kulski, Władysław Wszebor*: De Gaulle and the World. The French Foreign Policy of the French Fifth Republic. Syracuse, Syracuse University Press, 1966; *Reynaud, Paul*: La politique étrangère du Gaullisme. Paris, R. Julliard, 1964; *Serfaty, Simon*: France, de Gaulle and Europe. The policy of the Fourth and Fifth Republics toward the continent. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1968; *Vaïsse, Maurice*: La Grandeur. Politique étrangère du général de Gaulle, 1958–1969. Paris, Fayard, 1998. De Gaulle „keleti" politikájáról: *Schreiber, Thomas*: Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne. Paris–Montréal, L'Harmattan, 2000; *Garadnai Zoltán*: Kelet-Közép-Európa helye és Magyarország szerepe De Gaulle tábornok Európa-politikájában (1958–1969). A francia „détente–entente–coopération" politika lehetőségei, külső és belső korlátai. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Program. A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok 1958–1969-es időszakáról megjelent publikációk: *Garadnai Zoltán*: A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok története, 1945–1966. In: Külpolitika, 7. évf. 2001. 1–2. sz. 114–152.; *Garadnai Zoltán*: Péter János külügyminiszter franciaországi útja (A De Gaulle-i Európa-politika magyarországi értelmezései). In: Levéltári Közlemények, 74. évf. 2003. 1–2. sz. 135–158.; *Garadnai Zoltán*: A „békés egymás mellett élés" értelmezése. In: Közel-Múlt. Húsz történet a 20. századból. Szerk. Majtényi György és Ring Orsolya. Budapest, 2002; *Morelle, Chantal*: La Pologne et la Hongrie dans la diplomatie française (1958–1969). In: Cahiers de la Fondation Charles de Gaulle, 1999. 6. sz.; *Morelle, Chantal*: A francia–magyar kapcsolatok De Gaulle elnöksége idején. In: Magyar Szemle, 1999. 3–4. sz. 63–77.

[3] *De Gaulle, Charles*: Mémoires de guerre. Tome I. L'appel, 1940–1942. Paris, Plon, 1954. Idézi *Monnet, Sylvie*: La politique extérieure de la France depuis 1870. Paris, Armand Colin, 2000. 151.
[4] *Doise – Vaïsse*: i. m. 602.; *Monnet*: i. m. 151.; *Frédéric Bozo*: La politique étrangère de la France depuis 1945. Paris, La Découverte, 1997. 31.
[5] *Doise – Vaïsse*: i. m. 595–622.; *Monnet*: i. m. 167–168.
[6] *Monnet*: i. m. 152–154., 179.; *Bozo*: i. m. 33.
[7] *Doise – Vaïsse*: i. m. 602–607.; *Monnet*: i. m. 170–173.
[8] *Monnet*: i. m. 160–161.
[9] Uo. 157., 160., 163–164; *Bozo*: i. m. 42–43., 50.
[10] *Bozo*: i. m. 38–39.; *Monnet*: i. m. 158–159.
[11] *Monnet*: i. m. 173–174.; *Bozo*: i. m. 34–35., 51.
[12] *Bozo*: i. m. 34–37.
[13] Uo. 41–45.
[14] Uo. 46.
[15] *Schreiber*: i. m. 76–80. Vö. *Wolton, Thierry*: La France sous influence, Paris-Moscou: trente ans de relations secrètes. Paris, Grasset, 1997; *Maxime Mourin*: Les relations franco-soviétiques 1917–1967. Paris, Payot, 1967. Az V. Köztársaság Közép-Kelet-Európa-politikájáról magyarul: *Fülöp Mihály*: Franciaország és Közép-Kelet-Európa. In: Külpolitika, 8. évf. 1981. 5. sz. 71–87.
[16] Uo. 80–84. Vö. Voyage de Nikita Khrouchtchev en France (23 mars–3 avril 1960). Notes et études documentaires, La documentation Française, 15 mai 1960. (Hruscsov 1960-as Párizsba érkezésének fontos előkészülete volt, hogy a francia hatóságok katonai repülőgépeken Korzikára szállítottak több száz, kelet-európai országokból származó és Franciaországban politikai menedékjogot kapott emigránst, nehogy megzavarják a látogatás rendjét. Az „internáltak” rendőri őrizet alatt luxusszállókban voltak elhelyezve.)
[17] A szovjet–kínai konfliktusnak a kelet-közép-európai csatlósállamokra gyakorolt hatását rendszeresen vizsgálta a francia külügy. Lásd például: Archives du Ministère des Affaires étrangères (a továbbiakban: AMAE, Párizs): Europe 1961–1965, URSS, carton 1938, (1965. április 9.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Évolution de la situation en Europe orientale et dans la zone soviétique d'Allemagne [A helyzet alakulása Kelet-Európában és Németország szovjet zónájában].
[18] *Schreiber*: i. m. 86., 89–90. Vö. *Couve de Murville, Maurice*: Une politique étrangère. Paris, Plon, 1971. 183–194.
[19] Uo. 86–87., 89–90.
[20] AMAE: Europe 1961–1965, Hongrie, carton 1764, (1963. december 21.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Relations franco-hongroises [Francia–magyar kapcsolatok].
[21] *Schreiber*: i. m. 91–92., 97.
[22] Uo. 95–96.
[23] AMAE: Europe 1961–1965, Hongrie, carton 1764, (1965. január 8.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Relations politiques franco-hongroises [Francia–magyar politikai kapcsolatok].
[24] Péter János külügyminiszter különleges érdeklődéséről a francia diplomáciai iratok is beszámolnak: AMAE: Europe 1961–1965, URSS, carton 1938, (1965. március 3.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Récentes visites en France de représentants des pays d'Europe Orientale [A kelet-európai országok képviselőinek a közelmúltban tett franciaországi látogatásai].
[25] *Schreiber*: i. m. 96.
[26] A szovjet blokktól való tudatos elhatárolódását a román külpolitika nyíltan tudtára is adta a francia külügyminisztériumnak. 1965 janárjában például a párizsi román nagykövetség tanácsosa közölte a Quai d'Orsay-én a román kormány döntését, mely szerint a Varsói Szerződés vezérkari főnöke, Andrej Grecsko marsall ezután nem adhat közvetlen parancsot a román védelmi miniszternek. Lásd AMAE: Europe 1961–1965, URSS, carton 35, (1965. január 28.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Positions roumaines [Román álláspontok].
[27] *Schreiber*: i. m. 92–94., 97. Vö. *Couve de Murville*: i. m. 202.
[28] Uo. 91. 97–98.
[29] Franciaországnak a szovjet blokk irányában folytatott tudatos kapcsolatépítő politikájára a magyar diplomácia is felfigyelt. Lásd: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL): XIX-J-1-j, 1966, 47. doboz, Franciaország, IV–14, 005935/1966. (1966. december 3.) Anyag a regionális értekezlethez magyar–francia viszonylatban.
[30] *Schreiber*: i. m. 101. Vö. *Vaïsse*: i. m. 424.

[31] Uo. 100., 103–104., 108–110. Vö. Les relations franco-soviétiques 1965–1976. Textes et documents, Paris, La documentation Française; *Bozo*: i. m. 52.
[32] Uo. 102–103., 105., 114–115. Vö. *Couve de Murville*: i. m. 215.; Relations franco-hongroises hier et aujourd'hui. Paris, Bureau hongrois de Presse et de Documentation, 1978.
[33] AMAE: Europe 1966–1970, Hongrie, carton 2416, (1965. január 8.). Entretien de M. Pompidou avec M. Fock, Président du Conseil des Ministres de la République Populaire Hongroise, le 25 mars 1968, à l'Hôtel Matignon [Pompidou úr tárgyalása Fock úrral, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnökével, 1968. március 25., Matignon Palota].
[34] *Schreiber*: i. m. 102., 107–108., 113, 119.
[35] Uo. 113–114., 119.
[36] Uo. 103., 109., 111–113., 119. Vö. Les relations franco-polonaises 1945–1972. Notes et études documentaires, n° 3922, La documentation Française, septembre 1972; Discours, textes et notes, Pologne, n° 216, La documentation Française.
[37] Uo. 102., 115–119. *Couve de Murville*: i. m. 214. Vö. *Stolojan, Sanda*: Avec De Gaulle en Roumanie. Mémoire de l'interprète du général. Paris, Édition de l'Herne, 1991. 39–40., 129–149.; *Vaïsse*: i. m. 142.
[38] Uo. 119–120. A francia diplomácia reakcióját az 1968-as csehszlovákiai eseményekre levéltári forrásokra alapozva és részletesen lásd *Marès, Antoine*: 'Notre objectif fondamental demeure la détente'. France-Tchécoslovaquie, 1961–1968. In: Le Printemps tchécoslovaque 1968. Sous la direction de François Fejtő et Jacques Rupnik. Complexe, 1999. 246–266. Vö. *Marès*: Munich dans les relations franco-tchécoslovaques 1938-1968. In: Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich. Sous la direction de Fritz Taubert. München, R. Oldenbourg Verlag, 2002. 203–218.
[39] Uo. 120–121.
[40] AMAE: Europe 1966–1970. (1970. szeptember 8.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, L'URSS et la conférence sur la sécurité europécnne [A Szovjetunió és az európai biztonsági konferencia].
[41] *Schreiber*: i. m. 35., 107., 120–121. A Mihailović-üggyel kapcsolatban lásd *Peyrefitte, Alain*: C'était de Gaulle. Tome II. Paris, Fayard, 1997. 209. Vö. Les relations franco-yougoslaves. Notes et Études Documentaires, n° 3773, La documentation française, mars 1971.
[42] *De Gaulle*: Mémoires de guerre. Tome III. Le Salut, 1944–1946. Paris, Plon, 1959. 179–180. Már itt szó van Kelet és Nyugat együttműködéséről, valamint az egységes Európáról, amely a világ harmadik nagyhatalma lehet az USA-val és a Szovjetunióval szemben. Idézi *Schreiber*: i. m. 75.
[43] *Bozo*: i. m. 52.
[44] Amivel a francia diplomácia is teljesen tisztában volt. Lásd például: AMAE: Europe 1961–1965, Organismes internationaux et grandes questions internationales, carton 1530 (1964. április 10.). A francia NATO-delegáció által benyújtott jeletéstervezet [bizonyára a francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatósága készítette], Évolution de la situation en Europe orientale et dans la zone soviétique d'Allemagne [A helyzet alakulása Kelet-Európában és Németország szovjet zónájában].
[45] MOL: XIX–J–1–j, 1966, 47. doboz, Franciaország, IV–14, sz. n./1966. (1966. június 28.) Az V. Francia Köztársaság helye a Magyar Népköztársaság külpolitikájában.
[46] AMAE: Europe 1961–1965, Hongrie, carton 1764 (1965. január 8.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Les relations de la Hongrie avec les pays occidentaux et le Tiers Monde [Magyarország kapcsolatai a nyugati országokkal és a harmadik világgal].
[47] *Bozo*: i. m. 54–55.

FEJÉRDY ANDRÁS

A SZENTSZÉK ÚJ KELETI POLITIKÁJA A II. VATIKÁNI ZSINAT IDEJÉN

XXIII. János és a zsinat

„Egy kissé remegve a megrendültségtől, de ugyanakkor szerény elszántsággal elhatározásomat illetően, kettős esemény tervét és szándékát jelentem be előttetek: egy egyházmegyei zsinat megtartását Róma, és egy egyetemes zsinat megtartását a világegyház számára. [...] Ezek szerencsésen elvezethetnek a kánonjogi kódex várva várt *aggiornamentó*jához."[1]

XXIII. János pápa 1959. január 25-én ezekkel a szavakkal jelentette be egy újabb egyetemes zsinat összehívását. A keresztények egységéért tartott imahét végén a Falakon kívüli Szent Pál-bazilika melletti bencés monostorban tartott konzisztóriumon jelen lévő 17 bíborost meglepte a pápa bejelentése. Ezt a meglepetést nem a zsinat gondolata okozta, hiszen már korábban is felmerült a félbeszakadt I. Vatikáni Zsinat munkájának befejezése, vagy egy új zsinat összehívása. A korábbi kezdeményezések, sőt megkezdett előkészítő munkálatok azonban újra és újra elakadtak, mert a kedvezőtlen világpolitikai helyzetben a zsinat megvalósítása csaknem lehetetlennek tűnt.[2] XXIII. János nem egészen száz nappal megválasztása (1958. október 28.) után tett bejelentése éppen azért érte váratlanul a bíborosokat és a közvéleményt, mert úgy látták: a kedvezőtlen körülmények továbbra is fennállnak. A két szemben álló tömbre osztott világban, a hidegháború és enyhülés jellemezte bizonytalan légkörben nehezen volt hihető, hogy egy idős, és éppen ezért átmenetinek tekintett pápa lenne a megfelelő személy egy ilyen nagy feladat megvalósítására.[3]

Az új zsinat meghirdetése XXIII. János pápa részéről nem meggondolatlan lépés volt. Jóllehet a rendelkezésre álló források alapján nem rekonstruálható pontosan, hogyan született meg a pápában a döntés, bizalmas utalásaiból nyilvánvaló, hogy lassan megfogalmazódó és fokozatosan erősödő belső meggyőződésből fakadt, amely szervesen kapcsolódott Angelo Giuseppe Roncallinak a pápai szolgálatáról vallott felfogásához.[4] Ez az alapvetően pasztorális felfogás már megkoronázása alkalmából elmondott beszédében tetten érhető, amikor János evangéliumára (Jn 10,11–18) utalva hangsúlyozta, hogy mindenekelőtt jó pásztor kíván lenni, és hozzátette: „a többi emberi adottság: a tudomány, az éleslátás, a diplomáciai érzék, a szervezőtehetség fontos elemei lehetnek a pápai kormányzásnak, de semmi esetre sem helyettesíthetik a pásztor feladatát."[5]

A zsinatot meghirdető beszédében éppen Péter utódának kettős lelkipásztori tisztségéből – Róma püspöke és a világegyház főpásztora – kiindulva vázolta egyházmegyéje társadalmi és lelki állapotát, valamint az egyetemes emberiség helyzetét.[6] Értékelése arról tanúskodik, hogy tisztában volt korának pozitív és negatív jelenségeivel. Látta, hogy az emberiség számára milyen előnyöket jelent a technikai fejlődés, de ugyanakkor az sem kerülte el a figyelmét, hogy a társadalom mindinkább a fogyasztás és anyagiasság foglyává vált; hogy a kényelem és önzés elhatalmasodásával együtt a rend és fegyelem elviselésére való készség is megszűnőfélben volt. XXIII. János mindenesetre a világ ezen ellentmondásos jelenségeit úgy fogta fel, mint az „idők jeleit", amelyek az egyházat válaszadásra és belső megújulásra szólítják fel. Így már az 1959. január 25-i felszólalásában a „lelkek javának távlatában" beszélt a zsinatról, és egyér-

telművé tette elsődlegesen pasztorális irányultságát, amikor céljának azt nevezte, hogy legyen „az egész keresztény nép fényforrása, épülése és öröme".

A pápa fontos kívánsága volt, hogy a zsinatnak elsőrendűen pasztorális célja mellett – még ha a zsinatot meghirdető beszédében még nem is szólt erről – ökumenikus dimenziót kölcsönözzön. A *L'Osservatore Romano* által közzétett hivatalos közlemény már úgy fogalmazott, hogy a zsinat „a Szentatya szándékai szerint nemcsak a keresztény nép épülésére szolgál, hanem egyúttal meghívás is akar lenni az elszakadt közösségek számára az egység keresésére, amelyre a világ minden részén ma annyi lélek vágyakozik".[7] Néhány nappal később, január 29-én, a római plébánosokhoz intézett beszédében már maga XXIII. János erősítette meg szándékát, hogy a készülő zsinatnak ökumenikus dimenziót kíván adni.[8]

A zsinat pápa által kezdettől fogva megfogalmazott két fő célja az előkészítés egész időszakában egyre konkrétabb formát öltött. Nem egész fél évvel a zsinat bejelentése után jelent meg a pápa első, *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikája, melyben XXIII. János ismételten hangsúlyozta, hogy „a zsinat legfőbb célja a katolikus hit fejlődésének előmozdítása, a hívek keresztény életének megújítása, az egyházi fegyelem korunk viszonyaihoz való alkalmazása (*aggiornare*)".[9] Hasonlóképpen a zsinat pasztorális jellegét emelte ki az előkészítő bizottságok munkájának megindítása alkalmával 1960. november 14-én elmondott beszédében is, akárcsak a zsinatot meghirdető *Humanae Salutis* kezdetű bulla 1961. december 25-i soraiban, vagy pedig 1962. szeptember 11-i, végül a zsinatot megnyitó beszédében is október 11-én, amikor már Leo Joseph Suenens mechelen-brüsszeli bíboros érsek zsinati tervére támaszkodva a zsinat fő célterületeinek meghatározásakor az *ad intra* és *ad extra* megkülönböztetés alkalmazásával fogalmazta meg a pasztorális célból fakadó feladatokat.[10]

A pápa fenti megnyilatkozásaiból egyértelmű, hogy a kezdettől megfogalmazott pasztorális cél számára azt jelentette, hogy a zsinatnak – a korábbi zsinatoktól eltérően – nem különleges tanbeli vagy fegyelmi kérdésekkel kell foglalkoznia, hanem a keresztény élet- és gondolkodásmódnak az egyház által évszázadok óta őrzött és tanított lényegét kell a változó körülmények között közérthető nyelven újrafogalmaznia. XXIII. János szándéka szerint a zsinatnak tehát az átmeneti korszakra kellett választ kínálnia, amennyiben maga is az átmenet zsinataként átsegíti az egyházat a Trient utáni korszakból – és bizonyos értelemben a másfél évezredes konstantini korszakból – egy olyan új korszakba, amelyet a tanúságtétel és igehirdetés jellemez; feladatát akkor képes betölteni, ha megőrzi a hagyomány lényeges és örök elemeit, amelyek a változó körülmények között is alkalmasnak bizonyulnak arra, hogy növeljék és garantálják az evangéliumhoz való hűséget, ha megvalósítja azt, amit a pápa úgy nevezett: *„Restauratio et renovatio universalis Ecclesiae"*.[11]

XXIII. János a zsinat másik lényeges céljaként kezdettől a keresztények egységét jelölte meg. Egy ideig ugyanakkor még nem vált világossá, hogy a pápának az ökumenizmusról vallott újszerű felfogása milyen gyakorlati következményekkel jár a zsinatra nézve. Ez a bizonytalanság a pápa 1959 tavaszán elhangzott megnyilatkozásaiban is tetten érhető, amelyekben folyamatosan változó, gyakran korábbi szavainak ellentmondó álláspontot képviselt. Valóban, XXIII. János több beszédében arra utalt, hogy a keresztények egysége a zsinat alkalmával helyreáll, más esetekben ugyanakkor annak a nézetének adott hangot, miszerint a zsinat „nem fogja egyszerre megszüntetni a keresztények közötti megosztottságot", illetve hogy a zsinat a római egyház „belső" ügye lesz.[12]

XXIII. János a keresztény egységgel kapcsolatos nézeteit először részletesebben a június végén megjelent *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikájában fejtette ki. Az ökumenizmusról szólva a pápa a szokásosnál jobban kiemelte ugyan, hogy az egység milyen szintre jutott el, a történelmi feltételek és az egyház eszkatológikus dimenziója ismeretében ugyanakkor úgy vélte, hogy a teljes egység csak az idők végén valósulhat meg.

A pápák és a kommunizmus

XII. Piusz egész papi-diplomáciai pályafutását a 20. század totalitárius ideológiáival való szembesülés jellemezte. A második világháború – és a nácizmus veresége – után pedig a kommunizmus térnyerése jelentette pápaságának talán legnagyobb kihívását.[13] A későbbi pápa vatikáni államtitkárként szerzett tapasztalatai és a marxizmus elméletének alapos ismerete nyomán már az 1930-as években meggyőződött arról, hogy a kommunizmus lényegileg ateista, és mint ilyen gyökerében egyházellenes. Később pápaként is azt a nézetet képviselte, hogy a kommunizmus olyan ellentétes világnézetet képvisel, amellyel nem lehetséges és nem is szabad kiegyezni. A Szent Officium 1949-es, a kommunistákkal való bármiféle együttműködést elítélő dekrétuma[14] ezért nemcsak a Kelet- és Nyugat-Európában lejátszódó eseményekre – Mindszenty bíboros elítélésére, a csehszlovák nemzeti egyház létrehozását célzó kísérletre,[15] valamint az olasz és francia kommunista pártok növekvő befolyására – adott konkrét reakció volt, hanem tágabb lelkipásztori célokat is szolgált, amennyiben az egyházat, sőt magát a keresztény civilizációt is fenyegető marxista ideológia veszélyeivel kapcsolatban kívánt a híveknek világos útmutatást adni.

Míg XII. Piusz lelkipásztorként a kereszténység és a kommunizmus közötti kibékíthetetlen elvi ellentétet hangsúlyozta, tapasztalt diplomataként egy *modus vivendi* kialakításának lehetőségét sem zárta ki. Diplomáciai pályafutása alatt szerzett tapasztalatai alapján ugyanakkor világos volt számára, hogy tárgyalni csak akkor szabad, ha a párbeszéd egyenlő felek között folyik, és ha a tárgyalópartner megfelelő garanciákkal igazolja megegyezési szándékának komolyságát. A pápa az 1950-es évek elejétől kezdve ezért két alapfeltételt fogalmazott meg, melyek a békés egymás mellett élés biztosításához szükségesek: a polgári szabadságjogoknak és az egyház szabadságának garantálását.[16] XII. Piusz párbeszédre való készségét jelezte egyúttal az is, hogy alig három évvel a Szent Officium exkommunikációs dekrétumának megjelenése után megnyilatkozásaiban javasolta a „téves és hazug" tanok, illetve az „irgalomra és szeretetre méltó" emberek közötti különbségtételt, és nem a keresztény hittel összeegyeztethetetlen rendszer ellen, hanem elsősorban a béke és az egyes népek földi boldogulása mellett emelte fel a szavát.[17] Egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy „a katolikus egyház nem azonosítja magát a nyugati kultúrával; egyébként sem azonosítja magát egyetlen civilizációval sem, hanem kész szövetséget kötni bármely civilizációval".[18]

A pápa a fenti megfontolásokból tehát nem zárkózott el mereven a kapcsolatok elől, amikor 1956-tól a Szovjetunió mind több csatornán keresztül tapogatózni kezdett, de a Szentszék a szovjet közeledési kísérleteket mindaddig csupán taktikai lépésnek tekintette, amíg a rendszer nem adta kézzelfogható jelét annak, hogy az egyházzal szembeni, addig ellenséges magatartása megváltozott. 1956 nyarán XII. Piusz ezért várakozó álláspontra helyezkedett: várta, hogy az együttműködést szorgalmazó szavakat a tárgyalás komolyságát garantáló konkrét tettek is kövessék.[19]

Végül a magyar forradalom leverésének, az azt követő megtorlásoknak, majd a magyar egyház újra szoros állami ellenőrzés alá vonásának keserű tapasztalata XII. Piusz szemében azt igazolta, hogy helyesen döntött, amikor habozott elfogadni a Szovjetunió közeledési szándékát. Az események számára azt bizonyították, hogy a különböző fórumokon szorgalmazott dialógusnak nemcsak azért nincsen értelme, mert oly nagy világnézeti szakadék választja el egymástól a két felet, de a gyakorlati kérdésekben való párbeszéd is értelmetlen, hiszen a közeledés Moszkva részéről csupán nyugati befolyásának növelését célzó taktikai lépés, melynek a Szentszék is könnyen játékszerévé válhatott volna. A szovjet politika álságos voltával kapcsolatos újabb tapasztalat végül XII. Piusz keleti politikájának megmerevedését eredményezte: megnyilatkozásaiban visszatért a korábbi kemény hangvételhez, kizárta a megegyezés lehetőségét, antikommunista egységfront létrehozását szorgalmazta, és negatív módon viszonyult a további szovjet közeledési kísérletekhez.[20]

XXIII. János megválasztása nem jelentett éles törést a Szentszék kommunizmussal kapcsolatos politikájában. Az új pápa az 1958. december 15-i konzisztórium alkalmával például az elődjére jellemző szóhasználattal beszélt a szakadástól megosztott kínai egyházról;[21] érvényben maradt a Szent Officium 1949-es dekrétuma is, még ha 1959-es[22] megújítása kapcsán a Vatikáni Rádió kommentárja arra hívta is fel a figyelmet, hogy az előírást meg nem tartó katolikusoknak már nem kiközösítéssel, hanem csak egyszerű büntetéssel kell számolniuk, és még ha a *L'Osservatore Romano* április 19-i száma is azt sugallta, hogy a dekrétum elsősorban nem Kelet-Európa katolikusaira vonatkozik.[23] Ebben az összefüggésben végül azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Domenico Tardini bíboros – immár államtitkárként – maradt egészen haláláig (1961. július 30.) a Szentszék nemzetközi politikájának irányítója.[24]

A folytonosság mellett jelentkező újdonságok viszont már kezdettől fogva arra utaltak, hogy az új pápa elődjétől eltérő módon gondolkozott a politikáról általában, és a kommunizmussal szemben folytatandó szentszéki politikáról is.[25] A kommunista rendszer irányába békülékenyebb keleti politikának jeleit már XXIII. János első, 1959. június 29-én kelt enciklikájában fellelhetjük. Az *Ad Petri Cathedram* kezdetű dokumentumban ugyan elítélte az igazság ellenségeinek „megvető és ellenséges magatartását", óvott mindenféle tévedéstől, „mely a lelkekbe hatol és a társadalmi struktúrákba szivárog", és arra utasította a keresztényeket, hogy óvakodjanak azoktól a téves véleményektől, amelyeket a Szentszék mindig elítélt.[26] Jóllehet az enciklika az egyház társadalmi tanításának XIII. Leó által kifejtett alapelveivel összhangban védelmébe vette a magántulajdont, és kitartott amellett, hogy a társadalmi osztályok megléte megfelel a természeti törvénynek; és jóllehet a kelet-európai egyházakkal kapcsolatban továbbra is használta a XII. Piusz által bevezetett „hallgató egyház" kifejezést, mégis a szentszéki szóhasználatban egészen újszerű jelenségnek tekinthető, hogy a kommunizmussal szemben a pápa megbocsátásról beszélt: „Senkit sem akarunk megsérteni, ellenkezőleg mindenkinek szívből meg akarunk bocsátani, és kérjük Istent, hogy ő is bocsásson meg mindenkinek."[27]

XXIII. János pápa új „keleti politikájának" elvi alapját következő, *Mater et Magistra* kezdetű enciklikájában találhatjuk meg. A *Rerum Novarum* 70. évfordulója alkalmából 1961. május 15-én kiadott dokumentumban XXIII. János megismételte ugyan a korábbi pápák kommunizmust és szocializmust elítélő állásfoglalásait, és az enciklika végén a kor nyugtalanító jelenségei között a súlyos keresztényüldözésekről, valamint az üldözők kifinomult barbarizmusáról is említést tett, és elítélte azt a téves véleményt, mely szerint a vallás a haladás akadálya; mégis, amikor a megelőző évtize-

dek radikális társadalmi változásait figyelembe véve újrafogalmazta az egyház társadalmi tanítását, igen közel került az egyenlőség és a béke között alapvető összefüggést, valamint a társadalmi és gazdasági fejlődést az emberi jogok alapfeltételeként hirdető szocialista állásponthoz. A „szocialista tábor" fülének nemcsak az egyenlőség és az igazságosság hangoztatása volt kedves, hanem a fegyverkezési verseny elítélése is. A *Mater et Magistra* ráadásul – bár elismerte a kommunizmus téves jellegét – úgy beszélt róla, mint korának egyik tévedéséről: XXIII. János pápa nem becsülte alá a kommunizmus kihívását, mégis azáltal, hogy a kor többi tévedésével egy sorba helyezve relativizálta jelentőségét, utat nyitott egy újfajta politikai gyakorlat számára.[28]

XXIII. János – azáltal, hogy a kommunizmus kérdése már nem foglalt el központi helyet felfogásában – a Szovjetuniónak a béke és a fegyverzetcsökkentés érdekében elhangzott javaslatait többé már nem egy olyan stratégia részeként értékelte, amelynek egyetlen célja a Nyugat éberségének kijátszása. Az új pápa ugyanis úgy vélte, hogy egy olyan nemzet, amely az utolsó világháborúban húszmillió embert veszített, biztosan őszintén békére vágyik.[29] Ezt a *Mater et Magistrá*ban is jelentkező újfajta hozzáállást nagy megelégedéssel fogadták a sztálini időszakhoz képest pragmatikusabb külpolitikát folytató Moszkvában.[30] A geopolitikai téren bekövetkezett változásokkal[31] számoló Nyikita Szergejevics Hruscsov ugyanis az SZKP 1961. októberi XXII. kongresszusán a Szovjetunió fő külpolitikai céljának a „békés egymás mellett élést" tűzte ki. Az új szovjet külpolitikai célok elérését pedig nemcsak az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában jelentkező háborúellenes mozgalmak segíthették elő: a Kreml mindinkább számolt a „Nyugat-ellenes" új pápa által vezetett katolikus egyház támogatásával is.[32] Hruscsov már korábban ilyen támogatásnak érezte XXIII. János pápának a berlini fal építése idején kialakult feszült világpolitikai helyzetben tanúsított magatartását.[33] Amikor ugyanis a németek nyugatra szökését meghiúsítani hivatott berlini fal felépítésére (1961. augusztus 12–13.) az amerikaiak az atomkísérletek megújításával feleltek, és nem látszott kizártnak egy újabb háború kirobbanása, XXIII. János pápa az ún. „el nem kötelezett országok" belgrádi konferenciája alkalmából, 1961. szeptember 10-én Castelgandolfóban elmondott beszédében a fegyverzetcsökkentés mellett emelte fel szavát.[34]

XXIII. János pápának a II. Vatikáni Zsinat meghirdetésével egy időben megkezdett keleti irányú tapogatózásai a zsinat kezdetére meghozták az első eredményeket. A pozitív tapasztalatok és mindenekelőtt az a tény, hogy – szinte az utolsó pillanatban – sikerült elérni a vasfüggönyön túli püspökök legalább részleges zsinati részvételét, megerősítették a pápát abban, hogy a Szentszék fő céljait – az üldözött egyházak helyzetének javítását és az ökumenikus párbeszédet – a várhatóan tartós fennállású kommunista rendszerrel folytatott párbeszéddel lehet elérni.

Miközben a párbeszédre kész új szentszéki keleti politika már évek óta formálódott, elvi alapjainak első megfogalmazására meglehetősen későn, XXIII. János utolsó – a zsinat modern világgal és a kommunizmussal kapcsolatos állásfoglalása szempontjából is különösen jelentős –, *Pacem in terris* kezdetű enciklikájában került csak sor.[35] Az 1963. április 11-én közzétett és újszerű módon valamennyi jó szándékú emberhez címzett dokumentum az államok belső békéjének és az egyes országok és népek közötti békés egymás mellett élésének feltételeit tárgyalva szólt a kommunizmus kérdéséről. A pápai enciklika – miközben továbbra is hangsúlyozta, hogy helytelen minden olyan világkép, mely az Isten abszolút értékeket és rendet biztosító létét és az ember függőségét elutasítja, és vázolta az Isten elfogadásán alapuló helyes társadalmi rendet, valamint az emberi jogok hangsúlyozásával burkoltan kritizált minden

diktatórikus rendszert – a szentszéki keleti politika három lényeges alapelvét fogalmazta meg.

XXIII. János pápa a rá jellemző induktív, pasztorális szemléletmóddal, a minden emberre jellemző közös emberi méltóság felől közelített a kommunizmus és az egyház viszonyának problematikájához, és ezen az alapon első alapelvként a téves és elítélendő elmélet, illetve az adott elméletet valló emberek közötti különbségtétel szükségességét hangsúlyozta: „Jogos, ha a tévedést mindig megkülönböztetjük attól, aki a tévedést elkövette. [...] Mert a tévedést elkövető ember nem szűnik meg ember lenni, sohasem veszíti el személyi méltóságát, amit ugyanis mindig észben kell tartani. Ezenkívül az ember természetében sohasem szűnik meg a képesség, hogy a tévedéseknek ellenálljon és keresse az igazságra vezető utat."[36]

Az enciklikában szereplő második lényeges distinkció a „világ és az ember természetéről, eredetéről és céljáról" szóló helytelen filozófiai tanokat, illetve a filozófiai tanokra visszavezethető gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai célokat követő történelmi mozgalmakat érintette. XXIII. János az egyszer kidolgozott filozófiai-ideológiai rendszerek változatlanságával szemben az ideológia alapján létrejött, de a történelem sodrában élő intézmények esetében ugyanis azt hangsúlyozta, hogy „mivel változandó dolgok körülményein alapulnak, nem lehetséges, hogy ne legyenek azoknak nagyon is kiszolgáltatva".[37]

A fenti két distinkció ugyan nem kérdőjelezte meg az egyházi tanítóhivatal kommunizmussal kapcsolatos korábbi elítélő állásfoglalásait, de azzal, hogy immár nem a hagyományos deduktív kategóriák szerint közelített a tévtanok kérdéséhez, elvi alapot biztosított a modern világgal és azon belül a kommunizmussal való párbeszéd – és együttműködés – számára. A tévedés és tévedő személy, valamint a filozófiai nézetek és a történelmi megvalósulás közötti különbségtételből logikusan következett a vatikáni keleti politika harmadik alapelve, miszerint az ideológiai ellentétek ellenére „akár a gazdasági és szociális kérdésekben, akár kulturális, akár közigazgatás területen"[38] nem kell *ab ovo* kizárni az együttműködés lehetőségét.[39]

Míg XXIII. János elsősorban az egyház és a kommunizmus közötti dialógus lehetőségét megalapozó szempontokat emelte ki,[40] VI. Pál – azzal együtt, hogy maga is meg volt győződve arról, hogy a puszta elítélés nem megfelelő válasz a kommunizmus kihívására,[41] és folytatta az elődje által megkezdett keleti politikát – megnyilatkozásaiban árnyaltabban fogalmazott, amennyiben a közeledést akadályozó tényezőkre nagyobb hangsúlyt helyezett. A hangsúlyeltolódás egyik első jele volt, hogy a zsinat második ülésszakát megnyitó beszédében XXIII. Jánoshoz hasonlóan ő is kiállt ugyan a modern világgal folytatandó párbeszéd mellett, és – ezen belül – szeretetteljes odafordulást szorgalmazott a kommunisták irányába, de nem mulasztotta el a kommunista rendszerek bírálatát sem, amiért a szocialista országok számos püspöke továbbra sem vehetett részt a zsinaton.[42]

XXIII. János és VI. Pál pápasága között kontinuitás mutatkozott abban, hogy az új pápa 1964. augusztus 6-án publikált *Ecclesiam Suam* kezdetű programadó enciklikájának egyik központi témája a dialógus volt. A dokumentumnak a *Pacem in terris*nél óvatosabb hangneme – amely a kommunista rendszerek számára csalódást okozott[43] – azonban bizonyos mértékű változást jelzett. A Franz König bécsi bíboros érsek által a „dialógus enciklikájának"[44] nevezett körlevélben VI. Pál az egyház önmagáról alkotott képének bemutatása és az ideális egyházkép megközelítéséhez elengedhetetlen belső megújulás szorgalmazása után különös figyelmet szentelt a világgal folytatandó párbeszéd kérdésének. A pápa által (egyedülálló módon személyesen írta a

dokumentum teljes szövegét)[45] megfogalmazott tanítás szerint a dialógus egyenesen kötelessége az egyháznak. Apostoli küldetéséből fakad, hogy párbeszéd útján vezesse el az embereket Istenhez, és mindenki irányába nyitott legyen a dialógusra.[46] VI. Pál számára ugyanis a János-evangélium kijelentéséből – „Mert nem azért küldte Isten a Fiút a világba, hogy elítélje a világot, hanem hogy üdvözüljön általa a világ." (Jn. 3, 17) – világosan következett, hogy az egyház és a világ közötti párbeszéd „Isten szándéka", hiszen „a vallás természeténél fogva Isten és ember közötti kapcsolat".[47]

VI. Pál „a párbeszéd transzcendentális alapjának"[48] kidolgozásával a XXIII. Jánossal kezdődő nyitás folytatójává vált, az egyház és a kommunizmus közötti párbeszéd gyakorlati lehetősége tekintetében azonban nem volt olyan optimista, mint elődje. A marxizmussal való párbeszédet nemcsak Isten létének tagadása és az ebből fakadó gyakorlatilag áthidalhatatlan elvi ellentétek miatt nevezte az adott időpontban meglehetősen nehéznek, ha nem lehetetlennek, hanem súlyos akadályt látott abban is, hogy hiába próbálja az egyház a világ számára közérthető nyelven megfogalmazni tanítását, a kommunista ideológiai megfogalmazásokban a külső formájukat tekintve azonos fogalmak mögött gyakran egészen eltérő tartalom áll. VI. Pál ezért – jóllehet maga is fontosnak, szükségesnek és (a tanrendszer és a tanokat valló személyek közötti különbségtétellel) elvileg lehetségesnek tartotta a világgal és benne a kommunistákkal való dialógust – a közös nyelv hiányában kérdésesnek nevezte, hogy az adott pillanatban, lehetséges-e a marxista rendszerekkel érdemi párbeszédet folytatni. Valós dialógusra – a XXIII. János által megfogalmazott második alapelv fényében – csak a jövőben látott reményt: „Hadd emlékeztessünk arra, amit boldog emlékezetű elődünk, XXIII. János írt *Pacem in terris* kezdetű enciklikájában, tudniillik, hogy jóllehet az ekként vélekedők tanrendszere már nem változik azt követően, hogy a tanokat kidolgozták és felállították, az irányzathoz tartozók felfogása azonban lépésről lépésre megváltozhat, és komoly változáson mehet keresztül. Ezért reméljük, hogy egykor majd készek lesznek az egyházzal a mainál gyümölcsözőbb párbeszédet kezdeni, amikor nem tehetünk mást, mint helytelenítésünknek és panaszunknak adunk hangot."[49]

Ez a jövőbe vetett remény tette VI. Pált késszé, hogy „a fájdalmas közelmúlt" tapasztalatai és az ateista marxizmus elvi elutasítása ellenére folytassa a kommunista rendszerekkel megkezdett tárgyalásokat. A pápa egyúttal – mivel nem akart rontani a vasfüggönyön túli egyházak helyzetén – nem tartotta célszerűnek, hogy az *Ecclesiam Suam*ban is felvetett aggályait alátámasztó tényeket minden esetben szóvá tegye. A Domitilla-katakombánál 1965. szeptember 12-én elhangzott pápai beszéd – melyben a dialógus szorgalmazása helyett inkább a világhoz való túlzott hasonulástól óvott – ugyanakkor hűen tükrözi, hogy a pápa dialógussal és az új keleti politikával kapcsolatos kétségei továbbra is megmaradtak.[50]

VI. Pálnak a kommunizmussal folytatható párbeszéd kérdésével kapcsolatos kétségei – közvetve – a *Gaudium et spes* kezdetű zsinati dokumentum végső szövegére is hatással voltak. A pápa ugyanis, jóllehet kezdettől fogva ellenezte, hogy a zsinat ünnepélyesen elítélje az ateista kommunizmust – az *Ostpolitik* gyakorlatában szerzett negatív tapasztalatai nyomán és a szentszéki keleti politikát kritizálók érvei hatására[51] –, megfontolandónak ítélte a *Coetus Internationalis Patrum*[52] elítélést szorgalmazó előterjesztését. A zsinati kisebbség által szorgalmazott kiegészítés tartalmával szemben nem volt kifogása: a tanítóhivatal korábbi elítélő állásfoglalásaival (*condamnatio*) összhangban az *Ecclesiam Suam* kezdetű enciklikában maga is elítélte (*reprobat*) a marxizmus téves tanítását. VI. Pál a kérdéssel kapcsolatos dilemmáját az 1965. november 15-én Mons. Pericle Felici, a zsinat titkára számára készített feljegyzésben

fogalmazta meg: míg a *Coetus* előterjesztésének elutasítása azt a látszatot keltené, hogy az egyház visszavonja a korábbi elítélő állásfoglalásait, addig az elítélés újbóli ünnepélyes megfogalmazása negatív hatással lehet a kommunista államok katolikusainak sorsára, és egyúttal ellentétes volna a zsinat szellemével is, miszerint „nem érint »politikai« kérdéseket, nem fogalmaz meg anatémákat, nem beszél a kommunizmusról".[53] A kérdés eldöntésére VI. Pál végül egy szűk körű értekezletet hívott össze a zsinat elnökségének, titkárságának és a dokumentumot előkészítő bizottságnak vezetőivel. Ezen az értekezleten fogadták el végül Felicinek a pápa feljegyzése ismeretében előterjesztett kompromisszumos javaslatát, mely szerint a „kommunizmus" kifejezés használatának kerülésével, a lábjegyzetbe kerüljön a korábbi elítélést megfogalmazó dokumentumokra való utalás.[54]

A szentszéki keleti politika területei

Az egyház és a kommunizmus közötti párbeszéd elvi alapjainak fokozatos kidolgozásával egyidejűleg a II. Vatikáni Zsinat idején a Szentszék új keleti politikája tovább formálódott. Míg az enyhülő nemzetközi légkörben XXIII. János pápa által elindított tapogatózások – a meghirdetett zsinat pasztorális, egyetemes és ökumenikus dimenziójával szoros összefüggésben – elsődlegesen a vasfüggönyön túl élő katolikusok helyzetének javítását és az ortodox egyházakhoz való közeledést célozták, a gyakorlatban szerzett tapasztalatok alapján a II. Vatikáni Zsinat időszakára a keleti politika egy új szemponttal gazdagodott.

A szocialista tömb országaiban működő püspökök, illetve a moszkvai ortodox megfigyelők zsinati jelenlétének elérése során szerzett tapasztalatok ugyanis ismételten világossá tették: jóllehet az ún. *Ostpolitik* sohasem irányult közvetlenül a Szovjetunió felé,[55] a szentszéki keleti politika céljainak eléréséhez Moszkván át vezet az út.[56] Ebből a felismerésből három egymással szorosan összefüggő feladat következett. Mindenekelőtt a Szentszék nemzetközi tekintélyének elismertetésére/növelésére volt szükség. Ennek eléréséhez elengedhetetlen volt továbbá a korábban az Egyesült Államok szövetségi rendszeréhez sorolt Vatikán[57] függetlenségének és önálló világpolitikai elképzeléseinek markánsabb megfogalmazása, hiszen csak ebben az esetben volt rá remény, hogy minkét fél komolyan veszi.[58] A Moszkvával való kapcsolatfelvételhez és egy sikeres enyhülési politika kivitelezéséhez végül meg kellett találni azokat a közös témákat, amelyekben mind a Szentszék, mind a szovjet vezetés érdekelt volt.[59]

A Vatikán és a kommunista kormányzatok közötti tárgyalások egyik lehetséges kiindulópontja a gazdasági segítségnyújtás volt. Miután azonban a húszas évek ilyen irányú szentszéki kísérletei sikertelennek bizonyultak, a XXIII. János nevével fémjelzett keleti politika új területeket keresett.[60]

Ugyancsak a két világháború között felmerült már az is, hogy a kapcsolatokat a Szovjetunió nemzetközi elfogadottságra irányuló törekvésére építsék. Az újonnan alakult bolsevik állam számára kétségtelenül komoly eredmény lett volna, ha elnyeri a szentszéki elismerést. A kommunista vezetés azonban nem volt hajlandó arra, hogy biztosítsa az ellentételezésként kért szabad hitoktatást, vagy legalább engedélyezze a katolikus hierarchia állami jóváhagyással történő utánpótlását, a tárgyalások 1927-re megszakadtak.[61] Később, a második világháború idején hiába jelezte XII. Piusz a Szovjetunió vezetőinek, hogy a Szentszék nem zárkózik el diplomáciai kapcsolatok létesítésétől, Moszkvának ekkor nem állt érdekében semmiféle közeledés.[62] A helyzet a Sztálin halála után kezdődő nemzetközi enyhülés keretei között kezdett fokozatosan

megváltozni, a szovjet közeledési kísérleteket – mint láttuk – ekkor azonban XII. Piusz kezelte fenntartásokkal. XXIII. János volt az, aki – többek között a Hruscsovtól 1961. november 15-én kapott születésnapi jókívánságok nyomán – ismét fokozottabban számolni kezdett a Szovjetunió nemzetközi tekintélyre irányuló törekvésében rejlő lehetőségekkel. Ez a törekvés ráadásul egybeesett XXIII. János, majd VI. Pál azon törekvésével, amely – a *sollicitudo omnium ecclesiarum* teológiai alapelvének érvényesítésére[63] – a Szentszéknek a nemzetközi életben betöltött korábbi szerepének visszanyerését, de legalábbis új távlatok nyitását célozta.[64]

A nemzetközi tekintély növelésének közös – bár eltérő motivációból fakadó – igénye megfelelő keretet biztosíthatott a Vatikán és Moszkva közeledéséhez, azonban önmagában túl elvont terület lett volna a közvetlen kapcsolatfelvételhez. A gyakorlati együttműködés elsődleges színterévé ezért a nemzetközi béke biztosítása vált. A „békeharc" ugyan már régóta szerepelt a kommunista rendszerek propagandájában, és a Hruscsov által 1961-ben meghirdetett békés egymás mellett élés politikája – objektív jogi és etikai alapok híján – szintén inkább üres szavak szintjén maradt,[65] a mindent elpusztítani képes atomháború eshetősége a Szovjetuniót is egy világméretű konfliktus elkerülésére ösztönözte. Ezt pedig XXIII. János, majd – a marxista dialektika által használt szavak többértelműségéből fakadó nehézségeket hangsúlyozó – VI. Pál is megfelelő garanciának tekintette a nemzetközi béke érdekében való együttműködéshez.

A konfliktusok békés eszközökkel történő megoldásának szorgalmazása XXIII. János előtt is fontos helyet kapott a pápák tanításában. XII. Piusz béke ügyében tett megnyilatkozásai azonban – különösen a hidegháború légkörében – nem váltottak ki világméretű visszhangot, mivel a szocialista tömb a Szentszéket egyértelműen a Nyugat és az Egyesült Államok politikája kiszolgálójának tartotta. XXIII. János tehát valójában nem abban hozott újat, hogy a bipoláris világban az egyház működése szempontjából különös fontosságúnak ítélte, és pápaságának egyik prioritásává tette a nemzetközi béke védelmezését,[66] hanem abban, hogy elődjétől eltérő, pasztorális szemléletű, elítélő megfogalmazásokat kerülő hangvétele kézzelfoghatóbbá tette a Szentszék blokkok feletti pártatlanságát (*imparzialità*), ami egyébként az első világháború óta a vatikáni politika kulcsfogalma volt.[67] XXIII. János pápa habitusa mellett a Szentszék béke érdekében tett megnyilatkozásainak pozitív fogadtatásában ezentúl döntő szerepe volt a nemzetközi közvélemény és politikai légkör balratolódásának is.[68]

A XXIII. János által használt új hangnem sikerességét – a Szentszék blokkokfelettiségének elismerését és nemzetközi tekintélyének megnövekedését – jelezte, hogy mindkét szuperhatalom elfogadta a pápának a kubai rakétaválság megoldásában játszott közvetítő szerepét.[69] Amikor ugyanis a Kubában kiépített, szovjet atomrakéták kilövésére alkalmas indítóállványok felfedezésére John Fitzgerald Kennedy elnök 1962. október 22-én a szigetország haditengerészeti blokád alá helyezésével válaszolt, és egyúttal bejelentette, hogy egy Kubából induló esetleges támadásra úgy fognak reagálni, mintha az a Szovjetunióból indulna, komolyan felmerült egy új, immár nukleáris háború kirobbanásának veszélye. Ez ugyan sem Moszkvának, sem Washingtonnak nem állt érdekében, az adott körülmények között azonban az egyik fél számára sem tűnt lehetségesnek, hogy komoly presztízsveszteség nélkül visszakozzon. Ebben a patthelyzetben vetette fel a szovjet és amerikai tudósok és újságírók massachusettsi Andoverben, a Phillips Academyn ülésező konferenciáján megfigyelőként részt vevő Felix A. Morlion, a római Pro Deo egyetem rektora – aki a második világháború alatt már kapcsolatban állt az amerikai hírszerzéssel[70] –, hogy egy pápai felszó-

lalás segíthetne a válság megoldásában. A közvetítő szerepre az egyre mélyülő krízist aggodalommal figyelő XXIII. János is késznek mutatkozott, amennyiben biztosítékot kap arra, hogy közbelépése mindkét fél részéről kedvező fogadtatásra lel. Miután pedig az andoveri konferencia résztvevői útján tájékozódott Kennedy és Hruscsov pápai közvetítésre vonatkozó pozitív hozzáállásáról, hozzálátott a terv kivitelezéséhez.

Október 24-én – mintegy a terepet előkészítendő – portugál zarándokok előtt elmondott beszédéhez fűzött egy rövid kiegészítést, melyben azokat az állami vezetőket méltatta, „akik keresik a találkozás lehetőségét annak érdekében, hogy elkerüljék a háborút és egy kis békét biztosítsanak az emberiségnek”.[71] Október 25-én délben azután francia nyelvű rendkívüli rádióüzenetben fordult „valamennyi jó szándékú emberhez”, és a béke megőrzésére szólított fel. Az előzőleg az Egyesült Államok és a Szovjetunió római követségére is eljuttatott hivatalos pápai üzenet – Kennedy és Hruscsov nevének említése nélkül – arra hívta fel a világ kormányait, hogy „hallják meg az emberiség kiáltását” és „a béke megőrzése érdekében tegyenek meg mindent, ami hatalmukban áll”.[72]

Vitatható ugyan, mekkora volt a pápai üzenet tényleges szerepe a válság megoldásában,[73] jelentősége a Szentszék nemzetközi súlyának növekedése szempontjából semmi esetre sem volt elhanyagolható. A pápa közbelépésének előzetes jóváhagyása – ha nem szorgalmazása[74] –, majd visszhangja egyértelműen azt mutatja, hogy immár mindkét szuperhatalom elismerte a Szentszék erkölcsi tekintélyét és blokkokfelettiségét. A vatikáni keleti politika jövője szempontjából különösen az a tény tekinthető jelentőségteljesnek, hogy a *Pravda* – az SZKP hivatalos lapja! – is teljes cikket szentelt a pápa üzenetének.[75] Ezáltal újabb perspektíva nyílt a szovjet–vatikáni kapcsolatokban.

A Szentszék Kreml szemében is növekvő tekintélye mindazonáltal XXIII. János pápasága idején kifejezetten a pápa személyéhez kapcsolódott. Ez a személyes jelleg jellemezte a Hruscsov és a pápa közötti 1962. karácsonyi üzenetváltását.[76] Ugyancsak XXIII. János személyének szóló gesztusként értékelhető, hogy az orosz ortodox zsinati megfigyelők, illetve a Kennedyhez közel álló amerikai újságíró, Norman Cousins közbenjárására Hruscsov végül hozzájárult Joszip Szlipij lembergi görög katolikus érsek szabadon bocsátásához.[77] Hasonlóképpen kifejezetten személyes vonatkozású volt a Balzan-békedíj odaítélése XXIII. Jánosnak.[78]

Az első – informális – szovjet–vatikáni találkozó sem csupán azért kapcsolódott elsődlegesen a pápa személyéhez, mert a Balzan-békedíj átadása kapcsán Rómában tartózkodó Alekszej Adzsubej és felesége, Rada Hruscseva számára biztosított magánkihallgatás a pápa – a kúria fenntartásai ellenére meghozott – személyes döntése volt. Hruscsov vejének 1963. március 12-én, egy milánói sajtókonferencia keretében elhangzott szavai is arra utalnak, hogy kimondottan a katolikus egyházfőnek a béke ügyében tett nyilatkozatai nyomán kezdte a szovjet vezetés a „nem csupán vallási központnak, hanem politikai tényezőnek” tartott Szentszéket a nemzetközi politikai élet fontos szereplőjének tekinteni.[79]

A Szentszék tekintélye a *Pacem in terris* kezdetű enciklika kiadásával és az új *Ostpolitik* keretében a közép-európai államokkal 1963 tavaszán megindított tárgyalásokkal kezdett függetlenedni XXIII. János személyétől. A nemzetközi béke feltételeit taglaló – a II. Vatikáni Zsinat első ülésszakán kialakult többség által helyeselt – tanítóhivatali megnyilatkozást ugyanis már nem lehetett pusztán a pápa személyes álláspontjának tekinteni. A megkezdett kétoldalú tárgyalások pedig szükségszerűen magukkal hozták az Államtitkárság fokozottabb bevonását.[80] A formálódó új szentszé-

ki keleti politika mindazonáltal továbbra is nagymértékben összekapcsolódott XXIII. János alakjával, így nem csoda, hogy 1963. június 3-án bekövetkezett halála után az egyházon belül és kívül várakozással tekintenek a megválasztandó új pápára: vajon folytatni fogja-e a megkezdett politikát.

Némiképp paradox módon a Szentszék nemzetközi tekintélyének függetlenebbé válását a pápa személyétől részben éppen az segítette elő, hogy az újonnan megválasztott VI. Pált a kommunista vezetők némi fenntartással fogadták.[81] Az új egyházfő elődjétől eltérő habitusa és a személyes csatornák keresése helyett a hagyományos szentszéki diplomácia eszközeit előnyben részesítő tevékenysége nyomán ugyanis a világpolitika tényezői nem annyira személyes varázsa miatt, mint inkább a Szentszék elsőszámú képviselőjeként keresték vele a kapcsolatot.

A másik oldalon maga VI. Pál is a Szentszék „intézményes" jelenlétét szorgalmazta a nemzetközi politikai életben.[82] Ennek kiemelkedő eseménye volt a zsinat negyedik ülésszaka alatt, 1965 októberében az ENSZ-ben tett látogatása. A pápa megjelenése az ENSZ közgyűlésén önmagában is a nemzetközi szervezet nemzetek feletti egyetemes szolgálata és a katolikus egyház – blokkok feletti – egyetemes szolgálata közötti analógiát húzta alá. VI. Pál közgyűlés előtt elhangzott beszéde pedig tovább erősítette ezt a hatást:[83] bevezető szavaiban egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a Szentszék nem kíván az ENSZ kompetenciájába tartozó evilági kérdésekbe beavatkozni, hanem az egész emberiséghez szóló egyetemes üzenet közvetítőjeként csupán a saját eszközeivel kíván hozzájárulni a világszervezetnek az emberiség érdekében végzett szolgálatához; másrészt pedig a háborúk halottainak és túlélőinek, valamint a világ szegényeinek nevében szólva egyszerre mutatkozott a Kelet és Nyugat, illetve az Észak és Dél közötti ellentétek felett álló dialógus-partnernek.

A pápa felszólalása az ENSZ közgyűlésén egyúttal arra is lehetőséget kínált, hogy a szentszéki keleti politika Moszkva felé irányuló központi elemének, a Vatikán béke és fegyverzetcsökkentés melletti elkötelezettségének hangot adjon. VI. Pál – XXIII. János nyomdokain haladva – nem elégedett meg a béke megőrzésének szorgalmazásával. A formálódó, modern világ felé nyitott katolikus állásponttal – és a *Pacem in terris*ben lefektetett elvekkel – összhangban egyenesen az államok együttműködését tartotta kívánatosnak. Az együttműködés egyik lehetséges területeként a nemzetközi élet két legégetőbb problémájának: a „harmadik világban" növekvő szegénység és éhínség, valamint a fegyverkezési verseny korlátozásának együttes megoldására bombayi útja során tett javaslatát is megismételte. Az éhezők megsegítésére egy olyan nemzetközi pénzalap létrehozását tartotta kívánatosnak, amelyet a fegyverzetcsökkentés következtében felszabaduló összegekkel kellene feltölteni.[84]

VI. Pál washingtoni útja továbbá a szovjet–vatikáni kapcsolatokban is komoly előrelépést jelentett. A pápa ugyanis az ENSZ-ben tett látogatása során Andrej Gromiko szovjet külügyminiszterrel is megbeszéléseket folytatott. A nemzetközi politika fő kérdéseit érintő találkozónak elsődleges jelentősége abban állt, hogy ez volt az első alkalom, amikor hivatalban lévő magas rangú szovjet politikus találkozott a katolikus egyházfővel.[85] A megbeszélésen ugyanakkor a felek nem érintettek kifejezetten egyházpolitikai kérdéseket, így csupán közvetetten szolgálták a szentszéki keleti politika elsődleges célkitűzéseit, amennyiben a Vatikán és Moszkva között létrejövő közvetlen kommunikációs csatorna a szovjet érdekszférában élő katolikusok sorsát érintő kérdések megvitatásának távlati lehetőségét teremtette meg.[86]

VI. Pál ENSZ-közgyűlés előtt elmondott beszéde végül hatással volt a II. Vatikáni Zsinat munkájára is, amennyiben a 13-as schéma utolsó fejezetének vitatott

kérdéseihez kínált szempontokat és kritériumokat. A modern világ és a katolikus egyház kapcsolatát bemutató pasztorális konstitúció így nem csupán a kommunista kormányokkal megkezdett kétoldalú kapcsolatok alapjait fektette le az egyháznak az ateista kommunizmushoz fűződő viszonyának tisztázásával, hanem a *Gaudium et spes* a háború és béke kérdésére vonatkozó tanítása elméleti bázist nyújtott a szentszéki keleti politika itt tárgyalt nemzetközi dimenziójának továbbfejlődéséhez is. Ráadásul az a tény, hogy az egyháznak a formálódó *Ostpolitik* szempontjából jelentős kérdésekkel kapcsolatos álláspontját a II. Vatikáni Zsinat egy dokumentuma is kifejtette, elősegítette a Szentszék nemzetközi tekintélyének a mindenkori pápa személyétől való függetlenebbé válását.

A Szentszék fokozottabb részvétele a nemzetközi politikában és ezzel együtt határozott fellépése a béke megőrzéséért – mint jeleztük – a konkrét pasztorális kérdések megoldására tett lépések logikus következménye volt. A II. Vatikáni Zsinat meghirdetéséhez szorosan kapcsolódó egyik ilyen terület az ökumenizmus volt. A katolikus egyház XXIII. János pápa által kezdeményezett ökumenikus nyitásának szükségszerű eleme volt a kapcsolatfelvétel az orosz ortodox egyházzal. Az ökumenizmus tágabb keretein belül az ortodox–katolikus párbeszéd ugyanis elképzelhetetlen volt az ortodoxián belül jelentős súlyt képviselő moszkvai patriarkátus mellőzésével.[87]

Az első közvetlen kapcsolatfelvételre 1962 júliusában került sor. Az Egyházak Ökumenikus Tanácsának ülésén a Vatikán képviseletében, megfigyelőként részt vevő Johannes Willebrands, a Keresztény Egységtitkárság titkára felvetésére Nikodém (Rotov), Jaroszlavl érseke, a moszkvai patriarkátus külügyekért felelős vezetője nem zárkózott el attól, hogy megfigyelőket küldjenek a II. Vatikáni Zsinatra. Az ortodox főpap ugyanakkor egyértelművé tette: nem kizárólag az egyház döntésétől függ a részvétel lehetősége. Ebben az összefüggésben kapcsolódott össze a kommunizmus elítélésének kérdése az orosz megfigyelők jelenlétének kérdésével. Az orosz patriarkátus megfigyelőinek részvétele csak azt követően vált lehetővé, hogy előbb Nikodém és Eugène Tisserant bíboros, a bíborosi kollégium dékánjának metzi találkozóján, majd Willebrands 1962. szeptemberi moszkvai útja során a katolikus egyház – közvetetten – megfelelő biztosítékot nyújtott a Kremlnek, hogy a zsinat tartózkodni fog a kommunizmus nyílt elítélésétől.[88]

A moszkvai patriarkátussal kiépített kapcsolatok azonban nem csak a zsinat és a katolikus egyház ökumenikus kapcsolatainak sikere szempontjából voltak jelentősek a Vatikán számára. XXIII. János és Adzsubej alkalmi találkozását leszámítva egészen VI. Pál és Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter 1965. októberi találkozásáig Moszkva és Róma között az ökumenikus kapcsolatok jelentették az egyetlen folyamatosan működő csatornát.[89] Az elsődlegesen a közép-európai, katolikus többségű államok irányában jellemző szentszéki diplomáciai érintkezések hiányában ugyanis csak a II. Vatikáni Zsinat és a különböző ökumenikus találkozók biztosítottak állandó – közvetett – kapcsolatot a szovjet vezetés és a Vatikán között.[90] A Szentszék XXIII. János és VI. Pál pápasága idején ezért különös súlyt helyezett a moszkvai patriarkátushoz fűződő viszony ápolására: az ökumenikus kapcsolatok kiépítésével igyekezett támogatni a Szovjetunióban nehéz körülmények között működő legnagyobb keresztény felekezetet, és a jó viszony érdekében esetenként – mint például az ukrán görög katolikusok esetében – a katolikus érdekek háttérbe helyezésére is készen állt.[91]

A lelkipásztori indíttatású szentszéki diplomácia mindenkori elsődleges célja természetesen a katolikus egyház egységének megőrzése és a hívek érdekeinek védelme volt.[92] A mindenkori vatikáni keleti politika motivációja sem volt más, minthogy a

Szentszék igyekezett javítani a kommunista uralom alá került egyházak helyzetén. Ezt a törekvést XXIII. János pápa kapcsolta össze a zsinat meghirdetésével. Felismerte ugyanis, hogy a megfelelő lépések megtételéhez mindenekelőtt ismét meg kell teremteni a közvetlen kapcsolatfelvétel lehetőségét a másfél évtizede csaknem teljesen elszigetelt helyi egyházakkal. Szándéka kezdettől fogva az volt tehát, hogy – akár kompromisszumok árán is – megkísérelje biztosítani ezen országok püspökeinek zsinati jelenlétét.[93]

A közvetlen kapcsolatok helyreállítása a „vasfüggönyön" túli püspökökkel, illetve rajtuk keresztül a helyi egyházak helyzetére vonatkozó, meglévő információk kiegészítése és pontosítása csak a további lépések előfeltételét jelentette. A második fázisban, ugyancsak a helyi püspökök részvételével került sor az egyházat érintő legfontosabb megoldandó kérdések listájának összeállítására. A későbbiek során azonban a helyi püspökök szerepe elhalványult: mivel ugyanis a kommunista egyházpolitika az egyház belső életére vonatkozó ügyekbe is közvetlenül beleszólt, a szentszéki keleti politika irányítói előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy érdemi tárgyalásokat nem lehet a püspökök közvetítésével lefolytatni, hanem közvetlen találkozásokra van szükség a Vatikán és az adott ország képviselői között. A megkezdett kétoldalú tárgyalások folyamán pedig a helyi püspökök szerepe rendszerint tanácsadásra, információszolgáltatásra korlátozódott.[94]

A kétoldalú megbeszélések elsődleges témakörét valamennyi állam esetében a hierarchia kiegészítése, a megüresedett püspöki székek betöltése jelentette. A Szentszék ugyanis a katolikus egyház küldetésének megfelelően mindenekelőtt a szentségek kiszolgáltatását, a hívek lelkipásztori ellátását igyekezett biztosítani – akár kompromisszumok árán is. A tárgyalások másik fontos témája az egyház szabadságának kérdése volt. Ebben az összefüggésben az egyházkormányzás, a Rómával való kapcsolattartás, a papnevelés és a hitoktatás szabadsága mellett a püspökök és papok állami eskütételének, a papi békemozgalomnak és a szerzetesrendek engedélyezésének kérdése szerepelt a napirenden. Ugyancsak ebbe a témakörbe tartozott továbbá a bebörtönzött vagy akadályozott püspökök és papok helyzetének rendezése is. A konkrét egyházi ügyekhez kapcsolódóan végül nemzetközi kapcsolatokat érintő kérdések is szóba kerültek, mint a pápai képviselet felállításának lehetősége, vagy az egyházmegyék határainak a második világháború utáni államhatárokhoz igazítása.

A lelkipásztori indíttatású szentszéki keleti politika elvben valamennyi kommunista uralom alá került egyház helyzetének javítását célozta. A gyakorlatban azonban ennek megvalósítása kezdetben teljesen kivitelezhetetlennek bizonyult a Szovjetunió területén – Ukrajna, Belorusszia és Lettország katolikusai esetében –, akárcsak azon államok esetében, amelyek nem engedélyezték püspökeiknek, hogy részt vegyenek a II. Vatikáni Zsinaton. Az új *Ostpolitik* megindítására így először Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Kelet-Németország és – különleges módon – Litvánia[95] irányába nyílt lehetőség. A Szentszék lépéseit ugyanakkor ezen országok esetében is jelentős mértékben befolyásolták a helyi sajátosságokból fakadó szükségletek.[96]

Tito Jugoszláviája a szocialista tömbön belüli önállósága miatt volt különleges, ami egyúttal a katolikus egyház viszonylagos szabadságában is tükröződött. Lengyelországot a katolikus egyház különleges társadalmi beágyazottsága és ebből fakadó ereje miatt nem lehetett más országok helyzetével összehasonlítani, ráadásul ilyen körülmények között a szentszéki közbelépés sem tűnt olyan sürgetőnek. A protestáns környezetben működő kisebbségi keletnémet egyház pedig viszonylag kisebb mérték-

ben volt kitéve az állami szervek elnyomásának, ráadásul püspöki székhelyeinek egy része nyugati területre esett, ami ugyancsak növelte mozgásterét.

Az egyház helyzetének javítása Csehszlovákiában, Magyarországon és Litvániában látszott égető fontosságúnak.[97] Ezen államok hozzájárulása ugyanakkor, hogy a püspökök egy része – illetve Litvánia esetében néhány pap – kiutazhatott a zsinatra, reményre adott okot. Nem véletlen tehát, hogy a Szentszék előbb ezen püspökök közvetítésével, majd a zsinat első ülésszaka után saját diplomatáin keresztül Budapest és Prága irányába tette meg az *Ostpolitik* első lépéseit.[98] Litvánia végül azért maradt ki a sorból, mert a korábbi remények ellenére az első ülésszakon részt vevő papok útján küldött szentszéki kapcsolatfelvételi kísérletre nem érkezett válasz. A cseh és magyar esetben tapasztalt sok kezdeti hasonlóság ellenére a tárgyalások végül Magyarország esetében vezettek előbb – 1964-ben – részsikerhez.

A szentszéki keleti politika a zsinat után

VI. Pál pápa, miközben ismételten hangsúlyozta, hogy a kommunista ateizmus és a kereszténység tanai összeegyeztethetetlenek, a zsinat tanításával összhangban kitartott amellett, hogy az egyháznak minden területen párbeszédre kell lépnie a modern világgal. A vasfüggönyön túli egyházak helyzetének javítására irányuló szándékon és a korszak olasz belpolitikai erőviszonyainak figyelembevételén túl ez a dialógus melletti elkötelezettség is fontos szerepet játszott abban, hogy VI. Pál folytatta a kommunista rendszerekkel a zsinat időszakában megkezdett párbeszédet.[99]

A szocialista tömbbel politikai síkon folytatott dialógus – a szentszéki keleti politika – fő célkitűzései a zsinat után sem változtak. Az 1960-as évek második felére, részben a II. Vatikáni Zsinat tanítása és a pápai megnyilatkozások, részben pedig az *Ostpolitik* gyakorlata nyomán, a Szentszéknek sikerült változtatnia azon a képen, amely az egyházat a nyugati érdekek elkötelezett kiszolgálójaként tüntette fel. A tanbeli és a gyakorlati dialógus közötti különbségtétel, valamint a szentszéki keleti politika rugalmassága mögött a szocialista országok vezetői „ideológiai fellazítást" célzó taktikai lépést sejtettek,[100] a „békés egymás mellett élés" ideológiája jegyében mégis mind nagyobb készséget mutattak a közös érdekek mentén való pragmatikus együttműködésre. Ez az együttműködési készség különösen kézzelfogható módon nyilvánult meg 1969. március 31-én, amikor Magyarország római követe hivatalosan átnyújtotta a Vatikán képviselőjének a Varsói Szerződés országainak 1969. március 17-én kelt felhívását, és ezzel a Szentszéket is meghívta a tervezett európai biztonsági és együttműködési konferenciára.[101]

A Vatikánban tisztában voltak azzal: a meghívás elsődlegesen annak köszönhető, hogy a Szovjetunió és szövetségesei a Szentszék erkölcsi tekintélyével akarták alátámasztani azt a kezdeményezést, amellyel valójában csak a béke melletti elkötelezettségük őszinteségét kívánták demonstrálni, és a súlyosbodó gazdasági helyzet orvoslására nyugati gazdasági kapcsolataikat kiszélesíteni. A Szentszék mégis a meghívás elfogadása mellett döntött, mert úgy ítélte meg: a részvétel a nemzetközi konferencián fontos célkitűzéseinek megvalósításához biztosít kitűnő lehetőséget. Azzal, hogy teljes jogú tagként hívták meg az értekezletre, mindenekelőtt a Szentszék nemzetközi pozíciója erősödött. A részvétel ugyanis segített tisztázni a Szentszék nemzetközi jogi státuszát és eloszlatni azokat a kétségeket, amellyel a múltban a Szentszék diplomáciai tevékenységére tekintettek. Tekintettel ugyanis a nemzetközi közösség többi jogalanyával fenntartott viszony sajátos jellegére, korábban sokan úgy vélték, hogy a Szent-

szék csupán korlátozott nemzetközi jogalanyisággal bír. A részvételt a Vatikánban a kedvező nemzetközi jogi következményeken túl politikai szempontból is gyümölcsözőnek találták. Azzal ugyanis, hogy a szocialista országok kormányai is a konferencia teljes jogú tagjának ismerték el a Szentszéket, még ha nem is álltak vele diplomáciai kapcsolatban, *de facto* a nemzetközi jog alanyaként tekintettek rá. Ezzel pedig azt is elfogadták, hogy a Szentszék az egyház sajátos küldetésének megfelelően a nemzetközi politikai életben érvényesítse érdekeit.[102]

A meghívás elfogadásában fontos szerepet játszott továbbá a II. Vatikáni Zsinat során kidolgozott új egyházkép és társadalmi tanítás. Különösen a *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúció második részének a béke védelméről és a népek közösségének erősítéséről szóló ötödik fejezete, amely kiemelkedő figyelmet szentel a nemzetközi közösség ügyének, működésének és a nemzetközi szervezetek céljának, és leszögezi: az egyháznak „mindenképpen jelen kell lennie a nemzetek közösségében, hogy támogassa és ösztönözze az együttműködést az emberek között, mégpedig mind hivatalos intézményei által, mind valamennyi keresztény – nem uralkodni, hanem kizárólag mindenkinek szolgálni akaró – odaadó és őszinte munkálkodása által".[103]

A meghívás elfogadása mellett szólt végül az is, hogy a Szentszék egyetértett a konferencia célkitűzésével, miszerint a béke megőrzéséhez nem elegendő az erőegyensúly fenntartása. Ezen az alapon a béke ügyét nem kizárólag politikai, hanem erkölcsi és emberi dimenziójában is szemlélő Vatikán lehetőséget látott arra, hogy keleti politikájának elsődleges célkitűzését, a „vasfüggönyön" túli keresztények helyzetének javítását is előmozdítsa. A Szentszék képviselőinek ezen cél érdekében a tárgyalások során kifejtett érvelését a II. Vatikáni Zsinat *Dignitatis humanae* kezdetű deklarációjában megfogalmazott, vallásszabadsággal kapcsolatos tanítása alapozta meg. Az egyes embert és a közösséget egyaránt megillető vallásszabadságnak az emberi személy méltóságában megalapozott alapvető emberi jogként történő definiálása tette ugyanis lehetővé, hogy a szentszéki diplomaták a béke és biztonság kérdésének emberi és erkölcsi vonatkozásáról valamennyi tárgyalófél által elfogadott, jogi nyelvezettel szólhattak. Így hatékonyan tudtak érvelni a „vasfüggönyön" túli katolikusok szempontjából (is) alapvető jelentőségű lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása, valamint a béke és biztonság között fennálló szoros összefüggés mellett.[104]

A Szentszék el tudta érni, hogy a helsinki záróokmány „dekalógusának" hetedik, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásáról szóló alapelve kifejezetten utal arra, hogy a szabadságjogok az „*ember veleszületett méltóságából fakadnak*", megtartásuk – a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát is beleértve – „*a béke lényeges elemét*" képezi, és hogy az aláíró államok kötelezettséget vállaltak a vallásgyakorlás közösségi formáinak tiszteletben tartására is.[105] Az Helsinkiben elfogadott dokumentum az emberi jogok filozófiai megalapozottsága tekintetében ugyan előrelépést jelentett, jogi vonatkozásban azonban nem tartalmazott lényegi újdonságot a nemzetközi szerződésekben korábban már kodifikáltakhoz képest; sőt azoknál alacsonyabb rangú okmány volt, amennyiben nem nemzetközi szerződés, hanem politikai kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény volt, és nem eredményezett tényleges változást a „szocialista törvényesség" gyakorlatában.[106]

A záróokmányban vállalt kötelezettségek rövid távon éppen a Szentszéket hozták nehéz helyzetbe. A vatikáni keleti politika ugyanis hamarosan azzal a dilemmával találta magát szemben: ha nem támogatja a helsinki dokumentum nyomán kialakuló, alulról jövő emberi jogi mozgalmakat, azt kockáztatja, hogy nem talál kapcso-

latot az újonnan színre lépő politikai erőkhöz; ha azonban nyíltan mögéjük áll, az uralkodó rendszerhez fűződő kapcsolatai és a dialógus folytatásának lehetősége kerül veszélybe.[107] Helsinki így, miközben a zsinat meghirdetésével egy időben megkezdett új, a kommunista rendszerrel folytatott párbeszédre építő szentszéki keleti politika csúcsát jelentette, egyúttal a II. Vatikáni Zsinatot megelőző időszakra jellemző tézis–hipotézis kereteiben gondolkozó, hagyományos szentszéki diplomácia korlátait is megmutatta. Helsinkiben ugyanakkor a vatikáni keleti politika következő, a II. Vatikáni Zsinat vallásszabadságról szóló tanítására építő periódusának alapjai is feltűnnek. Az a tény, hogy a helsinki konferencia során a Szentszék a vallásszabadság biztosítását helyezte a középpontba, már a keleti blokkból érkező II. János Pál pápaságára jellemző keleti politika új hangsúlyait vetítette előre.[108]

Jegyzetek

[1] Allocuzione del Santo Padre Giovanni XXIII con la quale annuncia il Sinodo Romano, il Concilio Ecumenico e l'aggiornamento del Codice di diritto canonico. (1959. január 25.) Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale. Città del Vaticano. 1949–1965. (=AAS) 51 (1959) 68. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 1. Il cattolicesimo verso una nuova stagione. L'annuncio e la preparazione gennaio 1959–settembre 1962. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1995. 19. (A továbbiakban: Storia 1.)

[2] Zsinat összehívását tervezte már korábban XI. Piusz 1923–1924 között, majd utóda is 1948–1951 között. Míg XI. Piusz csak a püspökök véleményének kikéréséig jutott el, XII. Piusz már a megfelelő előkészítő bizottságokat is felállította. Végül azonban mindkét pápa felhagyott a terv megvalósításával. *Caprile, Giovanni:* Pio XII e un nuovo progetto di concilio ecumenico. In: La Civiltà Cattolica 117 (1966)3 209–227. *Uginet, François Charles:* Les projet de concile général sous Pie XI et Pie XII. In: Le deuxième Concile du Vatican (1959–1965). Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome 28–30 mai 1986). Roma, 1989. 65–78. (Collection de l'École française de Rome 113.)

[3] *Fejérdy, András:* Presenza ungherese alla I^a sessione del Concilio Vaticano II. Formazione ed attività della delegazione secondo le fonti statali ungheresi (1959–1962). In: Archivum Historiae Pontificiae 42 (2004) 127.

[4] Storia 1. 25., 30. *Martina, Giacomo:* Storia della Chiesa da Lutero ai giorni nostri IV. L'età contemporanea. Brescia, 1998. 296. A bizalmas körben elejtett utalások mellett egyetlen esetről tudunk, amikor XXIII. János munkatársai egyikével konzultált a kérdésben. 1959. január 20-án Tardini bíboros államtitkár teljes egészében helyeselte programját: a római zsinatot, az egyetemes zsinatot és a kánonjogi kódex aktualizálását.

[5] Homilia Summi Pontificis in die Coronationis. (1959. november 4.) AAS 50 (1958) 886. Storia 1. 27. Valamint *Martina, G.:* i. m. 295.

[6] Allocuzione del Santo Padre Giovanni XXIII con la quale annuncia il Sinodo Romano, il Concilio Ecumenico e l'aggiornamento del Codice di diritto canonico. (1959. január 25.) AAS 51 (1959) 65–69. Storia 1. 31.

[7] L'Osservatore Romano. 1959. január 26–27. Storia 1. 33. 54.

[8] Storia 1. 54.

[9] *Ioannes PP. XXIII:* Litterae encyclicae Ad Petri cathedram de veritate, unitate et pace caritatis afflatu provehendis. (1959. június 29.) AAS 51 (1959) 497–531. Magyar fordítása: *XXIII. János pápa:* „Ad Petri cathedram." A szeretet sugallta igazság, egység és béke. Apostoli körlevél. Bécs, 1961. Nr. 33.

[10] Allocutio Ioannis PP. XXIII ad concilia coetusque Concilio Vaticano II apparando. (1960. november 14.) AAS 52 (1960) 1005–1014. *Ioannes PP. XXIII:* Constitutio Apostolica Humanae Salutis. (1961. december 25.) AAS 54 (1962) 5–13. Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII ai fedeli di tutto il mondo a un mese dal concilio ecumenico Vaticano II. (1962. szeptember 11.) AAS 54 (1962) 678–685. Allocutio Ioannis PP. XXIII in sollemni SS. Concilii inauguratione. (1962. október 11.) AAS 54 (1962) 786–796.

[11] In festo Cathedrae S. Petri. (1962. február 22.) Acta et Documenta Concilio Oecumencio Vaticano II Apparando. Series II. (Preparatoria.) Vol. I. Acta Summi Pontificis Ioannis XXIII. Città del Vaticano, 1964. 170.

[12] Storia 1. 54–56.

[13] A Szentszékhez akkreditált francia követ, Wladimir d'Ormesson szerint egyenesen „ez a világ – és az óvilág – egy részében zajló óriási forradalom jelenti a Szentszék egyetlen és legnagyobb gondját. Mellette

minden más probléma másodlagosnak, hogy ne mondjam, elhanyagolhatónak tűnik". *Wladimir d'Ormesson* francia követ távirata, 1949. február 12. Idézi: *Chenaux, Philippe*: Pie XII. Diplomate et pasteur. Paris, 2003. 352.

[14] A Szent Officium kommunizmussal szembeni dekrétuma 1949. június 28-án kelt, az Acta Apostolicae Sedis-ben július 1-jén publikálták. Kiadása: AAS 41 (1949) 334. Magyar fordításban: *Denzinger, Heinrich–Hünermann, Peter:* Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai. Bátonyterenye–Budapest, 2004. 3865. pont; 758–759.

[15] A csehszlovákiai szakadár Katolikus Akciót a Szent Officium már 1949. június 20-án elítélte egy külön dekrétumban. A dokumentum kiadása: *Suprema Sacra Congregatio S. Officii:* Decretum. Schismatica „Actio Catholica" in Cecoslovachia damnatur. (1949. június 20.) AAS 41 (1949) 333. A dekrétum kiadásának körülményeiről részletesen ír: *Hal'ko, Jozef:* A csehszlovák szakadár Katolikus Akció. Kommunista kísérlet a katolikus egyház nemzeti egyházzá formálására Csehszlovákiában. Doktori disszertáció 1999. Szent Kereszt Pápai Egyetem Teológiai Kar. Esztergom–Piliscsaba, 2004. 153. (Pons Strigoniensis Studia III.)

[16] Az orosz néphez intézet *Carissimis Russiae populis* kezdetű apostoli levél ezt így fogalmazta meg: „Egy népet se irányítsanak fegyverek erejével, hanem a jog fenségével, és mindegyiknek legyen meg a polgári és vallási szabadsága hazáján belül." *Pius PP. XII:* Epistula Apostolica ad universos Russiae Populos. (1952. július 7.) AAS 44 (1952) 509.

[17] Vö. *Fejérdy András:* XII. Piusz és a magyar 1956. In: Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007. Szerk.: Szabó Csaba. Budapest, 2007. 68.

[18] *Pius PP. XII:* Epistula ad Iosephum Freundorfer, Episcopum Augustanum Vindelicorum, ob Commemorationem post dena saecula S. Uldalrici, Augustani Episcopi, auctoris victoriae a christianis apud »Lechfeld« relatae. (1955. június 27.) AAS 47 (1955) 596.

[19] *Fejérdy, A.:* XII. Piusz. i. m. 68–73.

[20] *Fejérdy A.:* XII. Piusz. i. m.77–78.

[21] Consistorium Secretum. Allocutio Ioannis PP. XXIII. (1958. december 14.) AAS 51 (1959) 5–12. Storia 1. 422.

[22] Az 1949-es dekrétum megerősítése: *Suprema Sacra Congregatio S. Officii:* Dubium. (1959. április 4.) AAS 51 (1959) 271–272.

[23] L'Osservatore Romano. 1959. április 19. A Szent Officium dekrétumát kommentáló „Un atto chiarificatore" (Tisztázó lépés) című cikk így fogalmazott: „Nem csak azokról a nemzetekről akarunk beszélni, amelyekben a kommunista terror lelkiismeretükkel ellenkező tettekre kívánja kényszeríteni a katolikusokat (ennek kapcsán fel is merül a kérdés, vajon ezekben az országokban valóban szabad választásokról beszélhetünk-e); mindenekelőtt azonban azokról a szabad országokról szólunk, ahol olyan mozgalmak jöttek létre, melyek – miközben keresztények nevezik magukat – a kommunistákkal való együttműködés fondorlatos csapdájába estek." Vö. még: *Luxmoore, Jonathan–Babiuch, Jolanta:* The Vatican and the Red Flag. The Struggle for the Soul of Eastern Europe. London–New York, 2000. 111. A Szent Officium dekrétumának 1959. évi megerősítésének olasz belpolitikai hátteréről ld.: *Mackiewicz, Józef:* A kereszt árnyékában. Külön vonal a Gondviseléshez. Máriabesnyő–Gödöllő, 2009. 15–17.

[24] XXIII. János többek között azért tette meg Tardinit rögtön pápává választása után államtitkárnak, mert ő maga járatlan volt a kúriai környezetben, és szüksége volt valakire, aki egy kicsit bevezeti annak szövevényes viszonyaiba. Másrészt azáltal, hogy maga mellé vette Tardinit – aki a múltban kevésre becsülte Angelo Giuseppe Roncalli diplomáciai képességeit, aki nem az *Accademián* végzett –, egyúttal elejét vette annak is, hogy esetleg ellenzékévé váljon. Így viszont hűséges munkatársa lett. *Martina, G.:* i. m. 295.

[25] XXIII. Jánosnak nemcsak a keleti politikához, hanem a politikához általában más volt a hozzáállása, mint elődjének. Nem kívánt közvetlenül beavatkozni, hanem tiszteletben tartotta a politika saját autonómiáját. Erre utal már 1960. április 16-i levele Giovanni Gronchi olasz köztársasági elnökhöz: „A gyakorlati megvalósítás terén, a politikai tevékenység különböző körülményei közepette mindenkinek megvan a maga feladata; az egyháznak és az államnak is, mind Olaszországban, mind a világ összes államában." 1961. augusztus 13-án hasonló gondolatokat jegyzett fel naplójába. 1961. április 11-én Amintore Fanfani miniszterelnökhöz, majd 1962. július 3-án Antonio Segni államelnökhöz intézett szavaiban ugyanezt erősítette meg. *Martina, G.:* i. m. 305.

[26] Ad Petri Cathedram. Nr. 4.

[27] Ad Petri cathedram. Nr. 72. Az enciklika értékelését lásd még: *Luxmoore, J.– Babiuch, J.:* i. m. 110–111.

[28] *Ioannes PP. XXIII.:* Litterae enciclicae Mater et Magistra de recentioribus rerum socialium processibus ad christiana praecepta componendis. (1961. május 15.) AAS 53 (1961) 401–464. Magyar fordítása: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk. Tomka Miklós–Goják János. Budapest, 1993. 105–159.

[29] Storia 1. 425.

[30] *Roccucci, Adriano.:* Russian Observers at Vatican II. The "Council for Russian Orthodox Church Affairs" and the Moscow Patriarchate between Anti-religios Policy and International Strategies. In: Vatican II in Moscow (1959–1965). Acts of the Colloquium on the History of Vatican II. Moscow, March 30–April 2 1995. Ed. Alberto Melloni. Leuven, 1997. 48. (Instrumenta Theologica 20.)
[31] A szovjet expanzionizmusra nem csak a NATO 1955-ös megalakulása és Nyugat-Németország újra felfegyverzése hatott fékezőleg. Mind nagyobb szerepet játszott az is, hogy a Kínával való szakítás miatt világszinten a kommunizmus megosztottá vált. Ilyen körülmények között a Nyugattal való háborút mind kevésbé tekintették elkerülhetetlennek, és így a „békés egymás mellett élést" már valóban nem kizárólag propaganda céljából hangoztatta a szovjet külpolitika.
[32] *Luxmoore, J.– Babiuch, J.:* i. m. 113.
[33] A pápa krízis kapcsán elhangzott felszólalására Hruscsov egy a Pravdának adott interjúban a következőképpen reagált: „XXIII. János tisztelettel adózik az értelemnek, amikor egy egyetemes katasztrófa lehetőségére figyelmezteti a kormányokat, és arra buzdítja őket, hogy számoljanak azzal a hatalmas felelősséggel, amellyel a történelemnek tartoznak. A pápa felhívása jó jel. Korunkban, amikor igen sok, az emberek meggyilkolására alkalmas pusztító eszköz áll rendelkezésre, megengedhetetlen, hogy valaki a népek sorsával játsszon." Idézi: Storia 1. 425.
[34] Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII a tutto il mondo per la concordia delle genti e la tranquillità nella famiglia umana. (1961. szeptember 10.) AAS 53 (1961) 577–582.
[35] *Ioannis PP. XXIII:* Litterae encyclicae Pacem in terris de pace omnium gentium in veritate, iustitia, caritate, libertate constituenda. (1963. április 11.) AAS 55 (1963) 257–304. Magyar fordítása: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk. Tomka Miklós–Goják János. Budapest, 1993. 161–195.
[36] Pacem in terris. Nr. 158.
[37] Pacem in terris. Nr. 159. A filozófiai elvek és az elvek alapján létrejött történelmi képződmények megkülönböztetésekor XXIII. János az egyháztörténelem évszázados tapasztalatából indult ki: a francia forradalom vagy a felvilágosodás egyház által elítélt filozófiai elvei ugyan tévesek maradtak, a filozófiai elvek alapján létrejött történelmi képződmények az évszázadok során elhagyták kezdeti romboló fanatizmusukat és letisztultak. Hasonlóképpen a kommunizmust is a modern eszmei áramlatok vadhajtásának tekintette, és feltételezte, hogy az idő múlásával radikalizmusa és romboló ereje csökkenni fog. Vö.: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.:* i. m. 125–126.
[38] Pacem in terris. Nr. 160.
[39] Vö. *Barberini, Giovanni:* L'Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso. Bologna, 2007. 72–75. (Santa Sede e politica nel novecento 6.) A pápa ráadásul arra hívja fel a figyelmet, hogy éppen a katolikusok és más világnézetűek közös tevékenysége szolgáltathat alkalmat arra, hogy az, „aki ma a hit világosságát nélkülözi vagy hamis tanokat vall, később Isten kegyelmétől felvilágosítva az igazság birtokába" jusson. Pacem in terris. Nr. 158.
[40] A *Pacem in terris*ben mindazonáltal XXIII. János is az egyház és a kommunizmus kapcsolatának összetettségére utal, amikor az együttműködés lehetőségét biztosító alapelvek bemutatása után a gyakorlati eligazítás területén óvatos marad: „Megítélni, vajon elérkezett-e az a pillanat vagy sem, és emellett megállapítani, hogy milyen módon és mily fokon kell keresni együttesen a valódi jót [...], mindezt az okosság, minden erény szabályozója, döntheti el, amely mind az egyes emberek, mind a társaságba csoportosult életét kormányozza." Pacem in terris. Nr. 160.
[41] Vö. Giovanni Battista Montini bíboros felszólalása a zsinati előkészítő bizottságban a kommunizmus kérdésével kapcsolatban. (1962. május 4.) Acta et Documenta Concilio Oecumenico Vatican II Apparando. Series II. (Praeparatoria.) Vol. II. Acta Pontificae Commissionis Centralis Praeparatoriae Concilii Oecumenici Vaticani II. Pars III. Sessio quinta: 26 Martii – 3 Aprilis 1962. Sesso sexta: 3–12 Maii 1962. Città del Vaticano, 1968. 770–771. A felszólalást összefoglalja *Barberini, G.:* i. m. 77–79.
[42] Summi Pontificis Pauli VI allocutio. (1963. szeptember 29.) Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. II. Periodus Secunda. Pars I. Sessio Publica II. Congregationes Generales XXXVII–XXXIV. Città del Vaticano, 1971. 183–200.
[43] Vö.: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.:* i. m. 154–155.
[44] *König, Franz:* Sziklára épült ház. Életelvek és útmutatás. Budapest, 1994. 152.
[45] Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 3. Il Concilio adulto. Il secondo periodo e la seconda intersessione settembre 1963–settembre 1964. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1998 471. (A továbbiakban: Storia 3.)
[46] „A párbeszédben való részvételről általánosságban beszélve – amelybe új vágytól hajtva kell a mai korban az egyháznak bekapcsolódnia – csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy az egyháznak késznek kell lenni a párbeszédre minden jóakaratú emberrel, az egyház határain belül, és azokon kívül is." *Paulus PP. VI:* Litterae Encyclicae Ecclesiam Suam: quibus viis Catholicam Ecclesiam in praesenti munus suum exsequi oporteat. (1964. augusztus 6.) AAS 56 (1964) 609–659. Az idézet: Ecclesiam Suam. Nr. 97–98.

[47] Ecclesiam Suam. Nr. 72.
[48] Ecclesiam Suam. Nr. 72.
[49] Ecclesiam Suam. Nr. 109.
[50] Omelia di Papa Paolo VI alle Catacombe di Domitilla. (1965. szeptember 12.) Kiadása: *Paolo VI:* Encicliche e discorsi. Vol. VII. Settembre–Ottobre 1965. Roma, 1965. 84–88. Vö. még: *Lill, Rudolf.:* Zur Vatikanischen Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. In: Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978. Hrsg. Hummel. Karl-Joseph. Paderborn–München–Wien–Zürich. 1999. 22–23. *Barberini, G.:* i. m. 98–99. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 5. Concilio di transizione. Il quarto periodo e la conclusione del concilio (1965). Ed. Italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 2001. 44–45. (A továbbiakban: Storia 5.)
[51] Vö. *Melloni, Alberto:* L'«Ostpolitik» e i suoi uomini. In: Un diplomatico vaticano fra dopoguerra e dialogo. Mons. Mario Cagna (1911–1986). A cura di Melloni, Alberto–Guasco Maurilio. 226–233. (Santa Sede e politica nel Novecento 001.)
[52] A II. Vatikáni Zsinaton részt vevő konzervatív beállítottságú püspökök csoportosulása.
[53] VI. Pál feljegyzését közli: *Carbone, Vincenzo:* Schemi e discussioni sull'ateismo e sul marxismo nel Concilio Vaticano II. Documentazione. In: Rivista di storia della chiesa in Italia 44 (1990) 55. 182.
[54] *Turbanti, Giovanni:* Il problema del communismo al Concilio Vaticano II. In: Vatican II in Moscow (1959–1965). Acts of the Colloquium on the History of Vatican II. Moscow, March 30–April 2 1995. Ed. Melloni, Alberto. Leuven, 1997. 183. (Instrumenta Theologica 20.) A pápa által összehívott értekezleten elhangzottakat részletesen tárgyalja: *Carbone, V.:* i. m. 56–59.
[55] *Barberini, G.:* i. m. 101–102.
[56] Vö. *Riccardi, Andrea:* Il Vaticano e Mosca 1940–1990. Roma–Bari, 1992. 246. 290. *Luxmoore, J.–Babiuch, J.:* i. m. 115.
[57] Ez volt az általános vélemény, annak ellenére, hogy XII. Piusz kezdettől fogva törekedett a Szentszék a világpolitikai blokkoktól való függetlenségének fenntartására. Vö.: *Di Nolfo, Ennio:* Le Vatican, Les États-Unis et les débuts de la guerre froide. In: Relations internationales. 28 hiver 1981. 395–412. *Chenaux, Ph.:* i. m. 348.
[58] *Lill, R.:* i. m. 21.
[59] Vö. *Hürten, Heinz:* Was heißt Vatikanische Ostpolitik? Eine Einführende Skizze. In: Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978. Hrsg. Hummel, Karl-Joseph. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999. 15.
[60] Sem a polgárháború következtében kialakult éhínség enyhítésére irányuló nemzetközi segélyakcióban való részvétel, sem pedig az 1922-es genovai világgazdasági konferenciához intézett szentszéki memorandum – mely azt szorgalmazta, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság garantálását és az egyházi egyesületek birtokainak visszaadását szabják a gazdasági segítségnyújtás feltételéül – nem hozta meg a várt eredményeket. Vö.: *Stehle, Hansjakob:* Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975. München–Zürich, 1975. 43–55. ill. *Hürten, H.:* i. m. 2–3. A közvetett – direkt módon a katolikus egyház támogatására irányuló – gazdasági segítségnyújtás az 1960-as évektől játszott ismét (alárendelt) szerepet a szentszéki keleti politikában. A *Caritas Internationalis* útján Magyarországra beáramló segélyeket például a magyar kormányzat sem kifogásolta, amennyiben meghatározott célra adják a segélyt, és nem kötik feltételekhez. Vö.: Feljegyzés a magyar katolikus egyház külföldi segélyezéséről. Prantner József. Budapest, 1964. december 11. MOL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Osztály (= M–KS 288. f. 22. cs.) 1964/15. ő. e. 120–122.
[61] Vö. *Stehle, H. J.:* i. m. 132–141. *Hürten, H.:* i. m. 3.
[62] *Hürten, H.:* i. m. 3–4.
[63] *Barberini, G.:* i. m. 89. A Szentszék nemzetközi tekintélyének növelése, illetve elfogadtatása egyúttal a vatikáni keleti politika sikerének egyik előfeltétele volt. Vö. *Lill, R.:* i. m. 21.
[64] *Lill, R.:* i. m. 20–21. Különösen figyelemre méltó ebben az összefüggésben a konzuli kapcsolatokról szóló konferenciákon (Bécs) való szentszéki részvétel. *Barberini, G.:* i. m. 372.
[65] *Luxmoore, J.–Babiuch, J.:* i. m. 125. Ugyanezt hangsúlyozza: *Mackiewicz, J.:* i. m. 51–60.
[66] Ezt hangsúlyozza: *Barberini, G.:* i. m. 56.
[67] Első klasszikus megfogalmazása XV. Benedek pápa 1917. augusztus 1-jén a hadviselő felekhez intézett békefelhívása. *Benedictus PP. XV:* Quarto ineunte bellorum anno ad moderatores populorum belligerantium adhortatio. (1917. augusztus 1.) AAS 9 (1917) 417–423.
[68] Különösen is hangsúlyozza ezt: *Mackiewicz, J.:* i. m. 53–55.
[69] XXIII. Jánosnak a kubai krízisben betöltött szerepéről – némiképp eltérő hangsúlyokkal – részletesebben ld. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 2. La formazione della coscienza conciliare. Il primo periodo e la prima intersessione ottobre 1962–settembre 1963. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1996. 114–125. (A továbbiakban: Storia 2.); *Melloni, Alberto:* L'altra Roma.

Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959–1965). Bologna, 2000. 130–136. (Tesi e ricerche di scienze religiose nuova serie 26.)

[70] FDR, the Vatican, and the Roman Catholic Church in America, 1933–1945. Ed.: Woolner, David B.–Kurial, Richard G. New York, 2003. 258–259.

[71] Discorso del Papa Giovanni XXIII ai pellegrini portoghesi. (1962. október 24.) Discorsi, messaggi, colloqui del Santo Padre Giovanni XXIII. Vol. 4. Quarto anno del pontificato. 28 ottobre 1961–28 ottobre 1962. Roma, 1963. 860–861.

[72] Nuntius Radiophonicus ad universas gentes summosque earum Moderatores missus. (1962. október 25.) AAS 54 (1962) 861–862.

[73] A pápai üzenet szerepét mindenekelőtt *Cousins, Norman:* The Improbable Triumvirate: John Fitzgerald Kennedy, Pope John, Nikita Khrushchev. New York, 1972. alapján hangsúlyozzák. Különösen *Melloni, A.:* L'altra Roma. i. m. 135–136.

[74] *Barberini, G.:* i. m. 68. Kennedy esetében legalábbis ezt az értelmezést is elképzelhetőnek tartja.

[75] Pravda, 1962. október 26. 5. A teljes cikk olasz fordítását ld.: Storia 2. 118–119.

[76] Vö. Storia 2. 123–124.

[77] *Stehle, H. J.:* i. m. 340. *Zizola, Giancarlo:* Giovanni XXIII. La fede e la politica. Roma–Bari, 1988. 215–222. *Melloni, A.:* L'altra Roma. i. m. 164–166. Storia 2. 608.

[78] A békedíj odaítéléséről: *Mackiewicz, J.:* i. m. 129–130.

[79] Az Adzsubej-látogatásról legrészletesebben: *Zizola, G.:* i. m. 228–242. és *Trassatti, Sergio:* Vatican–Kremlin. Les secrets d'un face-à-face. Paris, 1995. 225–232. Vö. még: *Stehle, H. J.:* i. m. 344. *Riccardi, A.:* i. m. 248–249. *Barberini, G.:* i. m. 70–71. *Mackiewicz, J.:* i. m. 131–134.

[80] Vö. Storia 5. 565. Már XXIII. János életében, a zsinat első ülésszakán az Államtitkárság folytatta a tárgyalásokat a szocialista tömb országaiból érkező püspökökkel: Minuta di Ponenza per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 27 novembre 1962. Közli: La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. A cura di Giovanni Barberini. Bologna, 2009. 25–36. (Santa Sede e politica nel novecento 7.)

[81] *Melloni, A.:* L'altra Roma. i. m. 195–196.

[82] VI. Pál a kommunista világgal való párbeszédet XXIII. Jánosnál még nagyobb mértékben a diplomaták kompetenciájába utalta. VI. Pálra eleve jellemző volt a diplomáciába vetett bizalom, a rafinált diplomáciai érzék. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 4. La chiesa come comunione. Il terzo periodo e la treza intersessione settembre 1964–settembre 1965. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1999. 645–646. (A továbbiakban: Storia 4.); *Barberini, G.:* i. m. 97.

[83] *Paulus PP VI:* Allocutio in Consilio Nationum Unitarum. (1965. október 4.) AAS 57 (1965) 877–885. Mint zsinati dokumentum: Allocutio Summi Pontificis Pauli VI in Consilio Nationum Unitarum. Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. IV. Periodus Quarta. Pars I. Sessio Publica VI. Congregationes Generales CXXVIII–CXXXII. Città del Vaticano, 1976. 28–36.

[84] Storia 4. 399–401.

[85] Mint jeleztük, XXIII. János Alekszej Adzsubej számára adott magánkihallgatása csak informális találkozásnak tekinthető, hiszen Adzsubej nem politikus, hanem újságíró volt. Ennek az első találkozásnak ugyanakkor az kölcsönözött jelentőséget, hogy az Izvesztyija főszerkesztője egyúttal Hruscsov veje is volt. Adzsubej látogatása után ugyan felmerült egy XXIII. János és Hruscsov közötti csúcstalálkozó lehetősége is, erre végül azonban nem került sor. Vö: Appunto, non firmato, sulla possibile visita di Kruscev in Vaticano. 8 marzo 1963. Közli: La politica. 785–786.

[86] *Barberini, G.:* i. m. 101–102. *Riccardi, A.:* i. m. 275.

[87] *Riccardi, A.:* i. m. 288.

[88] A Nikodém–Tisserant találkozóról és Willebrands moszkvai útjáról: *Stehle, H. J.:* i. m. 337. *Riccardi, A.:* i. m. 278–284. *Mackiewicz, J.:* i. m. 100–104. Andrea Riccardi amellett érvel, hogy Tisserant semmiképpen sem adhatott olyan formális garanciát, amellyel a zsinat szabadságát korlátozta volna. A szerző szerint sokkal inkább a zsinat pasztorális szándékainak bemutatásáról lehetett szó, amely szándék szerint kizárta az anatémák kimondását. Ezzel szemben Mackiewicz a találkozón elhangzottakat tényleges garancianyújtásként értékeli.

[89] Gromiko később azt állította, hogy ő is találkozott valamikor XXIII. Jánossal, de erre nincsen megerősítő adatunk. Vö.: *Riccardi, A.:* i. m. 283–284.

[90] *Riccardi, A.:* i. m. 295–296.

[91] Storia 5. 540–541. A másik oldalon a moszkvai patriarkátus számára az ökumenikus kapcsolatok kiépítése és a nemzetközi jelenlét igen fontos volt. Egy olyan nyitási stratégia részét képezte, amelynek keretében az orosz ortodox egyház belpolitikai helyzetét külpolitikai tevékenységének fontosságával igyekeztek megerősíteni. Így összegezhető a szovjet hatóságokkal szorosan együttműködő Nikodém érsek egyházpolitikai ars poeticája.

[92] *Barberini, G.:* i. m. 91. szerint a lelkipásztori célok biztosításához a következő három szempont megvalósítását tekintették elengedhetetlennek: a pápa tekintélyének, vezető szerepének biztosítását, az egyházmegyék élére püspökök állítását és a püspökök és a Vatikán közötti szabad kommunikációt.

[93] A magyar hírszerzés „Amadeo" nevű római ügynökének Mons. Sanz Villalba Sotero, a Vatikáni Államtitkárság Rendes Ügyek Osztályának tanácsosa már 1959 nyarán megerősítette, hogy a Vatikánban „a zsinattól egyenesen az egyház és a népi demokratikus államok viszonyának rendezését, a probléma megoldását várják: szerinte a Vatikán ideológiai előítéletei és bürokratikus hagyományai oly akadályokat gördítenek az érdekelt kormányokkal való tárgyalások elé, amelyeket az államtitkárságnak nem sikerülhet leküzdeni, miért is a holtpontra jutott helyzetben kívánatosnak látszik egy új faktornak, ti. az egyetemes zsinatnak a közreműködése, mely a jelenben sikerrel kecsegtet. [...] Soteróval ismételten folytatott beszélgetések során a Vatikán nem leplezett vágyaként tűnt fel előttem, hogy kívánják a népi demokratikus államok püspökeinek a zsinaton való részvételét: a lengyel és a magyar püspökökhöz intézett felhívás az »ad limina« látogatásra tulajdonképpen kísérlet volt annak kitapogatására, hogy rendelkeznek-e a kellő mozgási szabadsággal." Az egyetemes zsinat előkészületei. „Amadeo" 1959. július 21-i jelentése. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (=ÁBTL) 3.2.3. (A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt Mt-dossziék.) Mt–764/4. „Amadeo". 157–158.

[94] Például: „Hamvas szerint a Vatikán álláspontja olyan irányt mutat, hogy szívesebben tárgyalnak a magyar kormánnyal és a püspököket, valamint őt csak tanácsadóként használják fel." BM-jelentés. Budapest, 1963. november 12. MOL Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK-iratok. (= XIX–A–21–d.) 0037–23/1963.

[95] Litvániából ugyan nem érkezett püspök a II. Vatikáni Zsinatra, a szovjet hatóságok azonban engedélyezték egy peritus Rómába utazását. Vö.: Minuta di Ponenza per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. Közli: La politica 29–33.

[96] Vö.: Összefoglaló jelentés a Vatikán jelenlegi politikájának főbb jellemvonásairól. Budapest, 1964. május 27. ÁBTL 3.1.5. (Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Operatív dossziék.) O–14963/7–a. „Canale." 236–275.

[97] Vö: Minuta di Ponenza per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. La politica 31.

[98] Vö. Ponenza per la Sacra Congregazione degli Affari ecclesiastici Straordinari (trattative con Ungheria e Cecoslovacchia). 16 luglio 1963. Közli: La politica 79–80.

[99] *Barberini, G.:* i. m. 86–87.

[100] „A dialógust a Vatikán a szocialista országokba való ideológiai behatolásra akarja felhasználni." Jelentés a szocialista országok állami egyházügyi szervei vezetőinek és pártmegbízottainak Varsóban megtartott egyházpolitikai tanácskozásáról. Budapest, 1967. október 9. MOL Állami Egyházügyi Hivatal. (=XIX–A–21–e.) Állami egyházügyi hivatalok nemzetközi értekezletei. Varsó, 1967. szeptember 25–30. (=7. tétel) 0046–5/g/1967. 5.

[101] A helsinki konferencia előkészítésének folyamatát összefoglalja: *Barberini, G.:* i. m. 325–332.

[102] A Szentszék nemzetközi helyzete megerősödésének szempontjait behatóan elemzi: *Barberini, G.:* i. m. 340–348.

[103] Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis *Gaudium et spes.* Nr. 89. Kiadása: Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. IV. Periodus quarta. Pars VII. Congregationes generales CLXV–CLXVIII. Sessiones publicae IX–X. Città del Vaticano, 1978. 733–804. Magyar fordítása: A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. Szerk. Diós István. Budapest, 2000. 649–739. (Szent István Kézikönyvek 2.) Vö. *Barberini, G.:* i. m. 339.

[104] A Szentszék képviselőinek érvelésének gondolatmenetét összefoglalja: *Barberini, G.:* i. m. 353–354.

[105] Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (Helsinki – Genf, 1973. július 3. – 1975. augusztus 1.). Záróokmány. Budapest, 1975. Vö. *Barberini, G.:* i. m. 370–371.

[106] *Barberini, G.:* i. m. 372–373. *Luxmoore, J.–Babiuch, J.:* i. m. 171.

[107] *Hürten H.:* i. m. 12–13.

[108] Vö. a Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökségének 1982 végéről származó információját: „II. János Pál pápa az eddiginél keményebb álláspontra kíván helyezkedni a szocialista országokban a vallási és politikai szabadságjogok védelme kérdésében. [...] A pápa szerint az egyháznak olyan fórummá kell válnia, amelynél támogatásra találnak mindazok, akiket az állam vallási vagy politikai okok miatt üldöz. [...] A vatikáni vezetés felhívta az egyháziak figyelmét arra, hogy érveléseikben hivatkozzanak a helsinki záródokumentumra." A Vatikánnak a szocialista országokkal kapcsolatos magatartása. Feljegyzés. Budapest, 1982. december 17. ÁBTL 3.2.5. O–8–552–XI „Nérók". 108.

PETERECZ ZOLTÁN

MAGYARORSZÁG ELFELEDETT AMERIKAI BARÁTJA: JEREMIAH SMITH, JR.

A 20. század magyar történelmének egyik jelentős eseménye a Népszövetség égisze alatt nyújtott nemzetközi kölcsön 1924-ben. A gazdaságilag és pénzügyileg is szorult helyzetben lévő ország számára létfontosságú volt a külföldi tőke nagyméretű beáramlása. A 250 millió aranykoronás kölcsön volt hivatott biztosítani azt a financiális hátteret, ami a szanálás kereteit adta. Magyarország vállalta, hogy végrehajt egy sor reformintézkedést, kezdve a költségvetési kiadásoktól egy új jegybank felállításán át a köztisztviselők számának jelentős leépítéséig. A rekonstrukció végrehajtásának egyik fontos részlete volt az ellenőrzés, amit végül egy amerikai állampolgár, Jeremiah Smith, Jr. hajtott végre. Ő volt az a nagy hatalommal felruházott személy, aki hivatott volt felügyelni a pontosan lefektetett paraméterek végrehajtását, és ő volt a kapocs Magyarország és a Népszövetség között is. Mindkét fél rajta keresztül tudta vagy próbálta érvényesíteni akaratát.[1]

Némileg különös, hogy a több mint két évig tartó pénzügyi rekonstrukció amerikai főbiztosa alig került a magyar történetírás látóterébe. A munkáját végig lelkiismeretesen és sikeresen végző Smith, aki Magyarországot barátjának tekintette, és az ország ugyanígy érzett iránta, csak marginális figyelmet kapott. A második világháború után a történetírást nagyban befolyásolta az ideológiai elvárás, így a Bethlen-korszak „népellenes és népsanyargató" politikája, amely a finánctőkére hagyatkozva hajtotta végre programját, nem kaphatott pozitív értelmezést. Ráadásul az ötvenes években egy amerikairól írni szintén nem volt túl népszerű, hacsak nem a kommunista-szocialista politikai felfogást támasztotta alá. De Smith személye a rendszerváltás történészeit sem érintette meg, noha a két világháború közötti korszakot mind gazdasági, mind politikai szempontból feldolgozták. Az eddig írt magyar történeti munkákban a legnagyobb terjedelem, amit Smithre fordítottak, két bekezdés, és történetesen jó része annak sem igaz.[2] Leszámítva tehát a félig igaz információkat és helyenként egy-egy utalást, Jeremiah Smith, Jr. és magyarországi tevékenysége nagyrészt érintetlen maradt. Ha figyelembe vesszük, hogy annak idején szinte hősként ünnepelték itthon és utcát akartak elnevezni róla, a némaság különös.

Ez a cikk ezt a hiányt szeretné pótolni. A tanulmány feltárja Smithnek a főbiztosi posztra való kiválasztásának körülményeit, magyarországi munkájának fontosabb elemeit és Magyarországhoz fűződő viszonyát. Mindezt természetesen csak a belföldi és külföldi politikai viszonyok és háttér megértésével lehet a megfelelő kontextusba helyezni. Fontos megérteni, hogy Smith amerikai állampolgárként miként testesítette meg tipikusan az első világháború utáni amerikai külpolitikát. Azt is fontos lesz látni, hogy a Népszövetség, az Egyesült Államok nélkül, de mégis annak segítségével, milyen módon hajtotta, illetve próbálta végrehajtani Közép- és Kelet-Európa országainak pénzügyi rekonstrukcióját.

A kölcsön előzményei

Magyarország az első világháború, a Tanácsköztársaság és az annak leverésében főszerepet játszó román hadsereg megszállása miatt nagyon nehéz helyzetbe került mind politikailag, mind gazdaságilag. Az ország eleve vesztes státuszából adódó hátrányo-

kat csak tetézte a bolsevik forradalom és az instabil közeg, ami az országot jellemezte. Az 1920-as trianoni békeszerződés drákói szigorral érvényesítette más országok vélt vagy valós érdekeit Magyarország rovására. Ráadásul az utódállamok hamarosan életre hívták a kisantantot. A szövetség fő törekvése „egy Magyarország elleni közös politika volt", ami a „magyar fenyegetés ellen" irányult.[3] Az elcsatolt terültetek és lakosság nyomorítólag hatott mind a termelésre, mind az emberek lelkivilágára. Az 1921-ben a miniszterelnöki posztot átvevő Bethlen István személyében egy karakteres és a reálpolitikát a gyakorlatban is megvalósítani képes politikus került az ország élére. De a politikai konszolidáció csak az első lépés volt, amit követnie kellett a gazdasági fellendülésnek is ahhoz, hogy Magyarország legalább részben visszanyerhesse korábbi pozícióját. Jó politikai érzékkel Bethlen megpróbálta az angolszász hatalmak felé vezetni az országot. Ennek oka abban rejlett, hogy a Népszövetségben – amely ugyan névlegesen az egész világra kiterjedt fórum volt, de igazából csak Európára összpontosított – a britek voltak a dominánsok. Nagy-Britannia mellett az Egyesült Államok – amely nem csatlakozott a Népszövetséghez – rendelkezett a legnagyobb presztízzsel Európában, és sokan tőle várták a megváltást. Ráadásul, igazából csak e két ország rendelkezett elég szabad tőkével ahhoz, hogy megfelelő méretű pénzügyi és gazdasági rekonstrukciót lehessen sikerrel útjára indítani.

Az 1922 végén a Népszövetség felügyelete alatt megkezdett osztrák pénzügyi szanálás kimondatlanul is az egész közép-, kelet- és dél-európai térséget érintő rekonstrukciós terv első fontos állomása volt. A nagyhatalmaknak komoly érdeke fűződött ahhoz, hogy a térség országai talpra álljanak, és bekapcsolódjanak az európai kereskedelembe. Ehhez stabil pénzügypolitika kellett, szilárd költségvetéssel és aranyalapú fizetőeszközzel, szuverén központi jegybankkal és minél több hasznos beruházással. Logikus volt, hogy Ausztria után szomszédja és a politikai szempontból kritikus Magyarország következzen.

Bethlen 1923 májusában kérte hivatalosan a Népszövetség Jóvátételi Bizottságát: szabadítsa fel az országra kirótt zálogjogokat, hogy Magyarország egy nagyobb kölcsönt vehessen fel a nemzetközi pénzpiacon a Népszövetség égisze alatt.[4] Ezután hosszú politikai huzavona indult meg, ami csak 1924 elején ért véget. Végül Magyarország 250 milliós aranykorona értékű kölcsönt vehetett fel külföldön. A szigorú felügyelet legjelentősebb eleme a Népszövetség által majdan kiküldendő főbiztos volt, akinek Budapesten kellett tartózkodni, és széles körű hatalommal volt felruházva. A jegyzőkönyvek aláírásakor azonban még senki sem tudta, ki fogja a posztot betölteni, holott a keresés már hónapok óta folyt.

A főbiztos kiválasztása

Már jóval a jegyzőkönyvek aláírása előtt megkezdődött a lehetséges jelölt keresése. Egy dolog látszott biztosnak: az illető lehetőleg amerikai állampolgár legyen. Az volt az egyöntetű vélemény, hogy az amerikai presztízs és tőke elegendő lesz a szanálási program sikeréhez, illetve az esetleges egyéb politikai profit megszerzéséhez. Bethlen arra spekulált, hogy [„ha magyar kölcsön kontrollorjaként amerikai szakember küldetnék ki, ez annyira hízelegne az amerikaiak hiúságának, hogy kölcsönünk ottani elhelyezése nagyon megkönnyíttetnék".[5]] Széchenyi László washingtoni követ szintén azon a véleményen volt, hogy [„a kölcsön Amerikában való elhelyezésének szempontjából (...) előnyös volna, ha sikerülne egy amerikai állampolgárt a kontrollor szerepével megbízni".[6]] Tehát a magyarok részben azért is akartak egy amerikait, hogy ezzel

tudják majd az ottani pénzpiacot a kölcsön felé édesgetni. A Népszövetség szintén úgy számolt, hogy a majdani kölcsön egyharmada fog a tengerentúlról érkezni.

A magyar kormány ugyanakkor félt is a majdani ellenőr széles hatáskörétől. Az Ausztriában útjára indított szanálás főbiztosa, a holland Alfred Zimmerman szigorú és hajthatatlan ember volt, aki az osztrák kormánnyal és lakossággal állandó feszültségben végezte munkáját. Érthető, hogy a magyarok szerettek volna egy hasonló forgatókönyvet elkerülni. Bethlen a maga részéről már 1923 szeptemberében felvetette informális formában a Népszövetség vezetőinek, hogy a leendő főbiztos hatásköre kisebb legyen, mint az Ausztriában folyó gyakorlat.[7] Egy valamivel későbbi levélben a pénzügyminiszter is annak a véleményének adott hangot, hogy Ausztriában „az ellenőr úgyszólván diktátori hatalommal bíró pénzügyminiszter szerepét tölti be... az ellenőr tudomása nélkül vagy éppen ellenére alig történhetik valami Ausztriában."[8] Popovics Sándor, a nyáron megnyíló Nemzeti Bank elnöke arra hívta fel a figyelmet, hogy a kormány és a leendő főbiztos közötti „harmonikus együttműködés" nagyon fontos, mert ez elejét veheti egy nagyon szigorú kontrollnak.[9] Úgy tűnt tehát, hogy csak egy amerikai lehet a megfelelő főbiztos, akivel majd szoros kooperációt kell létesíteni egy némileg enyhébb ellenőrzés reményében.

A magyar kormány ezen gondolat szellemében kezdett neki a megfelelő főbiztos megtalálásának. Az első komoly célszemély William Procter Gould Harding, az amerikai Szövetségi Jegybank bostoni ágának volt a vezetője. Széchenyi még decemberben jelentette, hogy „Harding úr az állás elfogadására elvben hajlandónak mutatkozott, és a fizetésre és jövendő feladataira vonatkozólag részleteket kért".[10] Bethlenék joggal örülhettek, hiszen a név jól ismert volt pénzügyi körökben, sőt még politikai támogatást is kapott. Wilson elnök korábbi első számú bizalmasa azt mondta Eric Drummondnak, a Népszövetség főtitkárának, hogy szerinte Harding kinevezése lenne a „lehetséges legjobb módja, hogy az amerikai pénzügyi együttműködést Közép-Európában biztosítsák".[11] Egyik magyar napilap tudni vélte, hogy a posztot mindenképpen egy amerikai kapja, és amikor a Hardinggal kapcsolatos hírek megérkeztek, a magyar lapok egyöntetűen lelkesek voltak.[12] Annak ellenére, hogy a Népszövetség és Magyarország is örömmel fogadta volna az amerikai kinevezését, Harding egészségi állapotára hivatkozva végül is visszautasította a felkérést. Ez a nem várt esemény kellemetlenül érintette a résztvevőket, és az idő előrehaladtával egyre sürgetőbb lett, hogy megtalálják a főbiztost.

A posztra ezután Roland Boyden volt a legesélyesebb, de ő személyes okokra hivatkozva nem vállalta el.[13] Maga helyett viszont Jeremiah Smith, Jr.-t ajánlotta, régi jó barátját. Drummond gyorsan értesítette a Népszövetség Magyar Bizottságát, miszerint a „legmagasabb pénzügyi körök Amerikában ugyanezt vallják".[14] Ez nagyon fontos volt, hiszen a Népszövetség úgy számított, hogy a leendő kölcsön egyharmada az amerikai pénzpiacról érkezik, így meglehetősen lényeges volt, hogy a majdani főbiztos élvezze az ottani bankok szimpátiáját. A brit külügyi és pénzügyi körök egyértelműen azt támogatták, hogy a személy amerikai legyen.[15] A legmeghatározóbb vélemény Thomas Lamonté volt, a J. P. Morgan & Co. egyik vezető partneréé. Mivel ő segített egy évvel korábban az osztrák kölcsön amerikai részének kibocsátásában, nem beszélve a Morgan-ház presztízséről, nem csoda, hogy a Népszövetség igen nagy figyelemmel és megértéssel fogadta, amikor Smithre tette a voksát.[16] Ez gyakorlatilag el is döntötte a kérdést. Ezzel egy addig gyakorlatilag ismeretlen ember került a nemzetközi pénzügyi és politikai kapcsolatok középpontjába. De ki is volt valójában ez az ember?

Jeremiah Smith, Jr. 1870-ben született New Hampshire-ben egy prominens New England-i családban. Mind azonos nevű nagyapja, mind pedig apja elismert jogi szaktekintély volt. Smith a Harvardon folytatta jogi tanulmányait, együtt Thomas Lamonttal, és mivel osztályelső volt, a jogi pálya nem lehetett kérdéses. Bostonban kezdett praktizálni egy jogi cégnél, és hamar jó hírre tett szert. Az első világháborúban több európai országban is járt, és Lamontnak köszönhetően előléptették. Innen kezdődött nemzetközi karrierje, melynek első állomása a világháborút lezáró párizsi béketárgyalások voltak, ahol Smith az amerikai delegátus pénzügyminisztériumi bizottságának tanácsadója volt. A békeszerződések után Smith elkísérte Lamontot a Távol-Keletre, majd Mexikóba, mindkétszer tanácsadói funkcióban. Ez alatt a pár év alatt hatalmas tapasztalat birtokába került, ami a nemzetközi tárgyalásokat illeti, különösen pénzügyi vonatkozásokban. Nyilván ez a speciális tudás volt az egyik fontos elem, amiért őt választották, de Lamont szava volt a mindent eldöntő faktor.[17]

Smith magánemberként sok szempontból rejtély maradt. Egész életében kerülte az újságok által keltett szenzációt, csakúgy, mint felmenői, és szinte sosem engedte meg, hogy lefényképezzék, így arca sem volt közismert, még Magyarországon sem. Visszavonult életstílust folytatott, nem nősült meg, és húgával együtt élt Bostonban. A kortársak megjegyzései és visszaemlékezési jól tükrözik, milyen ember is volt Smith. Arthur Salter, a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának vezetője úgy jellemezte, mint aki „hibátlan és nyílt becsületességű", amellett, hogy „félénk, kifejezéstelen, és a bátortalanság félrevezető megjelenését mutatja, ami éles elmét és szilárd akaratot rejt".[18] Jó barátja és hűséges támogatója, Lamont úgy emlékezett Smithre, mint „a legszórakoztatóbb ember, akivel azt hiszem, valaha is találkoztam... egy ember, akit egyszerűsége minden akadályon átvezet".[19] Lord Robert Cecil, az angol politika egyik meghatározó személyisége amerikai tartózkodása alatt azt a benyomást szerezte Smithről, hogy az „egy kedves és egyenes fickó".[20] Smith szűkebb otthonának vezető lapja azt írta róla: képes arra, hogy „egy komplikált helyzetben a lényegre térjen, ragaszkodjon a problémához, és igaza legyen, de mégis megőrizze ellenfelének magabiztosságát és jóakaratát".[21] A *Christian Science Monitor* szerkesztője szerint pedig Smith „éles eszű és megnyerő személyiség volt", „nyílt, őszinte és erőteljes hanggal", és „ideális egyeztetőnek tűnt, vagy olyan posztra való férfinak, akinek egyik fő feladata a bizalom megőrzése".[22] Ezek a pozitív benyomások Smithről nem voltak megalapozatlanok, és Smith tényleg mindig közkedvelt személy volt. De 1924-ben a Bethlen-kormány semmit sem tudott az amerikairól, és kiválasztását némi megrökönyödéssel vették tudomásul.

A magyar fél olyan sok energiát fektetett Harding megszerzésébe, hogy szinte teljesen kizárt minden más lehetőséget. Ráadásul azt remélték, hogy egy ilyen kaliberű név majd zöld utat jelent az amerikai pénzpiacokhoz. Amikor Harding végül is visszamondta esetleges részvételét, a kormány nem tudott mit kezdeni a helyzettel. Smith kiválasztásának híre váratlanul érte a Bethlen-kormányt, és megrökönyödésük két dologra volt visszavezethető. Az egyik, hogy Harding és hozzá közel álló emberektől azt a tájékoztatást kapták, miszerint Smith nem rendelkezik kellő súllyal Amerikában és nem alkalmas a poszt betöltésére.[23] A Népszövetség természetesen próbálta megnyugtatni a magyarokat, és Bethlen a következő szövegű üzenetet kapta: „Smitht erősen ajánlják fontos amerikai körök".[24] A Népszövetség nemcsak meggyőzni próbálta a magyar kormányt, hogy ne támasszon felesleges akadályt a kinevezés elé, hanem finoman figyelmeztette is azt, hogy a magyar részről támasztott akadály „elkerülhetetlenül további és nemkívánatos késlekedéshez vezet, aminek elkerülése nyilvánvaló ma-

gyar érdek".[25] Az itt említett probléma mellett volt még egy kínos pont, amivel a magyar kormánynak, felületes információ miatt, szembe kellett nézni. Sok szempontból ez a második kérdés sokkal kényesebb volt az előzőnél.

Jeremiah Smith, Jr. neve zavart keltett Magyarországon. A New England-i helyi szokások ismeretének híján, a magyar vezetés azt gondolta, hogy Smith zsidó. Az uralkodó antiszemita politikai hangulatban Bethlen számára elfogadhatatlan lett volna, hogy egy zsidó felügyelje az ország pénzügyeit. Mindössze néhány évvel a Tanácsköztársaság után, amikor a zsidók bűnbakként voltak beállítva, valamint a numerus clausus törvény elfogadása után, ami a zsidóellenesség szélesebb megnyilvánulásának politikai kifejezése volt, szó sem lehetett arról, hogy egy zsidó származású ember, még ha amerikai is és a Népszövetségben dolgozik, nagy hatalommal rendelkezzék a magyar pénzügyek felett. Csupán miután meggyőzték a magyar vezetést arról, hogy Smith nem zsidó, volt hajlandó a kormány elfogadni az amerikait főbiztosnak.

Miután ez a kellemetlen epizód is lezárult, a Népszövetség végre hivatalosan is felajánlhatta a posztot Smithnek 1926 júniusáig havi 18 000 dolláros honoráriummal, amit Smith elfogadott.[26] Az amerikai külügyminisztérium nem tartotta említésre méltónak az esetet, és az első világháború utáni gyakorlatnak megfelelően nem vállalt semmiféle felelősséget, hagyta, hogy a privátszféra testesítsen meg minél többet az amerikai politika felelősségvállalásából. Arról gyakorlatilag semmiféle feljegyzés sem áll rendelkezésre, Smith miért vállalta el a posztot. Mindenesetre azonban nagy valószínűséggel megállapítható, mivel elkötelezett híve volt a wilsoni álomnak, a Népszövetségnek, és jól tudta, hogy a republikánus vezetés alatt és az országában uralkodó közhangulatnak köszönhetően az USA nem lehet hivatalos tagja a szervezetnek, számára ez volt a nagy lehetőség. Ahogy mondta: „erősen hitt abban, amit a Népszövetség próbál tenni".[27] Akárhogy is, a tény, hogy elvállalta a posztot, nagy megkönnyebbülést okozott a Népszövetségnek. A nemzetközi szervezet, miután a magyar kormány is elfogadta személyét, hivatalos kommünikében tájékoztatta a nagy nyilvánosságot, hogy Smith lett a magyarországi pénzügyi rekonstrukció főbiztosa.[28] Az ellenőrzés teljessé tételéhez a Népszövetség Jóvátételi Bizottsága kinevezett egy Ellenőrző Bizottságot, amelyik csak a főbiztossal állt kapcsolatban, és az úgynevezett bizalmi embereket (trustees), akik a külföldi tőkét voltak hivatottak biztosítani. Így a teljes kontroll szentesítve lett.

Magyar részről végül is nem volt panaszra ok, és valóban a magyar kormány örömmel vette tudomásul, hogy egy amerikait bíztak meg a főbiztosi állással. Smith kinevezését „a legnagyobb elégedettséggel üdvözölték a kereskedelmi, a pénzügyi és a politikai körök".[29] Ami valójában számított, hogy a legjobb üzletet kössék, ami nyilván egy amerikaiban testesülhetett meg, a tényleges személy másodlagos volt. Az is kívánatos volt, hogy a főbiztos személye – amennyire csak lehet – bizalmat keltsen Magyarország iránt, s ezt Lamont Smithhez fűződő kapcsolata és támogatása tűnt biztosítani. Bethlen szerint három ok is volt a kinevezés megünneplésére: az amerikai állampolgár független mivolta hatásosan védelmezni fogja Magyarországot a külső támadások ellen, amelyek elsősorban a kisantant részéről jelentkeztek; amerikai együttműködés és támogatás nélkül az európai újjáépítés aligha valósulhatna meg; és talán a legfontosabb: „most remélhetjük, hogy az a bizalom, amit Smith úr kinevezése eredményezett, Magyarországra fogja vonzani a magántőkét Amerikából és máshonnan, amire oly nagy szükségünk van teljes felépülésünkhöz".[30]

Bethlen jól jellemezte, kormánya miben látta a jövő biztosítását rövid távon: az amerikai tőkebeáramlásban. Meg kell jegyezni, hogy a gazdasági fellendülés való-

ban elképzelhetetlen volt külföldi tőke nélkül, de a befektetések mellett szükség volt ésszerű pénzügyi politikára és komoly megszorító intézkedésekre. Mindezekhez szorosan kapcsolódott a jóvátétel kérdése. A fizetés rendezése nem a magyar elvárások szerint alakult. Magyarországnak egyelőre 200 millió aranypengőt kellett fizetnie egy graduális skálán a pénzügyi rekonstrukció befejezése után, a fennmaradó részről majd a jövő volt hivatott dönteni. Ez a megoldás bizonyos mértékben kudarc volt Bethlen számára, aki azt remélte, hogy az osztrák minta alapján Magyarország esetében is elnapolják a jóvátételi fizetéseket, a pénzügyi és gazdasági fellendülés lehetősége mégis előrevetített egy másik fontos víziót: Trianon revízióját. Összességében tehát a magyar politikai vezetés elégedett volt. A Nemzetgyűlés április 18-án harmadszori felolvasásban fogadta el a rekonstrukciós törvénycsomagot.[31]

Jeremiah Smith, Jr. sosem járt korábban Magyarországon, és ismeretei is másodkézből valók voltak. Ennek ellenére tisztában volt a politikai és pénzügyi realitásokkal, és eltökélt szándéka volt, hogy a legnagyobb tisztességgel és ésszerűséggel viszi véghez feladatát. Széchenyi László Smithszel való találkozása után realistán mérte fel a személyt, és jóslata kecsegtető volt: „Smith úr, az ő képességeivel és elbűvölő személyiségével nagyon hamar meg fogja érteni a magyar embereket és megszerzi a teljes bizalmat és együttműködést, ami olyannyira szükséges, hogy feladatát sikeresen oldja meg."[32] Valóban, Smith idegenként érkezett meg egy számára különös országba, amelyik mint a Népszövetséghez és az amerikai tőkéhez való kapocsként tekintett rá. Ráadásul jelentős hatalom összpontosult a kezében, amit a 2. számú jegyzőkönyv 6. cikkelye fogalmazott meg: a rekonstrukciós program általános felügyelete mellett joga volt mindenféle információ bekérésére a magyar kormánytól; a program esetleges veszélybe sodródása során kötelezhette a kormányt magasabb adók kivetésére, illetve új adók bevezetésére; hozzájárulása nélkül a kormány nem vehetett fel új kölcsönt; és teljes jogkörrel rendelkezett azon különleges számla felett, amelyen a kölcsönnel kapcsolatos bevételek voltak.[33] Mivel Smith igen széles körű hatalommal rendelkezett, a felelősség is hatalmas volt, ami a vállán nyugodott. Demokratikus elveivel és pénzügyi praktikusságának szempontjaival kellett összeegyeztetni a rábízott feladatot. A magyarokban volt persze némi félelem is, hogy az Ausztriában tapasztalható diktatórikus pénzügyi ellenőrzés alatt találják magukat, de Smith amerikai mivolta reménykedésre adott okot.

Smith tevékenysége Magyarországon

Jeremiah Smith, Jr. 1924. május 1-jén érkezett meg Budapestre. Már rögtön ekkor világossá kívánta tenni, mit tekintett feladatának, és el akarta kerülni a félreértéseket. Sajtónyilatkozata tömör és egyértelmű volt: „Egy személyes megjegyzést kell tennem. Kötelességeim pénzügyi és nem politikai jellegűek, és minden energiámat erre is fogom szánni, azt remélve, hogy segíthetek egy népet, amely iránt hazám mindig is nagy csodálattal adózott, és hogy olyan feltételeket teremtsek, amik olyannyira nélkülözhetetlenek kényelmük és boldogságuk számára."[34] Ezzel a nyilatkozattal akart egyrészt barátságot sugallni, másrészt azokat figyelmeztetni, akik azt várták tőle, hogy majd az ország politikai céljaiért harcol. Nemcsak a sajtóval, hanem az összes politikai párt képviselőjével találkozott. A magyar újságok egyöntetűen pozitívan fogadták a főbiztost.[35] Tény, hogy Smith megjelenésével a közhangulat nyugodtabbá vált az országban, és néhány hét után az amerikai konzul azt jelentette Washingtonnak, hogy Smith elnyerte „a magyar kormány és nép általános csodálatát, különösen szorgalmának,

szerénységének és udvariasságának köszönhetően".[36] A főbiztos kinevezésével és megérkezésével már csak egy dolog volt hátra a konkrét szanálási program megkezdése előtt: a 250 milliós kölcsön megszerzése a nemzetközi pénzpiacon. Érdemes megvizsgálni, ebben milyen szerepe volt Smithnek.

A népszövetségi kölcsön megszerzésében az amerikai főbiztos nem játszott főszerepet. Ez sok embernek csalódást okozott, főleg annak tükrében, hogy tőle várták az amerikai pénzcsapok megnyílását. Mindenki, a Népszövetség és Magyarország is elsősorban a J. P. Morgan & Co.-ra számított, a legbefolyásosabb amerikai bankházra, amelyik részt vett az osztrák kölcsön kibocsátásban, és ráadásul jó kapcsolatok fűzték Smithhez. Smith meg is tette, amit lehetett, és Lamontnak írt táviratában biztosította barátját a megnyugtató helyzetről, amit itt tapasztalt.[37] Néhány napig még minden rózsásnak tűnt, és Smith olyan üzenetet kapott, miszerint „a hosszú lejáratú kölcsönre irányuló tárgyalások hamarosan lezárulnak".[38] Másnap azonban már arról érkezett hír Lamonttól, miszerint Morganék meggondolták magukat, és biztosan nem vesznek részt az üzletben.[39] Smith értelemszerűen csalódott volt. Tisztában volt azzal, hogy majdnem mindenki tőle várta azokat a kapcsolatokat, amelyek segítségével majd az amerikai tőke megérkezik. Az első fiaskó ellenére optimistán tekintett a jövő felé, és ahogy Salternek írta, nem sajnálta, hogy elvállalta a munkát.[40] Gyorsan más bankházat kellett keresni az amerikai kibocsátásra, amit végül a Speyer & Co. vezette bankcsoportban találtak meg.[41] Noha nem volt egyszerű dűlőre jutni ezzel a befektetővel, végül Speyerék hajlandóak voltak 7,5 millió dollár értékben kibocsátani magyar kölcsönrészvényeket. Így a július elején megindult nemzetközi jegyzésben az amerikai részesedés messze elmaradt a remélt egyharmadtól, mindössze 12%-nyi volt. Smith így is „nagyon elégedett volt, hogy van amerikai közreműködés", míg Bethlen magabiztosan jelentette ki: „Az amerikai bankárok is úgy döntöttek, hogy Magyarország jó és biztonságos befektetés".[42] Jól mutatja Smith pozíciójának és személyiségének jelentőségét, noha csak a háttérből figyelte a kölcsön körüli eseményeket és jelentékenyen nem vett részt bennük, a közhiedelem mégis úgy vélte, a siker neki köszönhető. A legjelentősebb bécsi napilap odáig ment, hogy a kölcsön jegyzésének sikerén túl eddigi tevékenységét Magyarországon csodálatosnak tartotta.[43] Smith már a jegyzés első napján megkapta azt az üzenetet, ami a népszövetségi véleményt tartalmazta: „A [Nép]szövetség megtette a kötelességét, és most a magyarokon áll, hogy igazi sikert kovácsoljanak a rekonstrukciós tervből."[44] Augusztus elejére a magyar és cseh rész kibocsátásával a teljes kölcsönüzlet lezárult, és neki lehetett látni a valódi szanálási munkának, amihez most már minden biztosítva volt. Megkezdődött Jeremiah Smith, Jr. érdemi munkája a kétéves pénzügyi rekonstrukció alatt.

A bő kétéves rekonstrukciós periódusban Smith munkája az előre eltervezett mederben haladt. Ennek megfelelően sikeres bő két évet töltött a posztján, ami a magyar kormány együttműködési hajlandóságának is köszönhető volt. Természetes, hogy a magyar kormányzat elemi érdeke volt a zavartalan együttműködés a Népszövetséggel, mivel a francia hegemóniájú Jóvátételi Bizottság még mindig okozhatott volna kellemetlen meglepetéseket, amennyiben a program a magyarok hibájából valahol zátonyra fut. Másfelől, Smith jóindulata és a kötelezően elkészítendő havi jelentéseinek mérlege nagyon fontos volt ahhoz, hogy további, elsősorban amerikai tőkét csábítson az országba. Smith havi jelentéseiből és egyéb korabeli forrásokból kézzelfogható képet lehet rajzolni a „sikerre ítéltetett" pénzügyi programról.[45]

Az első két hónap a kölcsön kibocsátásának előzményeivel és az új Nemzeti Bank felállításával telt. Mikor Smith júniusban elutazott Genfbe a Népszövetség nyári

közgyűlésére beszámolni az eddig eltelt időszakról, nagy érdeklődés kísérte beszámolóját. Első jelentése májusra vonatkozott. Ennek összefoglalása optimista hangot ütött meg, ami egyébként is jellemző volt Smithre: noha teljesen realista volt, a dolgok jobbik oldalát ragadta meg, és ez a pozitív hozzáállás sokszor ragályos volt a körülötte levőkre is. Mint mondta, „általánosságban szólva, a feltételek alapvetően jónak tűnnek... Nincs nyilvánvaló ok, amiért a rekonstrukciós terv ne az elvárt eredményeket produkálja."[46] Ezt a mondatot William Goode később „igen bátornak" nevezte.[47] Smith elsősorban a kedvező állami bevételekre alapozhatta prognózisát, és nem felejtette el dicsérni mind a Pénzügyi Bizottságot az előkészítő munkáért, mind a magyar kormányt az együttműködésért.[48] Ezen a közgyűlésen döntöttek a Magyarországon működő ellenőrök költségeiről, illetve fizetéséről is. Az 5000 dollár magában foglalta Smith és segítőinek, illetve a kis létszámú titkárság honoráriumát is. Fontos megjegyezni, hogy Smith már ekkor lemondott járandóságáról, és csak a Budapesten felmerülő mindennapi költségeket és az utazási kiadásokat kívánta ebből fedezni, s ezek becslése szerint évi 8000 dollárt tettek ki.[49] Mivel a működési összeg mértéke kiszivárgott, Smith jobbnak látta megnyugtatni a közvéleményt, hogy a megítélt összeg a maximum, és ennél egy centtel sem kívánnak többet költeni.[50] Erre azért volt szükség, mert Smith azt akarta érzékeltetni az ország lakosságával, hogy segíteni van itt, és nem pedig azért, hogy jómódban éljen, míg a legtöbb magyar nélkülöz.

A bevételek már a kezdeti időszakban annyira jól alakultak, hogy június végére kiderült, szinte biztos, hogy jelentős bevételi többlet lesz az eredeti népszövetségi tervekhez képest. Habár Smith nem volt hajlandó emiatt megváltoztatni a költségvetési számokat, már ekkor nagyfokú rugalmasságot mutatott. Az állami tisztviselők helyzete kifejezetten nyomorúságos volt, indokolatlanul magas számuk viszont felemésztette az állami költségvetés 60%-át. Ráadásul a kormány július 1-jétől némi fizetésemelést helyezett kilátásba számukra, amit Smith megelőlegezett még akkor is, amikor a kölcsön bevételei nem érkeztek meg az erre fenntartott külön számlára, ami felett csak ő rendelkezett.[51] Bethlen gyorsan nyilvánosan is megjegyezte, hogy az amerikai ellenőr nemcsak a vele közvetlenül munkakapcsolatban lévők, de az egész ország tiszteletét elnyerte.[52] A júliusi költségvetéskor felmerült vitát is gyakorlatias kompromisszummal zárták le a felek.[53] Smith további népszerűségéhez hozzájárult, hogy ha vonakodva is, de néha nyilvános eseményeken is megjelent. Ilyen volt a Városligetben tartott július 4-i ünnepség, amin az amerikai szabadságharcra emlékeztek. Smitht minden felszólaló éltette, és a jelenlévők megéljenezték.[54] Smith tehát már itt-tartózkodása elején képes volt mind a hivatalos szervek, mind a közvélemény szimpátiáját és bizalmát elnyerni.

Mivel az augusztusi költségvetési számokról újból vita alakult ki, Smith bevezetett egy újítást. A különböző osztályoknak az adott hónap 15-ig be kellett nyújtaniuk költségvetési tervszámaikat a pénzügyminiszternek, aki 20-ig az egész államra vonatkozó következő havi költségvetési tervet átadta Smithnek. Ezzel elejét lehetett venni a jövőben annak, hogy kapkodva kelljen esetlegesen főszámokat megváltoztatni. A havi bevételek tovább nőttek, és annak ellenére, hogy sok családot érintett érzékenyen a több ezer fős tisztviselői leépítés és a magas adók, Smith elégedett volt a külföldi és belföldi bizalommal, ami a szanálási tervvel szemben megmutatkozott.[55] A bizalom iránta is jelentős volt, és látszólag „megtartotta az egész ország magabiztosságát és azt a népszerűséget, amivel itt fogadták".[56] Munkamániásként foglalkozott az ország pénzügyeivel, magát nem kímélve. Reggelt kilenctől este hatig az irodájában volt, de gyakran később ment csak haza, nagy iratcsomókkal a hóna alatt.[57]

Három hónappal megérkezése után továbbra is a pénzügyi programba vetett optimizmusáról beszélt, és az itthoni közvélemény egyáltalán nem osztotta a „Magyarország pénzügyi cárja" titulust, amit az egyik vezető amerikai lap aggatott rá.[58] Ráadásul a nyár végéig rendelkezésre álló számokból kiderült, hogy a bevételek messze meghaladják a tervezettet, ráadásul a legdeficitesebb időszakban, és a következő negyedév még biztatóbbnak tűnt. A kiskereskedelmi árak, noha még mindig magasak voltak, elkezdtek esni, a tőzsdén nagyrészt megszűnt a spekuláció, a volumen 90-szeresére nőtt a Nemzeti Bank megnyitása óta, és a polgári lakosság bankbetéteinek összege is emelkedést mutatott.[59] A Népszövetség őszi ülésszakán Smith újfent dicsérően szólt a magyar kormányról és az általános helyzetről, de a költségvetés további csökkentését és kereskedelmi szerződések megkötését szorgalmazta.[60] Budapestre való visszaérkezésekor örömmel számolt be sikeres útjáról, valamint arról, hogy a leszerelés mellett a magyar kérdés kapta a legnagyobb figyelmet, és mindenkitől pozitív visszajelzést kapott.[61] Sikeres beszámolója az Egyesült Államokban is egy kissé Magyarország felé irányította a sajtó figyelmét.[62] Ez csak néhány cikket jelentett, ahol a pozitív eredményeket szajkózták, és Smith amerikai voltát emelték ki. Ettől függetlenül, Magyarország nem volt jelen az amerikai mindennapos „térképen".

A jó mutatók ellenére ősszel egy apróbb válság ütötte fel a fejét. Recesszió mutatkozott a gazdasági és üzleti életben, amit csak tetézett a nagyszámú csőd. A hónap első felében a tőzsdén is pánikhangulat alakult ki, és mintegy 15–25%-os esés jelentkezett, amit viszont a kormány gyors beavatkozása orvosolt.[63] Ezek a jelenségek az optimista főbiztosra is kihatottak, aki arról panaszkodott, hogy minden általános jó eredmény ellenére olyan érzése van, mint aki „igen sűrű ködben botorkál".[64] Ritka pesszimizmusának egyik oka az volt, hogy véleménye szerint túl sok bank működött az országban, és ezek jelentős részét be kellene zárni.[65] A vezető bankok ellenben nagyon jó pozícióban voltak. A rendelkezésre álló számok a Posta Takarékpénztár és a tizenhárom legjelentősebb bank adataira vonatkoznak, de ezek jelentős növekedést mutatnak a pénzforgalom és a lakossági megtakarítás terén. Smith is közölte ezt az adatsort, mintegy kézzelfogható jeleként a lakosság részéről megmutatkozó bizalomnak.[66] Az ősz folyamán a magyar fizetőeszköz megerősödött, és a külkereskedelem is hosszú idő után először mutatott némi többletet. Némileg megdöbbentő hír volt, hogy számos textilcikk kiskereskedelmi ára 50–100%-kal volt magasabb, mint az USA-ban, Nagy Britanniában vagy Franciaországban, ráadásul a jelenségre ésszerű magyarázat sem volt.[67] Az őszi visszaesés a remek számok ellenére kézzelfogható volt. A *The Times* tudósítója azt jelentette, hogy „az üzleti élet halott... sok üzlet zárva, és a város centruma sötétedés után olyan, mint a sír".[68] Smithről szólva hozzátette, hogy „különlegesen széles látókörű és pártatlan, és személyét egyfajta dollárnimbusz veszi körül".[69] A helyzet januárra sem változott. Noha az átfogó adatok továbbra is azt mutatták, hogy az ország egyre egészségesebb gazdasági és pénzügyi szempontból, Smith óva intett bárkit attól, hogy „korai következtetéseket" vonjon le.[70] A közhivatalnokok elbocsátása csak lassan történt meg, ami ugyan belpolitikailag ésszerű volt, de a szanálási programnak nem tett jót. Komolyabb sztrájkok is nehezítették a helyzetet, mint például az év végén megkezdett taxissztrájk a fővárosban vagy a rögtön utána kezdődő pécsi bányászsztrájk.[71]

A legkomolyabb probléma és legrosszabb hír viszont mégis az volt, hogy januárban Smith megbetegedett. A megfeszített munkatempó megbosszulta magát. Noha Magyarországra való elutazásakor még úgy jellemezték, mint „egészségtől és életerőtől kicsattanó ember", az év elején egyszerűen „lerobbant".[72] Január közepén bevonult

a fasori szanatóriumba, ahol az orvosok két-három hetes pihenőt jósoltak.[73] A találgatások egyből megkezdődtek. A legjelentősebb amerikai napilap kormányzati forrásokra hivatkozva azt állította, hogy Smith nem lesz képes folytatni a munkáját, és a néhány hónapnyi gyógykezelés után lemond és visszatér az Egyesült Államokba.[74] Hogy elejét vegyék az ilyen és egyéb mendemondáknak, Smith helyettese, Royall Tyler közzétett egy nyilatkozatot a Magyar Távirati irodán keresztül, hogy „Jeremiah Smith, akinek egészségi állapotáról ijesztő beszámolók keringtek külföldön, valójában csak egy rövid pihenőt tart és néhány napon belül újra megkezdi munkáját”.[75] Noha ez a valóságosnál rózsásabb képet festett, arról azért nem volt szó, hogy Smith egy percre is munkája feladását fontolgatta volna. Ettől függetlenül az összeroppanás a legroszszabbkor jött, hiszen Párizsban találkoznia kellett volna az Ellenőrző Bizottsággal, amit el is kellett halasztania. A február eleji népszövetségi meghallgatáson viszont mindenképpen meg akart jelenni. Szülőhazájában azonban továbbra is találgatások középpontjában állt, lemondását jósolták „diplomáciai köröktől nyert megbízható információ” alapján.[76] Végül is Smith tett pontot az ügy végére és kijelentette, hogy március elsejétől ismét teljes erővel folytatja munkáját.[77] Némi pihenés után március elején tért vissza Budapestre. Mivel nem épült fel teljesen, valamivel kevesebbet dolgozott, és úgy döntött, a legjobb, ha egy hosszabb vakációra hazautazik. Mivel a rekonstrukciós program jó úton haladt, napi szinten nem volt szükség a jelenlétére.[78]

Májusi visszatérésekor „nagyon vidám” volt, jól érezte magát, és nagy élvezettel vetette magát ismét a munkába.[79] Igaz, három héttel később már bevallotta, hogy még mindig nem épült fel teljesen, és „vannak napok, amikor azt gondolom, hogy teljesen lehetetlen a munkát folytatni”.[80] A nagybani árak folytatták az év elejétől jellemző csökkenésüket, míg a banki megtakarítások tovább nőttek. A jobb körülmények leginkább kézzelfogható jele a banki alapkamat 9%-ra való leszállítása volt május végén. Smith dicsérően szólt a magyar kormányról, amely „eddig nagyon jól teljesített”.[81] Ez idő tájt jelent meg Bethlen cikke a *Foreign Affairs*-ben, amelyben gyakorlatilag felajánlotta az amerikai tőkének, hogy vonuljon be Magyarországra, mert az „ajánlja az elképzelhető legjobb helyet a külföldi tőke befektetésére”.[82] Ezt megerősítendő, egy amerikai elemző cég a kedvező besorolású országok papírjai közül a magyar kibocsátást tartotta a „legvonzóbbnak”.[83] Az egyik nyilvánvaló ok, amire ezt a megállapítást alapozták, Smith kedvező jelentései voltak, illetve a tény, hogy pont Smith volt a főbiztos Magyarországon. Valóban meglódult az amerikai tőkebeáramlás az országba, talán túlságosan is, ami évekkel később komoly eladósodáshoz vezetett.

A Népszövetség nyári ülésszakán megint meghallgatták Smitht, ahol az első évről kellett mérleget vonnia. Noha jelentéseiből a legtöbb adat már ismert volt, egy ilyen nagy érdeklődéssel övezett beszámolót sokkal többen kísértek figyelemmel. A leglátványosabb bejelentés az volt, hogy a százmillió koronához, amit az első év deficitjeire tettek félre, nem kellett hozzányúlni, sőt még 63 milliós többlet is jelentkezett.[84] A Pénzügyi Bizottság úgy döntött, hogy ez az összeg és még 30 millió korona felhasználható produktív célokra, amelyekhez a főbiztos beleegyezése szükséges.[85] A beszámoló kritikus részét az adókérdés taglalása jelentette. Smith már korábban is kifejezésre juttatta, hogy szerinte a magyar adófizetők túl vannak terhelve.[86] A fennálló fejenkénti 75 koronás adóteher valóban magas volt, és a háború előtti szint 135%-át jelentette. Smith a Népszövetség előtt úgy fogalmazott, hogy „Magyarország megadóztatása elérte a teljesítőképesség és lehetőség határát”.[87] A későbbiekben ezeken a terheken némileg enyhítettek is a hatóságok, a forgalmi adót például 3-ról 2%-ra csökkentették augusztus 1-jén.

A rekonstrukciós program szempontjából talán legjelentősebb esemény 1925 nyarán az Allyn Young és Maurice Frère által készített átfogó jelentés volt az ország helyzetéről. A munka a pénzügyi és gazdasági élet minden területére kiterjedt, és alapvetően kedvező képet mutatott a magyarországi helyzetről. Noha sok új információt nem tartalmazott a részletes beszámoló, mégis fontos irat volt, mert igazolta Smith és mások eddigi észrevételeit. A későbbi események tükrében érdemes azt a részt kiemelni a jelentésből, ami a kölcsönfelvételekről szól: „A veszély nem a kölcsönfelvételben, hanem a túlzott kölcsönfelvételben rejlik, vagy a nem produktív célokra felvett kölcsönökben... Az igazi veszély olyan kölcsön felvételéből származhat, amit nem azért tesznek, hogy üzleti hasznot arassanak le belőle, hanem hogy »a helyzetet javítsák«."[88] Mivel a jelentés egésze pozitív kicsengésű volt, az előbb említett rész nem kapott kellő figyelmet.

Az őszi népszövetségi ülésszakon Smith kijelentette, „minden ok megvan arra, hogy úgy higgyük, a magyar állam állandó egyensúlya fenn lesz tartva".[89] Mint ahogy három nappal később a Pénzügyi Bizottságnak is előadta, az előző év remek eredménye elsősorban a bevételi oldal drámai, a tervezettnél 40–50%-kal is nagyobb növekedésének volt köszönhető, ami a korona stabilizációjának volt az egyenes következménye, függetlenül a 10%-os kiadásnövekedéstől.[90] A mezőgazdaság a háború óta eltelt évek legsikeresebb aratásán volt túl, a gazdasági élet lassú, de megbízható fejlődést mutatott, és az előrejelzések az 1925/26-os pénzügyi évre is egyensúlyban lévő költségvetést prognosztizáltak. Smith újfent hangsúlyozta a magyar kormány közreműködését. Itthon természetesen nagy örömmel vették a főbiztos genfi szereplését, különösen azt a részt, amikor cáfolta a kisantant küldöttének azt a kijelentését, hogy titkos tételek lennének a költségvetésben.[91] Az őszi folytatás is sikeres volt, aminek legjelentősebb pillanata a Nemzeti Bank azon döntése volt, hogy leszállította az alapkamatot 7%-ra.

Késő ősszel Smith ismét hazautazott az USA-ba. Megérkezését szinte előkészítette a korábbi magyar pénzügyminiszter, Graz Gusztáv előadása a Politikai Tudományok Akadémiáján, ahol dicsérte Smitht és Magyarországon végzett munkáját.[92] November 6-i megérkezése után rivaldafénybe került, aminek nem nagyon örült. Amikor egy lap azt kérdezte tőle, milyen érzés „az összes magyar pénzügyi cárjának" lenni, a következőt válaszolta: „Noha kétségtelenül nagy hatalmam van, de nem látok lehetőséget ennek használatára. Egész munkámat a magyar kollégákkal együttműködve végzem, és még sosem volt véleménykülönbségünk."[93] Ez jellemző volt Smithre. Szűkszavúan és szerényen megtett mindent, hogy a legjobb fényben tüntesse fel Magyarországot. Miután átvészelte az interjúk első hullámát, megpróbált észrevétlen maradni és maradék idejét pihenéssel tölteni. Ez azért is volt lehetséges, mert Magyarországon minden rendben zajlott távolléte alatt. A legjelentősebb esemény a Nemzetgyűlés azon határozata volt, hogy 1927. január 1-jétől bevezetik a pengőt, ami majd a koronát váltja fel, és aranyalapú fizetőeszköz lesz. Bostoni tartózkodása miatt nem tudott részt venni a Népszövetség soros közgyűlésén sem, ahol helyettese, Royall Tyler képviselte. Itt a legfontosabb döntés az volt, hogy Magyarország megkapott 50 milliót a fel nem használt kölcsönösszegből produktív célokra.[94] Az 1926-os év úgy kezdődött meg, hogy minden arra mutatott, hogy a nyáron az előzetes terveknek megfelelően be lehet fejezni a szanálási munkát, és a főbiztos munkája is véget ér.

Jeremiah Smith, Jr. kipihenve és ismét energiával teli érkezett vissza a kontinensre, ahol egy rövid londoni és genfi kitérő után ismét Budapesten volt. A magyar napilapok jelentős eseményként kezelték a főbiztos visszatérését, és még fénykép is

megjelent róla itt-ott.[95] Nyilatkozata örömhír volt a magyaroknak: „Örömmel kell megállapítanom, hogy a külföld összes illetékes köreiben az az egyértelmű felfogás alakult ki, hogy a szanálás sikeres voltát ma már kétségtelenül meg lehet állapítani... A külföld látja, hogy az ország mindazoknak a kellékeknek a birtokába jutott, amelyek a gazdasági javulás biztos és erőteljes menetét garantálhatják... a külföldön nyert impresszióim alapján e percben már a legnagyobb bizalommal viseltetik a magyar gazdaság iránt."[96] Ami az előző hetekben kirobbant frankhamisítási botrányt illeti, nem változtatott apolitikus hozzáállásán, és csak annyit közölt: „Ezzel a kérdéssel nem foglalkozom".[97]

A korábbi jó mutatók megmaradtak, és az elkövetkező néhány hónap minden különösebb izgalom nélkül telt, ami a szanálási programot illeti. Különböző kereskedelmi egyezmények, a legjelentősebb közülük a februárban Ausztriával megkötött volt, további lendületet adtak a külkereskedelemnek. A nagy- és kiskereskedelmi árak is tovább csökkentek, míg a lakossági bankbetétállomány tovább nőtt.[98] Mindezek az adatok több pihenésre adtak lehetőséget Smithnek, aki az első hónapok után újra legyengült. Ilyen értelemben ő is éppen ugyanúgy várta mandátuma lejártát, mint a magyarok.

A júniusi genfi közgyűlés témái az ausztriai és magyarországi rekonstrukciós programok befejezése, illetve a főbiztosok visszahívása voltak. Noha a franciák és a kisantant a frankhamisításra hivatkozva el akarták napolni az ügyet, a britek nem voltak hajlandóak erre.[99] Jogilag is nekik volt igazuk, mert a kontroll megszüntetése az ország pénzügyi állapotától függött és nem a politikai megfontolásoktól. De egyöntetű döntést kellett hozni a bizottságnak, így a probléma komoly volt. A magyar ügyet könnyítette, hogy hatalmas presztízsveszteség lett volna a Népszövetség számára, ha nem döntenek a főbiztosi ellenőrzés megszüntetése mellett, különösen azután, hogy Ausztriában már eleve egy meghosszabbított programmal álltak szemben. Ez a franciáknak sem volt érdekük. Smith a maga részéről azt hangsúlyozta, hogy a Pénzügyi Bizottságnak nem szabadna hagynia, hogy a politika irányítsa a döntéseit.[100] A Tanácsnak írt jelentésében a Pénzügyi Bizottság végül arra az álláspontra helyezkedett, hogy „nem gondolja úgy, hogy olyan körülmények, mint a frankhamisítás (bár teljeséggel sajnálatos) érintette volna Magyarország pénzügyi helyzetét", és néhány nappal később hivatalosan is beleegyezett a főbiztosok hivatalainak megszüntetésébe.[101] Fontos megjegyezni, hogy ez a döntés nem jelentette Magyarország pénzügyi felügyeletének teljes megszűnését. A kölcsönfizetésre szánt bevételek és a költségvetési egyensúly tekintetében megmaradt az ellenőrzés. Ebben a kulcsszerepet Smith eddigi helyettese, Royall Tyler játszotta, aki szintén élvezte mind a Népszövetség, mind Bethlen támogatását.

Smitht minden oldal egyöntetűleg dicsérte. Az egyik képviselő úgy fogalmazott, hogy „Smith úr személyisége, széles látóköre, tapintatossága, fáradhatatlan energiája és ritka kedvessége nehéz munkájának sikeréhez a legfontosabb tényezők között voltak".[102] Bethlen kijelentette, hogy a magyar nép és Magyarország a Népszövetség és annak Pénzügyi Bizottsága mellett „különösen nagy hálával tartozik a főbiztosnak és munkatársainak, akik mély megértést és szimpátiát [mutattak] a magyar nép irányában".[103] A Tanács még aznap bejelentette, hogy június 30-ával Smith megbízatása megszűnik, mivel Magyarország pénzügyi stabilitása biztosítva van. A Tanács szintén kifejezte „munkájának mély elismerését", és megállapította, hogy „feladatának gyors befejezése az eredeti programban tervezettnek megfelelően nem kis mértékben az általa mutatott személyes kvalitásainak köszönhető – pártatlan önfeláldozásának és józan

ítéleteinek".[104] A Népszövetség érthetően megelégedettséggel fogadta, hogy Ausztriával ellentétben Magyarországon minden a terveknek megfelelően haladt. Noha maga a program kidolgozása nem Smith érdeme volt, hozzáállása és pragmatikus tevékenysége nagyban segített, hogy a tervezett időre pénzügyi szempontból teljesen megfelelő állapotban legyen az ország.

Magyarországon még nagyobb lelkesedéssel fogadták a hírt, és ünnepelték Smitht. Apponyi Albert gróf, az ország talán legnagyobb tiszteletben tartott férfiúja méltatta a főbiztos munkáját, akinek „egész működésében és gondolkodásában az amerikai puritán gentleman nyilvánult meg, és csak a legnagyobb elismeréssel emlékezhetünk meg róla".[105] Erre mintegy válaszként egy másik képviselő azt jegyezte meg, hogy Smith „működése során annyira az ország érdekeit tartotta szem előtt, hogy ha esetleg eltávozna tőlünk, sorfalat kellene állani távozásakor, hogy kifejezést adjunk annak az elismerésnek, amelyet munkája megérdemel".[106] A Nemzetgyűlésben Bethlen újfent dicsérte Smitht: „Nem mulaszthatom el ez alkalommal, hogy meleg szeretettel köszönetet ne mondjak annak az amerikai férfiúnak, aki az ország rekonstrukciójában objektív szempontok alapján dolgozva és szeretettel, szimpátiával ez iránt az elbukott magyar nemzet iránt segített bennünket kimenteni abból a posványból, azokból a nehézségekből, abból a küzdelmes múltból, amelyből csakis a Népszövetség és az ő közreműködése folytán voltunk képesek kijutni. Köszönetet mondok neki, mint amerikai állampolgárnak, aki bebizonyította azt, hogyha egy amerikai állampolgár egy feladatot vállal, annak a nagy nemzetnek a tradícióihoz híven teljesíti azt a feladatot; ezt tette ő abban a hivatásában, amelyet itt Magyarországon képviselt."[107] Ezeket a szavakat „élénk éljenzés és taps" követte minden oldalról.

Smith távozása Magyarországról

Annak ellenére, hogy mindenki kedvelte a főbiztost, távozása nagy öröm forrása volt, hiszen ez azt jelentette, hogy az ország visszanyerte szinte teljes pénzügyi szuverenitását. Talán Bud János pénzügyminiszter volt az egyetlen, aki nem örült felhőtlenül Smith távozásának. Már előre félt attól a hatalmas nyomástól, amely majd júliustól a különböző tárcáktól rá fog helyeződni, hogy pénzt kapjanak.[108] Ez jól jellemzi a problémát, amely az országban Smith nélkül eluralkodott. Nem volt egy erős kéz, amely pénzügyekben szigorú következetességgel fenntartotta volna azt az egészséges szigort, amit Smith és a Népszövetség képviselt. Mindenesetre a magyarok joggal éltették Smitht. Az 1925/26-os pénzügyi évben a költségvetési többlet 62 millió aranykorona volt; a 253 milliós kölcsönből mindössze 70 milliót kellett felhasználni a költségvetési deficitre; 100 millió koronát a Népszövetség már engedélyezett különböző befektetésekre, Smith hozzájárulásával, és még így is megmaradt 80 millió korona az eredeti összegből. Az eredeti reformokon kívül továbbiakat is végrehajtott Magyarország: centralizálták az állami pénzeket a Nemzeti Bankban; a kormány költségvetésen kívüli kiadásairól és bevételeiről törvényi határozat szerint éves kimutatást kellett készíteni; a nagy- és kiskereskedelmi árak mindvégig csökkenő tendenciát mutattak; a lakossági megtakarítások nőttek. Mint Smith meg is jegyezte, a magyar kormány és nép nélkül mindez lehetetlen lett volna. Smith azonban figyelmeztetett is. Megjegyezte, hogy szigorú és ésszerű fiskális politikát kell folytatnia Magyarországnak, de ha mégis újra költségvetési deficittel találnák magukat szemben, csak az adók megemelése lehetne orvosság, ami viszont a legkevésbé népszerű eszköz.[109] Smith tehát népszerűsége csúcsán volt június vége felé, és ez csak tovább fokozódott.

Néhány nappal Smith elutazása előtt a Nemzetgyűlés egyhangúan elfogadta, hogy „nemzetünknek a távozó főbiztos iránti köszönetét és háláját jegyzőkönyvünkbe foglaljuk... s ezt a megnyilatkozásunkat magában foglaló jegyzőkönyvi kivonatot a Nemzetgyűlés nevében díszes kiállításban" neki átadják.[110] Smith válaszát két nappal később olvasták fel a Parlamentben. Ebben újfent megköszönte a magyar népnek az iránta mutatott jóindulatát és minden jót kívánt az országnak.[111] Horthy búcsúkihallgatáson fogadta Smitht, ahol saját portréját adta a távozó amerikainak.[112] Bármit is gondolt Smith erről a festményről, kihasználta az alkalmat, hogy valami szokatlant kérjen. Szent István koronáját szerette volna látni, és noha a kormányzót némileg meglepte a kérés, úgy gondolta, egy barátot nem lehet visszautasítani. Ahogy Horthy emlékszik, „Smith úr szótlanul állt ez előtt a bizánci aranyműves munkája előtt... újra felkeresett és kijelentette: »Már értem. Ez nem a korona volt. Szent István koronája maga Magyarország«."[113] A június 26-i búcsúvacsorán szokatlanul nagy és jelentős társaság volt jelen: nagyköveti szinten Nagy-Britannia, Ausztria, Franciaország, Olaszország, Németország, Spanyolország, Lengyelország és Görögország képviseltette magát, míg az Egyesült Államok, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Bulgária külképviselőik által volt reprezentálva. Ráadásul vezető külföldi lapok tudósítói is jelen voltak.[114] Miután Bethlen szokásos módon dicsérte a leköszönő főbiztost, Smith ismét a hozzá illő szerénységgel nyilatkozott: „Kiváltság és megtiszteltetés volt, hogy segíthettünk... csak asszisztáltunk és az eredményeket nem tekinthetjük a magunkénak. Nemcsak a magyar kormány, de az egész magyar nép közreműködése nélkül nem lehetett volna előrelépést elérni... Idegenekként jöttünk ide... de távozásunkkor úgy látjuk, barátokat hagyunk hátra."[115] Brentano felolvasta az amerikai külügyminisztérium üzenetét, amely kifejezésre juttatta „az Egyesült Államok kormányának és népének megelégedettségét Smith úr munkájának sikeres befejeztével. Azok az amerikaiak, akik figyelemmel követték, boldogok, hogy egy amerikai állampolgár volt az, aki képes volt megadni Magyarországnak ezt a fontos segítséget."[116] Smith egyértelműen szinte már hősnek volt kikiáltva, és az az akaratán kívüli esemény, ami a fizetése körül zajlott le, csak megerősítette ezt a tényt.

Munkájának befejeztével a magyar kormány át kívánta nyújtani a csekket, ami Smith több mint kétéves honoráriumáról szólt, 100 000 dollárt, de Smith ezt visszautasította. Ez a június 29-i esemény másnap minden vezető amerikai napilap címoldalán ott volt, és azok az amerikaiak is megtudták, ki volt Smith, akik eddig nem követték figyelemmel az európai eseményeket. A *New York Times* idézte Smitht, aki azt mondta, „Adják jótékony célra. A szegényeknek nagyobb szükségük van rá, mint nekem. Az egyetlen fizetség, amire a munkám után vágyok, az a magyar nép elismerése és barátsága."[117] Amikor Bethlen tovább kardoskodott, Smith állítólag azt válaszolta: „Vezessék vissza a könyvelésbe, mint az amerikai nép ajándéka a magyar népnek."[118] Ráadásul, mikor a magyar miniszterelnök legalább egy kitüntetést akart adományozni Smithnek, az amerikai szinte már mérges volt: „Ha ezt teszi, sosem bocsátok meg. Az önök barátsága és hálája sokkal értékesebbek nekem, mint bármilyen kitüntetés."[119] Ezzel, ha rövid időre is, megteremtődött a Smith-mítosz, az önzetlen amerikaié, aki becsülettel végzett munkájáért nem vár anyagi juttatást, mindössze barátságot.

A hír, hogy Jeremiah Smith, Jr. lemondott fizetéséről a magyarok javára, érthetően pozitív reakciót váltott ki az Egyesült Államokban is. Malcolm Donald, Smith cégtársa az ügyvédi irodában, ezekkel a szavakkal kommentálta kollégája tettét: „Nehéz mit mondani, hogy kifejezzük a tett iránti csodálatunkat. Mindazonáltal azoknak,

akik jól ismerik Smitht, hozzá kell tenniük, hogy egy ilyen cselekedet pont rá vall."[120] Frederic H. Curtiss, a Szövetségi Jegybank bostoni elnöke szélesebb konklúziót vont le: „Ha több Smithünk lenne, akik Európába mennének és ilyen szakértői segítséget adnának kritikus problémák megoldásában, gyorsabb ütemben lehetne a világ szimpátiájának és megértésének nagy kérdéseit tisztázni és megoldani."[121] Ahogy a magyar külügyi képviselő jelezte, „soha e követség fennállása óta nem írtak a lapok annyit Magyarországról, mint e hónapban", és „egész özöne a cikkeknek jelent meg Smith főbiztos működésének befejezéséről és elért eredményéről... különösen pedig a 100 000 dolláros ajándékról".[122] Az amerikai *Magyar Népszava* egy nemzeti színekbe burkolt különkiadásban emlékezett meg Smith hőstettéről, és táviratot is küldött az amerikainak: „Az Ön nagylelkűsége annak a nagyszerű amerikai szellemnek a szimbóluma, ami Amerika legnagyobb fiainak természetes ösztöne, akik közül Ön az egyik legelső."[123] Számos amerikai állampolgár írt a nagy újságok szerkesztőinek Smitht dicsérve, és egyikük odáig ment, hogy Smitht George Washingtonhoz hasonlította.[124] Smith hírneve még a magyar rekonstrukciós kötvényekre is jó hatással volt, mert június legvégén 102 pontra ment fel az áruk az amerikai tőzsdén.[125] Jeremiah Smith, Jr. végül 1926. július 1-jén utazott el végleg Magyarországról.

A nagy sztori nem szenvedett csorbát attól, hogy Smith maga ismerte be, hogy már munkája elején jelezte, hogy nem fogad el honoráriumot. Érdemes hosszabban idézni az Amerikába érkezésekor adott interjúból: „Tulajdonképpen nem tudom, pontosan mennyit utasítottam vissza, és maga a visszautasítás már két éve megtörtént. A Népszövetség, amitől a főbiztosi kinevezésem érkezett, és a magyar kormány havi 5000 dollárban állapodtak meg, ami mindenféle költség fedezésére szólt, és két évnél valamivel többet voltam ott. Már az elején kijelentettem, hogy nem fogok fizetést felvenni, mert amikor mások keresetét rövidíti meg az ember, saját maga nem vehet fel egy nagyobb összeget. A lakhatási költségeket valóban elfogadtam. Ez nem volt sok, mert a kormány biztosította a lakhelyemet. Ha ezt és az irodám fenntartását levonjuk, talán 60 000 marad.

Az európai szokásoknak megfelelően a magyarok egy hírnököt küldtek helyettesemhez, Royall Tyler úrhoz, aki szintén bostoni, és azt javasolták neki, hogy ő javasolja nekem, hogy fogadjam el a 60 000-t, vagy bármennyi is volt ez. Igazság szerint kétszer is javasolták. Mondtam nekik, hogy nem fogok semennyit elfogadni, és őszintén hiszem, hogy ez segítette a munkámat. Aztán megkérdezték, mit tegyenek vele, és én azt mondtam nekik, hogy ez az ő pénzük, az első olyan, amit elkölthetnek, szóval azt tehetnek vele, amit akarnak. Megkérdezték, hogy van kifogásom az ellen, hogy ösztöndíjalapként használják fel, amiből diákok utazhatnának az Egyesült Államokba. Mondtam, hogy nincs, így ezt tették. Nem tudom, hogy kezdődött a 100 000 dolláros történet. Először Londonban hallottam róla, amikor egy amerikai lapot vettem. Dugóba kerültem, így kinyitottam és magamat találtam a címoldalon. Némileg zavarban voltam, és most még inkább, mikor ma leszálltam a Laconiáról, és egy csomó levelet találtam mindenhonnan, valamelyik dicsért, valamelyik elítélt és valamelyik kért a 100 000-ből. Nem hiszem, hogy olyan sok pénz lett volna, és sosem láttam róla a csekket. Jól éreztem ott magam. Örülök, hogy visszatértem, és »csatlakozom a munkanélküliek hadseregéhez«, de természetesen nem jöttem volna el, ha a munkát nem fejeztük volna be."[126]

Mivel ez a vallomás három héttel azután jelent meg, hogy a hír már tényként terjedt el, a dicsőség örökre biztosítva volt. A magyarok az előzetes jelzések szerint tényleg a Jeremiah Smith Ösztöndíjalapra fordították a pénzt, amiből évente két diák

vagy fiatal kutató utazhatott ki az USA-ba.[127] A Smith nevével fémjelzett ösztöndíj megőrizte az amerikai főbiztos nimbuszát.

Smith és Magyarország a rekonstrukció után

Smith Amerikába való visszautazásával nem szakadt meg a kapcsolat közte és Magyarország között. A magyaroknak továbbra is fontos érdekük volt az USA-val való jó viszony, és azt remélték, hogy ebben Smith valamilyen formában segítségükre lehet. A magyar hivatalos körök próbálták fenntartani a kapcsolatokat Smithszel. 1926 őszen Bud pénzügyminiszter arra kérte az őt kérdező amerikai riportert, hogy „továbbítsa Magyarország háláját annak az amerikai állampolgárnak, aki megmutatta ennek az országnak a pénzügyi prosperitás felé vezető utat".[128] Bethlen pedig lelkiismeretfurdalás nélkül arra kérte Smitht, hogy küldjön információt egy bizonyos amerikai pénzügyi csoportról, amelyik érdeklődést mutatott Magyarország gazdasági életét illetően.[129] Természetesen ebben nem volt semmi megbotránkoztató vagy illegális, inkább jól példázza, hogyan működtek a dolgok akkor. A magyar hála egy gyönyörű herendi porcelánkészlet formájában is kifejezésre jutott, amit Walkó Lajos külügyminiszter küldött Smithnek karácsonyra.[130]

Smith, aki valóban szívén viselte Magyarország sorsát, más szempontból is kapcsolatban maradt az országgal. Még elutazása előtt kiszemelték az USA-ban működő Amerikai–Magyar Társaság részéről, amelyik elsősorban kulturális tevékenységet folytatott, mint potenciális segítőt. Nyilvánvaló volt, hogy egy Smith karakterű ember nagy figyelmet és sok pénzt jelentett volna a társaságnak. Smith először nem akart foglalkozni az üggyel, de később úgy nyilatkozott, hogy „természetesen mindig ki fogom venni a részem, amikor csak tudok segíteni Magyarországnak".[131] Smith a maga részéről átfogó reformokat sürgetett, hogy a társaság hatékonyabban tudjon működni. Szintén helyesnek tartotta, hogy a magyar kormány anyagilag vegye ki a részét a támogatásból.[132] Mindenesetre a társaság problémái nem oldódtak meg Smith közreműködésével. Először betegsége miatt nem állhatott rendelkezésre, majd felépülése után nagyobb horderejű dolgok várták.

1927 szeptemberében Smitht beválasztották a Népszövetség Pénzügyi Bizottságába. Ez azért volt jelentős, mert ismét jól példázza az amerikai külpolitikai törekvéseket ebben az időben. Kormányzati szinten nem voltak hajlandóak a Népszövetséggel való együttműködésre, de annak örültek, ha amerikaiak magánemberként részt vettek a genfi munkában. 1929 elején Smith tanácsadóként szerepet vállalt a Young-terv kidolgozásában. Egyértelmű volt, hogy nemzetközi presztízsére és szakértelmére szükség van. De saját hazájában is nagyszámú feladatot látott el. Csak megromlott egészségére való hivatkozással utasította vissza Fuller kormányzó kérését, hogy az ítélőtanács elnöke legyen a Sacco és Vanzetti perben, de miután elolvasta teljes periratot, úgy vélte, mind Sacco, mind Vanzetti bűnös.[133] Betöltött számos egyéb fontos elnöki posztot régi iskolájától kezdve az AT&T-n át, de megromlott egészsége miatt egyre inkább visszavonult. Hátralévő éveit a betegsége miatt tehetetlenségre kárhoztatott Smith cél nélkül és magányosan élte.

Smith 1935-ben bekövetkezett halála nem volt esemény hazájában. Magyarországon viszont szinte mindegyik lap megemlékezett az amerikai hősről. A *Budapesti Hírlap* „Meghalt egy jóbarátunk" címlapon megjelenő cikkében azt írta, Smith „döntő véleményének nagy része volt abban, hogy a világ hatalmasságai országunkat segítségre érdemesnek és méltónak találva engedélyezték részünkre a népszövetségi re-

konstrukciós kölcsönt".[134] Egy másik lap úgy fogalmazott, hogy Smith neve „kitörölhetetlenül belekerült a nemzeti élet történetébe... akit barátunknak mondhattunk mindenkor... segíteni akart és segített is, amennyire a hatásköre megengedte".[135] A *Pesti Napló* pedig azt mondta, hogy Smitht „a névtelen magyar adófizető szobrának talapzatára" kellene állítani.[136] A *Magyarország* úgy tudta, mozgalom indult arra, hogy utcát nevezzenek el Smithről és emlékművet emeljenek tiszteletére.[137] Ez a hír szinte visszhangja volt egy néhány évvel korábbi véleménynek. Amikor Alapi Béla bankigazgató 1928-ban Amerikában járt, szintén a Magyarországon fennmaradt Smith-mániáról beszélt az újságíróknak. Dicsérte Smitht, és azt mondta, egy amerikainak van szobra Budapesten, George Washingtonnak, de „ha még egyet felállítunk, az Jeremiah Smithé lesz".[138] Ez azonban mégsem következett be. 1936-ban valóban szobrot állítottak egy amerikai tiszteletére, de ez nem Smith volt, hanem Harry Hill Bandholtz tábornok, aki bátran fellépett a román megszállókkal szemben a magyarok és értékeik védelmében 1919-ben.

Jeremiah Smith, Jr. fontos helyet foglal el a 20. századi magyar történelemben, attól függetlenül, hogy neve a második világháború után – elsősorban politikai szempontok miatt – feledésbe merült, és a rendszerváltás sem hozta meg az őt talán megillető figyelmet. Pedig egy nagyon kritikus időszakban vállalta, hogy az akkoriban a legtöbb országot soraiban tudó szervezet irányítása alatt, minden amerikai pragmatizmussal megáldva, megpróbálja keresztülvinni azokat a reformokat, amelyekre Magyarországnak feltétlenül szüksége volt a kilábaláshoz. Talán ma sem lenne baj, ha az ország ismét szert tehetne egy ilyen barátra.

Jegyzetek

[1] A magyar pénzügyi rekonstrukcióról a következő magyar nyelvű kiadványok jelentek meg eddig: *Magos György*: Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy fasizmus stabilizálásában, 1924–1929. Budapest, Akadémiai Kaidó, 1952; *Ormos Mária*: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964; *Lojkó, Miklós*: Meddling in Middle Europe. Budapest, Central European University Press, 2006. 81–126. A technikai szempontból legátfogóbb művek *Péteri, György*: Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations after World War I. Trondheim, University of Trondheim, 1995; *Péteri, György*: Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929. Boulder, Colorado, 2002. (Social Science Monographs.)

[2] Lásd Magos György monográfiájának idevágó részét.

[3] *Eduard Beneš*: The Little Entente. In: Foreign Affairs, 1, no. 1 (1922. szeptember) 68–69.

[4] Bethlen gróf beszéde a Jóvátételi Bizottság előtt, 1923. május 5. Jelentés Kállaytól és Bethlentől. Népszövetség Archívuma (a továbbiakban LNA). Doc. No. 28903, Registry Files, R. 296.

[5] Bethlen Korányinak és Khuen-Hédervárynak, 1923. november 27. 123. csomó, 6. tétel/96618, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL).

[6] Széchenyi Daruvárynak, 1923. december 31, 123. csomó, 6. tétel/162110, K 69, Ibid.

[7] *Lojkó*: i. m. 94.

[8] Kállay Daruvárynak, 1923. október 26. 123. csomó, 6. tétel/92852, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.

[9] Popovics memoranduma, 1923. október 24. Ibid.

[10] Széchenyi Daruvárynak, 1923. december 21. 209. csomó, 123. tétel/10–1390. Ibid.

[11] House Drummondnak, 1924. január 15. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298, LNA.

[12] Budapesti Hírlap, 1924. január 23. XLIV/19., 1924. február 23. XLIV/45.; Magyarország, 1924. február 24. XXXI/46.

[13] Boyden lett volna eredetileg a főbiztos Ausztriában, de egy félig-meddig félreértett külügyminisztériumi távirat miatt nem vállalta el.

[14] Drummond a tagoknak, 1924. március 24. C5039/37/21, 9907, FO371. The National Archives of Great Britain (a továbbiakban TNA).

[15] Lampson feljegyzései, 1924. március 24. Ibid., C5039/37/21, 9907, FO371. TNA.

[16] Lamont Salternek, 1924. március 22. idézi Salter Bethlennek, 1924. április 11. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298, LNA.

[17] A „Jr" titulust is az apja iránti tisztelet egyik jeleként használta. Az életrajzi adatok a következő helyekről származnak: *Joseph H. Beale*: Jeremiah Smith, Jr. (1870–1935). In: Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, 71, no. 10. 1937. március, 549–550.; *Thomas W. Lamont*: Across World Frontiers. New York, Harcourt, Brace and Company, 1951. 82–83.; Foreign Relations of the United States (FRUS). Washington, D. C., Government Printing Office, 1920. Vol. 1. 497. 575–589.; *Edward M. Lamont*: The Ambassador from Wall Street. The Story of Thomas W. Lamont, J. P. Morgan's Chief Executive. Lanham, Maryland, Madison Books, 1994. 175–186.
[18] *Sir Arthur Salter*: Personality in Politics. London: Faber and Faber, 1947. 168.
[19] *Lamont*: Across World Frontiers. i. m. 82.
[20] Hevesy Daruvárynak, 1924. április 5. 209. csomó, 123. tétel/10–1390, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
[21] Boston Daily Globe, 1924. április 13.
[22] Rácz a külügyminisztérium sajtóosztályának, 1924. május 13. 209. csomó, 123. tétel/10–1390, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
[23] Goode Niemeyernek, 1924. április 2. 209. csomó, 123. tétel/10–1390, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
[24] Telefonüzenet Saltertől Niemeyernek, 1924. árprilis 2. és Wilkinson Lampsonnak, 1924. április 2. C5526/37/21, 9907, FO371. TNA.
[25] Drummond Stoppaninak, 1924. április 4. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298. LNA.
[26] Salter Smithnek, 1924. április 5. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298. LNA.
[27] *Jeremiah Smith*: The Preservation of the Peace. Cambridge, MA: Harvard Law School, 1927. 11.
[28] Hivatalos népszövetségi kommüniké, 1924. április 8. 1924–1929, P. III. C. 117, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[29] The New York Times, 1924. április 10.
[30] Christian Science Monitor, 1924. április 10. Lásd még Korányi Frigyes pénzügyminiszter felszólalását a rekonstrukciós törvény vitájában. Nemzetgyűlési Napló, XXIII. 424.
[31] Nemzetgyülési Napló, XXIII. 509–510.
[32] Széchenyi Boydennek, 1924. április 12. 264. csomó, 113. tétel/50052–50263, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
[33] League of Nations, The Financial Reconstruction of Hungary. Genf, 1926. 84–90.
[34] Smith budapesti sajtónyilatkozata, 1924. május 2. P. III. C. 117, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[35] Pesti Hírlap, 1924. május 6. XLVI/84.; Pesti Napló, 1924. május 6. 75/84.
[36] Brentano Hughesnak, 1924. június 11. 864.00/583, Roll 6, M. 708, National Archives and Records Administration (a továbbiakban NARA).
[37] Smith Strakoschnak, 1924. május 17. C. III (4), C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[38] Strakosch Smithnek, 1924. május 21. Ibid.
[39] Lamont Smithnek, 1924. május 22. C9203/37/21, 9908, FO371, TNA.
[40] Smith Salternek, 1924. május 24. OV9/434, Bank of England. (A továbbiakban: BoE.)
[41] Részletesebben a Speyerék által játszott szerepről a magyar kölcsönben és Magyarországgal általánosságban: *Zoltán Peterecz*: James Speyer and Hungary: An American Banker in Anti-Semitic Hungary in the 1920s. In: Lehel Vadon (ed.): To the Memory of Sarolta Kretzoi. Eger, Eszterházy Károly College, Department of American Studies, 2009. 195–220.
[42] Smith üzenete Speyer & Co-nak. The New York Times, 1924. július 6., Time, 1924. július 7.
[43] The New York Times, 1924. július 11.
[44] Strakosch Smithnek, 1924. július 2. C. III, C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[45] A tanulmánynak nem lehet célja a szanálási program minden egyes részletére kitérni. Sokkal inkább a jelentősebb és a Smith személyéhez jobban kötődő elemek kerülnek itt bemutatásra.
[46] Smith első jelentése. Smith jelentései megtalálhatók a League of Nations Journalben és a BoE-ben is. Hivatkozásul csak a jelentések számát adjuk meg.
[47] The Times, 1925. május 23. Goode jelentős részt vállalt az osztrák rekonstrukciós program kidolgozásában, emellett hosszú évekig dolgozott a magyar kormány pénzügyi tanácsadójaként.
[48] Smith első jelentése.
[49] E. I. Expenses of the Office of the Commissioner General, C. 113. Financial Reconstruction of Hungary, LNA. A második budapesti tárgyalás 1924. márciusban és ennek előzményei. A főbiztos első jelentésének tárgyalása Genfben (1924. június), 9. csomó, VII/6, K 275, Kállay iratok, MOL.
[50] Smith Salternek, 1924. június 16. Doc. No. 36545, Registry Files 300, R. 300, LNA.; Budapesti Hírlap, 1924. június 17. XLIV/118.; Magyarország, 1924. június 17. XXXI/118.
[51] Smith második jelentése.

[52] Budapesti Hírlap, 1924. július 2. XLIV/131.
[53] Smith Korányinak, 1924. július 10. C. III. (7), C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[54] Brentano Hughesnak, 1924. augusztus 16. 864.00/586, Roll 6, M. 708, NARA.; Budapesti Hírlap, 1924. július 7. XLIV/135.
[55] Smith harmadik jelentése.
[56] Brentano Hughesnak, 1924. augusztus 16. 864.00/586, Roll 6, M. 708, NARA.
[57] Pesti Hírlap, 1924. július 13. XLVI/140.
[58] Budapesti Hírlap, 1924. augusztus 1. XLIV/156.; The New York Times, 1924. augusztus 3.
[59] Smith negyedik jelentése; II–3. Magyarország pénzügyi helyzete és rekonstrukciója 1923–1924. 8. csomó, K 78, Népszövetségi Kiadványgyűjtemény, MOL.
[60] Ibid.; League of Nations Journal, 5th Year, No. 10. 1924. október, 1289–1291.
[61] Budapesti Hírlap, 1924. szeptember 16, XLIV/192.
[62] 1924. I–5. tétel, Washington, 28. csomó, K 66, Sajtó- és Kulturális Osztály, MOL.
[63] Curtis Hughesnak, 1924. november 8. 864.00/597, Roll 7, M. 708, NARA.
[64] Smith Strakoschnak, 1924. október 20. OV9/434, BoE.
[65] Ibid.
[66] Smith hetedik jelentése.
[67] Ibid.
[68] The Times, 1924. november 24.
[69] Ibid.
[70] Smith nyolcadik jelentése.
[71] Brentano Hughesnak, 1925. február 12. 864.00/616, Roll 7, M. 708, NARA.
[72] Boston Daily Globe, 1924. április 8.; Smith Niemeyernek, 1925. május 5. OV9/437, BoE.
[73] Magyarország, 1925. január 15, XXXII/11.
[74] The New York Times, 1925. január 15.
[75] Tyler Felkinnek, 1925. január 17. T. II. Incoming and outgoing telegrams, September 24–June 26. C. 120, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[76] The New York Times, 1925. február 6.
[77] The New York Times, 1925. február 12.
[78] Lásd Smith tizedik és tizenegyedik jelentéseit.
[79] Goode Normannak, 1925. május 19. OV33/73, BoE; Magyarország, 1925. május 19. XXXII/112.
[80] Smith Felkinnek, 1925. május 22. C. III (6) Correspondence – M. A. E. Felkin, C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[81] Smith tizenharmadik jelentése.
[82] *István Bethlen:* Hungary in the New Europe. In: Foreign Affairs, 3, no. 3 (April 1925) 455.
[83] W. A. Harriman & Co. Analyses, 1925. június 5. L.V. (2) May 1925–Dec 1927. C. 114, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
[84] LNJ, 6th Year, No. 7, July 1925, 859. Maga a többlet még önmagában nem lett volna akkora jelentőségű, de megindult a tőkebeáramlás, ami mindenképpen a nemzetközi pénzpiac bizalmát jelentette.
[85] A bizottság jelentése, 1925. június 11. C. 335 (I). M. 116. 1925, LNA.
[86] Smith Normannak, 1925. február 15. OV33/73, BoE.
[87] Pesti Hírlap, 1925. június 6. XLVII/125.
[88] 3. csomó 1921–1928 B/2, Külpolitikával összefüggő iratok, 570/925, K 468, Bethlen iratok, MOL.
[89] LNJ, 6th Year, No. 10, October 1925. 1355.
[90] Smith beszámolója, 1925. szeptember 11. Financial Reconstruction of Hungary, Discussions at the 6th Assembly, 1925. Doc. No. 46255, Registry Files, R. 301, LNA.
[91] Pesti Napló, 1925. szeptember 11. 76/203.
[92] Boston Daily Globe, 1295. október 29.
[93] The New York Times, 1926. július 11.
[94] Ez egy politikai kompromisszum volt, hiszen a kisantant, francia támogatással, el akarta napoltatni a döntést, a magyarok, akik teljesítették az elvártakat, viszont egy nagyobb összeget szerettek volna kapni.
[95] Magyarország, 1926. január 15. XXXIII/11; Pesti Napló, 1926. január 15. 77/11.
[96] Pesti Napló, 1926. január 15. 77/11. A pozitív kijelentést a washingtoni legáció is megerősítette: „Gazdasági helyzetünket az összes közlemények kedvező színekben ecsetelték. E tekintetben a népszövetségi főbiztos jelentései számunkra igen előnyösek, mivel azok változatlanul helyet nyernek a sajtóhírek között, és gazdasági, valamint pénzügyi helyzetünk megítélésében az itteni közönség főleg reájuk támaszkodik." 1926. január 15. 53. csomó. 1926. I–5. tétel, Washington I, K 66, Sajtó- és Kulturális Osztály, MOL.
[97] Pesti Napló, 1926. január 15. 77/11. A frankhamisítási botrányról részletesebben: *Romsics Ignác*: Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás. In: Történelmi Szemle, 26 (1983) 67–86.

[98] Smith huszonnegyedik jelentése.
[99] Ross Niemeyernek, 1926. június 3. C6375/443/21, 11369, FO371, TNA; Crewe Chamberlainnek, 1926. június 2. C6443/433/21, és Niemeyer Lampsonnak, 1926. június 4. C6392/443/21, 11370, FO371, TNA.
[100] Siepmann Normannak, 1926. május 31. OV33/42, BoE.
[101] A Pénzügyi Bizottság jelentése a Tanácsnak, 1926. június 6. Financial Reconstruction of Hungary; Doc. No. 52083, Registry Files, R. 302, LNA. A Pénzügyi Bizottság munkája a huszonegyedik ülésszakban, 1926. június 3–9, C. 359. M. 127. 1926. II, LNA.
[102] A'Tanács jegyzőkönyvének kivonata, 1926. június 10. Financial Reconstruction of Hungary, Doc. No. 52083, Registry Files, R. 302, LNA.
[103] Ibid.
[104] Ibid.
[105] Budapesti Hírlap, 1926. május 22. XLVI/114.
[106] Ibid.
[107] Nemzetgyűlési Napló, 1922–27. XLV. 42.
[108] Siepmann Normannak, 1926. május 31. OV33/42, BoE.
[109] Smith huszonötödik jelentése.
[110] Class of 1945. Library, Phillips Exeter Academy, Jeremiah Smith Academy Archives (a továbbiakban Smith iratok). Smith végül 1928-ban vehette át a díszített emléklapot Széchenyitől Amerikában. Smith köszönetét felolvasták a nemzetgyűlésben is. Nemzetgyűlési Napló, 1927–1932, XI. 137.
[111] Smith Scitovszkynak, 1926. június 23. Smith iratok.
[112] Pesti Napló, 1926. június 29. 77/144.
[113] *Nicholas Horthy*: Memoirs. New York, Robert Speller & Sons, 1957. 133.
[114] Budapesti Hírlap, 1926. június 27. XLVI/143.
[115] Jeremiah Smith Főbiztos beszéde a magyar kormány által a tiszteletére adott vacsorán, 1926. június 26. Smith iratok.
[116] *Mark Imre Major*: American Hungarian Relations 1918–1944. Astor, Fl, Danubian Press, 1974. 182–183.; Brentano Kelloggnak, 1926. június 30. 864.00/675, M. 708, Roll 7, NARA.
[117] The New York Times, 1926. június 30.; The Washington Post, 1926. június 30.; Christian Science Monitor, 1926. június 30.
[118] Ibid.
[119] Ibid.
[120] Christian Science Monitor, 1926. június 30.
[121] Ibid.
[122] 1926. I–5. tétel, Washington, 53. csomó, K 66, Sajtó- és Kulturális Osztály, MOL. A már említett újságokon kívül a következő jelentősebb lapok számoltak be az esetről: Public Ledger, Pittsburgh Post, Evening Star, New York Herald Tribune, New York World.
[123] The New York Times, 1926. július 4.
[124] Ibid., 1926. július 18.
[125] Wall Street Journal, 1926. július 21.
[126] The New York Times, 1926. július 20.
[127] Az ösztöndíjprogram alaptőkéjét kötvényekbe fektették a hozamok érdekében. Idővel azonban nem törődtek megfelelően a pénz kezelésével. A magyar kormány sem fordított kellő figyelmet a kiutazó magyar diákokra, akik sokszor teljesen magukra maradtak megérkezésük után. A követséget nem tájékoztatták érkezésükről, és gyakran pénzük sem volt. Széchenyi hiába írt a külügyminisztériumnak többször is ez ügyben. Magyary Walkónak, 1928. december 22. 160. csomó, 121. tétel, K 106, Washingtoni követség iratai, MOL, valamint Széchenyi Walkónak, 1932. január 21. és 25. 161. csomó, Ibid.
[128] The New York Times, 1926. október 28.
[129] Bethlen Smithnek, 1926. november 4. 1922–1931 B/4. 706/926, 7. csomó, K 468, Bethlen iratok, MOL. A csoport a John Nickersohn and Company volt.
[130] Smith Walkónak, 1927. január 4. 1921–1928 B/2, Külpolitikával összefüggő iratok, 118/927, 3. csomó, Bethlen iratok, MOL.
[131] Deák Pelényinek, 1926. október 5. 89. csomó, 53. tétel, K 106, Washingtoni követség iratai, MOL.
[132] Butterfield Pelényinek, 1926. október 23. Ibid.
[133] Wyzanski Russelnek, 1986. március 31. Iratok a Sacco-Vanzetti ügyhöz és tárgyaláshoz, 1962–1988. Francis Russell Papers, Boston Athenaeum, Boston, USA.

[134] Budapesti Hírlap, 1935. március 14. LV/61.
[135] Pesti Hírlap, 1935. március 14. LVII/61.
[136] Pesti Napló, 1935. március 14. 86/61.
[137] Magyarország, 1935. március 17. XLII/63.
[138] The New York Times, 1928. február 12.

SZEMLE

RANDOLPH L. BRAHAM – JULIA BOCK (COMPL. AND ED.)

THE HOLOCAUST IN HUNGARY. A SELECTED AND ANNOTATED BIBLIOGRAPHY 2000–2007

(A holokauszt Magyarországon. Válogatott és annotált bibliográfia 2000–2007)

New York, Columbia University Press, 2008. 324 p.

Annak, aki a magyar, illetve a magyarországi holokauszt történelme iránt érdeklődik, vagy netán kutatja is azt, nem lehet ismeretlen Randolph L. Braham neve. A téma doyenjének nevéhez számos, ma már alapműnek számító könyv köthető. A legismertebb talán a több kiadást is megélt kétkötetes *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York, Columbia University Press, 1981); illetve ennek magyar változata, a szintén két vaskos kötetből álló *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997). Mindemellett Randy Braham számos tanulmánykötet és szinte felsorolhatatlan számú tanulmány és esszé szerzője és szerkesztője. Utóbbiak közül is kiemelkedő vállalkozása volt – immáron túl a nyolcadik, közel a kilencedik x-hez (!) – *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Budapest, Park Kiadó, 2007) című háromkötetes munka koordinálása és szerkesztése. Mindemellett meg kell említenünk, hogy Braham professzor a magyar holokausztkutatókat – legyenek azok fiatalok, vagy kicsit idősebbek – tanácsaival, ötleteivel állandóan segíti, pályázataikat támogatja. Ezen hatások alól jelen sorok írója sem kivétel, s mint recenzens ezzel védekezik az elfogultság abszolút jogos „vádja" ellen.

Talán kevésbé ismert, hogy a City University of New York City professzor emeritusa pályája kezdetén a holokausztra vonatkozó dokumentumok rendezésével, illetve az egyre nagyobb számban megjelenő holokauszt tárgyú könyvek lajstromba vételével foglalkozott. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Braham professzor már az 1960-as évek elején fontosnak tartotta, hogy az addig megjelent magyar vonatkozású könyveket és cikkeket összegyűjtse, és rendezett formában kiadja a YIVO Institute támogatásával. Ez az 1962-es első bibliográfia még „csak" 752 tételt tartalmazott. Azonban a holokauszt szakirodalma, ezen belül a magyar, illetve a Magyarországra vonatkozó könyvek és cikkek száma évről évre nőtt. Így – igaz, több mint 22 évvel később – 1984-ben megjelent az első bibliográfia javított és kiegészített változata, a közel 2500 tételt tartalmazó *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography* (New York, Columbia University Press, 1984). 2001-ben pedig *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography 1984–2000* (New York, 2000) cím alatt az 1980–90-es évek legújabb könyveit és cikkeit gyűjtötte össze, és közölt róluk rövid ismertetést. Ennek a sorozatnak a negyedik kötete jelent meg 2008-ban *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography 2000–2007* cím alatt, 1459 tételnyi, a magyar holokauszttal kapcsolatos könyvet, cikket és filmet (!) felsorolva. Ezen utóbbi bibliográfiának az összeállításában és szerkesztésében elsősorban Bock Júlia volt Braham professzor segítségére, aki szintén a téma ismerője, képzett könyvtáros, egyben a Long Island University adjunktusa.

De miért is érdekes egy ilyen bibliográfia? Egy kissé közhelyszámba menő mondással élve, napjainkban az adatbázisok jelentősége igencsak megnőtt. A világban – elsősorban az USA-ban és Izraelben – számos könyv mellett szinte megszámlálhatatlan számú tanulmánykötet, periodika és újság jelenik meg évről évre, bennük számos a holokauszttal, illetve a magyar/magyarországi holokauszttal kapcsolatos cikkel. Még a magyarországi kutatók számára sem mindig egyszerű feladat, hogy a Magyarországon megjelent valamennyi cikket és tanulmányt ismerjék, s így adott esetben kutatásukban felhasználhassák. Ezek összegyűjtésének és rendszerezésének fontosságát nem kell hangsúlyoznunk. Szintén hasznos, hogy a bibliográfiai tételek többségénél a szerkesztők igyekeztek rövid, néhány soros ismertetést adni az adott műről. Ebben nemcsak leírták az adott könyv vagy cikk lényegét, hanem több alkalommal felhívták a figyelmet az adott dokumentum összefüggésére más, a bibliográfiában található könyvekkel vagy cikkekkel.

Érdemes elolvasni a bibliográfia nem túl hosszú, de tartalmas bevezetőjét (hasonlóan a korábbi kötetekéhez). Braham professzor ugyanis nemcsak a szokásos és illő köszönetnyilvánításokat teszi meg ebben, hanem egyben egy historiográfiai és módszertani kérdéseket leíró, illetve feszegető tanulmányt is közöl. Ezeken az oldalakon áttekinti a világ más és más pontjain, különböző időben, adott esetben eltérő politikai berendezkedésű országokban megjelent könyvek és cikkek garmadáját. Hangsúlyozza, hogy bizonyos kényes kérdések megítélésében (Kasztner-vonat, zsidótanácsok) mennyire parázs vita volt már 1945–1946-ban is. Ezek a viták – amelyek gyakran személyeskedésektől sem voltak mentesek – még napjainkban, 65 évvel a tragikus események után is nemegyszer inkább az érzelmekre, mintsem az értelemre próbálnak és tudnak hatni.

A bevezetőben Braham professzor külön részt szánt a kommunista rezsim regnálása alatt kiadott munkák elemzésének is. Felhívta a figyelmet, hogy a korszakot jellemző interpretáció szerint a holokauszt áldozatai milyen könnyen válhattak egyszer csak a fasizmus áldozataivá, ezáltal erősen eltorzították a történelmi tényeket. Hiszen a fasizmus áldozatai alatt a kommunista terminológia elsősorban azokat értette,

akik politikai alapon álltak ellen a náciknak/fasisztáknak, s ezért fogták el és ölték meg őket. Ezzel szemben a holokauszt áldozatai faji alapon, „csak mert" zsidók voltak, eleve „bűnösök" voltak az Endlösung végrehajtói szemében. Természetesen az „átjárás" nem zárható ki a két csoport között, de nem lehet néhány példából általánosítani. Hasonlóan fontos hangsúlyozni, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt közép-kelet-európai országok politikáját 1948 után alapvetően a Moszkvához való igazodás határozta meg. Így a szovjet–izraeli viszony, illetve az 1950-es évek elején a Szovjetunióban tervezett anticionista per nem is oly burkolt antiszemitizmusa döntően befolyásolta nemcsak a Szovjetunióban, hanem Magyarországon is a holokauszt kutatását. Bár Sztálin halála, illetve 1956 után némileg enyhült a téma elzártsága, de az 1967-es háború, illetve annak következményei megint csak hátráltatták a holokausztkutatás kibontakozását Magyarországon, és tegyük hozzá: egész Közép-Kelet-Európában.

A könyv második része maga „a" címben jelzett bibliográfia. Ha az olvasó, vagy talán helyesebb kifejezés: a kutató tudós, diák, érdeklődő végigfut a tartalomjegyzéken, hamar átlátja a kötet logikáját. A szerkesztők alapvetően témakörönként, néhány esetben műfaj szerint csoportosították a megjelent munkákat. Az egyes témakörök gyakorlatilag a magyar zsidóság első világháború utáni történetének, illetve a magyar holokauszt történéseinek főbb címszavai is lehetnének. Ugyanakkor összegyűjtötték a mai napig vitákat kiváltó eseményeket, illetve személyeket feldolgozó munkákat is, így a különböző keresztény felekezetekre, illetve a zsidó hitközségre vagy a Kasztner Rezsőre vonatkozó legújabb szakirodalmat. Örömteli, hogy számos munka foglalkozik a zsidómentéssel, az ún. önmentéssel, illetve a diplomáciai testületek, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt és a Svéd Vöröskereszt embermentő tevékenységével.

A recenzens azonban itt hadd utaljon a bibliográfia egyik újdonságára, s időzzön ezen pár mondat erejéig! A szerkesztők modern felfogását mutatja, hogy nem csak a klasszikus értelemben vett szakirodalmat vették lajstromba. Összegyűjtötték az oktatásban használható, vagyis a kifejezetten diákok számára készült könyveket. Ez a téma iránt érdeklődő tanároknak ad komoly segítséget, hogy mely könyvek segítségével tudják még inkább megértetni a tanítványokkal a holokauszt lényegét. Hasonló hasznos újdonság volt a témába vágó, elsősorban dokumentumfilmek összegyűjtése. Ez – megítélésem szerint – újfent elsősorban a pedagógusoknak nyújt(hat) segítséget oktatómunkájukban. Felmerül az olvasóban a kérdés, talán érdemes lenne a témába vágó játékfilmekről is összeállítani egy részletes listát. A modern időket jelzi, hogy a világban – és így Magyarországon is – számos holokausztmúzeum nyílt. Az ezekkel foglalkozó írások, illetve ezek kiadványainak összegyűjtése is megtörtént, különös tekintettel a budapesti Holokauszt Emlékközpontra. Végül, de sajnos ki kell emelnünk, hogy a holokauszttagadás miatt kialakult polémiát sem lehetett kihagyni a bibliográfiából: arra is külön fejezetet volt kénytelen szánni a szerkesztőpáros. A kötet végén található név- és helységnévmutató segíti a kötetben való keresgélést.

Talán magából az ismertetésből is kiderült, hogy a kötetet mindenki nagy haszonnal tudja forgatni, aki a magyar, illetve a magyarországi holokauszt iránt érdeklődik. A recenzens csak bízni tud abban, hogy ezt minél többen megteszik.

Kovács Tamás

„KELET-EURÓPA" ÉS A „BALKÁN", 1000–1800
INTELLEKTUÁLIS TÖRTÉNETI KONSTRUKCIÓK VAGY VALÓS TÖRTÉNETI RÉGIÓK?

SZERK.: SASHALMI ENDRE

Pécs, Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, 2007. 446 p.

A Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ munkacsoportjának 2007-ben megjelent kiadványa a Baltikumtól a Balkánig nyúló köztes-európai régió és Kelet-Európa (Oroszország, Ukrajna) egyedülállóan széles (politika)történeti áttekintését nyújtja az e térségben megjelenő államok megalakulásától kezdve a 18. század végéig terjedő időszakban. A kötet szerzői, Font Márta, Bagi Dániel, Polgár Tamás, Oborni Teréz, Sashalmi Endre, Varga Beáta, Bebesi György, Szeberkényi Gábor, Barbarics-Hermanik Zsuzsanna egyes országok, államalakulatok (Lengyelország, Csehország, Magyarország, „Kijevi Rusz", Moszkvai Oroszország, Oszmán Birodalom), illetve régiók (Balkán) mentén mutatják be a térség történetét, mindegyik államhoz, illetve régióhoz ugyanazokat a kronológiai kereteket és értelmezési szempontokat társítva (az adott időintervallum jellemzői, a kormányzat jellege, kormányzati infrastruktúra). Ez a szerkesztői koncepció kézikönyv jelleget ad a munkának, s lehetővé teszi az olvasó számára, hogy térben és/vagy időben szelektálva figyelemmel kövesse a térség történelmét.

A címben felvetett kérdésre, nevezetesen, vajon egységes egésznek lehet-e tekinteni ezt a hatalmas, Köztes-Európát és Kelet-Európát is magában foglaló régiót – és ha igen, akkor mennyire –, a könyv szerkezete, felépítése önmagában mintha igenlő választ adna. Nemcsak azért, mert a könyv tematikus

szerkezete egységes, hanem mert azonos kronológiai határokat alkalmaztak ezen különböző sorsú történelmi régiókból álló, nagy földrajzi terület egésze számára, melynek sarokszámai: 1000, 1204, 1389, 1453 (1526), 1569, 1654, 1725, 1800. Nyilvánvalóan nehéz olyan évszámokat találni, amelyek egységesen kijelölik e hatalmas terület történelmi fordulópontjait, s más dátumok mellé nem kevésbé fajsúlyos argumentációt lehetett volna rendelni (1236–1242, a tatárjárás Kelet-Európában, ami az egész térség fejlődésére nézve nagy hatással volt, 1478, Novgorod bukása, 1541, a középkori Magyarország bukása stb.).

A kérdés a közép-kelet-európai, valamint a balkáni régió „egybetartozásáról", az egyes régiók határairól, strukturális hasonlóságairól és különbségeiről ma is aktuális, ám a könyv célja mégiscsak az, hogy bemutassa a felvilágosodás és a 19. század, tehát a mai Európa-fogalmak kialakulása előtti fejlődéstörténet főbb jellemzőit, s összehasonlítást adjon az egyes történeti régiókról. Sashalmi Endre szerkesztő joggal mutat rá a régió fogalmának változó voltára, s arra, hogy a régióhatárok sokszor ideológiai konstrukciók termékei. Még a látszólag „egzakt" földrajzi választóvonalak is képlékenyek, nem beszélve a regionális különbségekről. Európa keleti határának például az antikvitástól az újkorig a Don folyó számított, s csak a 18. században, V. N. Tatyiscsev orosz történész-enciklopédista (kormányzó, városalapító) munkásságnak eredményeképpen terjedt el a nézet arról, hogy Európa keleti határa az Urál, s ilyeténképpen Moszkóvia 16. századtól kezdődő keleti expanziójának hódításai, a Volga–Urál vidéke, amelyet korábban a barbár „Szkítia" (S. Herberstein), „Szarmatia" (Miechowi Mátyás), „Tartaria" (N. Witsen) részének tekintettek, geográfiailag Európa részei lett. Ebből is látszik, hogy az Európa-fogalom nem földrajzi meghatározottságú, hanem elvi-ideológiai konstrukció. Erre a közelmúlt is példákat szolgáltat: lényegében a szemünk előtt zajlik az Európai Unió és Európa fogalmának egymásba mosódása a köznapi nyelvben.

Másrészről tagadhatatlan, hogy a régiók és alrégiók közt jelentős különbségek vannak, s nemcsak „civilizációs" jellegűek (keleti kereszténység és nyugati kereszténység, nomádok és letelepedettek, etnikai-kulturális törésvonalak), hanem az egyes alrégiókon belül is különböző alternatívák versengtek egymással. Ezek nemcsak politikai-hatalmi értelemben rivalizáltak, hanem eltérő mentális, kulturális modelleket testesítettek meg: a legjobb példa erre talán Moszkva és Novgorod küzdelme, amely jóval több volt egyszerű hatalmi versengésnél. Novgorod, valamint az általa képviselt, alulról szerveződő, választott képviselőkkel rendelkező, „demokratikus", „nordikus" tradíciójú („szevernoszty") berendezkedés bukása az erős hatalomcentralizációval, militarizmussal, messianizmussal jellemezhető, részben az Arany Horda politikai-kulturális felépítését adaptáló moszkvai modellel szemben kolosszális következményekkel járt egész Kelet-, sőt hosszú távon Közép-Európa történetére is (Головнёв А. В.: Нордизм и Ордизм в русской истории. In: Новгородская земля – Урал – Западная Сибирь. I. Екатеринбург, 2009. 204–217.).

A kötet jól bemutatja azokat a strukturális azonosságokat és különbségeket, amelyek az egyes országokat, alrégiókat jellemzik. Font Márta például részletesen foglalkozik a Rusz és a Nyugat közti strukturális különbségekkel, sajátosságokkal, mint például a koronázás vagy annak hiánya, valamint a vitatott genezisű vecse. A Ruszban nem voltak szabad városok, a vecse nem rendelkezett belső jogi, igazságszolgáltatási autonómiával. Fontos eltérés a Nyugattól a földbirtokviszonyok kezdetleges volta, s talán nem túlzás arra gondolni, hogy az 1097-es ljubecsi megállapodásban – miszerint a fejedelmek öröklik atyáik földjét – merült föl első ízben a föld magántulajdonként való értelmezése. Ugyanakkor merész párhuzamokkal is találkozhatunk a kötetben, például a középkori szerb sabor és a kora újkori orosz žemszkij szobor egybevetéséről.

Véleményem szerint vitatható az elképzelés, miszerint a Lengyelországtól az Urálig, a Baltikumtól a Balkánig terjedő hatalmas, különböző etnikai, vallási, kulturális törésvonalakkal szabdalt földrajzi térség története azonos kronológiai keretek között megragadható, mégis az olvasók remek szakemberek által írt, adatgazdag kézikönyvet vehetnek kezükbe Közép- és Kelet-Európa középkori, kora újkori és újkori történetéről. A kötet egy érdekes szellemi kísérletet reprezentál.

Gyóni Gábor

BODNÁR ERZSÉBET

A KELETI KÉRDÉS ÉS A BALKÁN AZ OROSZ KÜLPOLITIKÁBAN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Budapest, Hungarovox, 2008. 223 p.

Bodnár Erzsébet neve jól ismert az Oroszország, a keleti kérdés és a Balkán 19. század története iránt érdeklődők előtt. A 2008-ban megjelent tanulmánykötet 12 munkát tartalmaz, melyek a 18. század végétől a 19. század közepéig adnak bepillantást Oroszország keleti politikájába, illetve az itáliai ügyekkel kapcsolatos állásfoglalásába. A kiadvány olyan tanulmányokat gyűjt össze, melyek folyóiratokban, tanulmány- és konferenciakötetekben korábban már napvilágot láttak. A kötet felosztása tematikus és kronologikus. A keleti kérdésben követett orosz külpolitikával nyolc, a keleti kérdés speciálisabb

összetevőivel, illetve az európai ügyek és a keleti kérdés összefonódásával négy tanulmány foglalkozik. A magyar történetírás a történeti keleti kérdés ilyen aspektusú vizsgálatának alig szentelt figyelmet. Bodnár Erzsébet tanulmánykötete ezt a hiányt pótolja. A kiadványban a szerzőnek a moszkvai Orosz Birodalom Külügyi Levéltárában folytatott kutatási eredményei is megmutatkoznak. A kötet végén található a tanulmányok eredeti megjelenési helyének listája, illetve a szakirodalom és forrásjegyzék. A kiadvány jellegéből adódóan előfordulnak ismétlések (pl. a keleti kérdés fogalmának meghatározása, a keleti ügyekben folytatott orosz politika okai), melyek azonban nem teszik a könyvet nehézkessé, sőt a téma komplex jellege miatt kifejezetten hasznosnak bizonyulnak.

A szerző a bevezetésben kiemelve a fontosabb kulcsmozzanatokat tisztázza a keleti kérdés fogalmát. A kötet első tanulmánya a téma historiográfiai áttekintésével foglalkozik *(A keleti kérdés- és Balkán-kutatás az orosz történetírásban)*, melyben Bodnár Erzsébet a keleti kérdés 18. század végétől 1856-ig tartó eseményeit feldolgozó munkákat tekinti át. 1830-tól Oroszországban megnőtt a keleti kérdéssel kapcsolatos publikációk száma, a külpolitikai koncepciókban eleinte megmutatkoztak a szlavofilek és a nyugatosok vitái. Sz. M. Szolovjov és Sz. Sz. Tatyiscsev új szempontokat és megközelítéseket vetettek fel, munkáikban különböző véleményeket fogalmaztak meg a keleti kérdés kialakulásáról és tartalmáról. Bodnár Erzsébet elemezte a szovjet korszak keleti kérdéssel foglalkozó történetírását is. Az 1960-as évek elejétől a kérdés kiemelt helyen szerepelt az orosz külpolitikával és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó munkákban (pl. „Diplomáciatörténet"). Mérföldkőnek számít a téma vizsgálatában N. Sz. Kinjapina munkája („Oroszország külpolitikája a XIX. század első felében"). A Balkán és a keleti kérdés vizsgálatával foglalkozó történészek között irányzatokat lehet elkülöníteni. A. L. Sapiro, A. M. Sztanyiszlavszkaja, A. F. Fagyejev, A. V. Georgijev Oroszország politikáját tanulmányozták a Közel-Keleten a 19. század első felében. A második csoportban található történészek (G. Sz. Groszul, V. M. Groszul, V. N. Vinogradov) a keleti kérdés fontos részét alkotó Balkán problémáira szakosodtak. A harmadik csoport kutatói (A. F. Miller, A. D. Novicsev, I. L. Fagyejeva és mások) az Oszmán Birodalom történelmével foglalkoztak. Jelentős tudományos eredménynek tekinthető, és nagymértékben megkönnyíti a kutatást, hogy 1960–1995 között 16 kötetben sok releváns dokumentumot adtak ki. A szerző tanulmánya végén felvázolja a még kevés figyelmet kapott aspektusokat.

A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig című, átfogó jellegű tanulmány nyitja meg a keleti kérdéssel foglalkozó részt. A 18. század első felétől Oroszország aktívan részt vett a Balkánon zajló eseményekben. Az Orosz Birodalom súlya és déli irányú aktivitása a nagyhatalmakat cselekvésre késztette, így a Balkán a nemzetközi konfliktusok csomópontjává vált. A szerző kiemeli, hogy a keleti kérdés új tartalmakkal bővült, és a tengerszorosokért folytatott versengés kiterjedt a Balkán, Egyiptom, Konstantinápoly és a Közel-Kelet térségére is. A tanulmány bemutatja az 1768–1774-es orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békét és annak hatásait a Dunai Fejedelemségekre. A 18. század végére a nemzetközi kapcsolatokban a tengerszorosok kérdése vált a legkiélezettebb problémává. 1799-ben Oroszország és Törökország Napóleon területi foglalásai miatt szövetséget kötöttek. Ekkorra körvonalazódott az orosz külpolitika új elképzelése, az Oszmán Birodalom épségének megőrzése. Az orosz–török kapcsolatok 19. század eleji történetében Napóleon politikájának nagy szerep jutott. 1815-ig Franciaország és az ellene létrejövő koalíciók közti ellentétek egyik fő forrása a Földközi-tenger keleti medencéje és a Balkán maradt. 1805-ben aláírták az új orosz–török védelmi megállapodást, amely megengedte az orosz hadiflotta számára a tengerszorosok szabad használatát, és megerősítette Oroszország protektori jogát. A török–orosz szövetség kora az 1806–1812-es háború kitörésével zárult le. A bukaresti békét a szerző Oroszország számára rendkívül előnyösnek értékeli. 1815 után az orosz külpolitika arra törekedett, hogy a balkáni népek körében tovább erősítse befolyását, fenntartsa az európai erőegyensúlyt, ezért a Portával szembeni követeléseit körültekintően fogalmazta meg, úgy, hogy ne sértse a többi nagyhatalom érdekeit.

A 18. század és a 19. század fordulója az orosz–török kapcsolatokban bekövetkezett változások miatt fontos időszak a két ország és a nemzetközi kapcsolatok történetében. Ennek áttekintéséhez *A keleti kérdés az orosz külpolitikában (Egy furcsa szövetség: orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén)* című tanulmány nyújt segítséget. Ekkorra egész régiók kerültek ki a Porta ellenőrzése alól, ezért az oszmán kormányzó körök a külpolitika módosítása mellett döntöttek. A megfogalmazott új cél a birodalom területi integritásának megőrzése lett, egyúttal a török állam belső modernizációja is hangsúlyt kapott (a hadseregreform életbevágóan fontos volt). A siker érdekében előtérbe került a békés együttműködés Oroszországgal, illetve a jó viszony fenntartása az európai nagyhatalmakkal. Az 1796–1797-es évek francia magatartása a Portát aggodalommal töltötte el, az egyiptomi hadjárat miatt török hadüzenetre kerül sor. A török szultán Anglia lekötöttsége miatt Oroszországhoz fordult segítségért. Az Oszmán Birodalom a területi veszteségek mellett önállóságának és függetlenségének veszélyeztetettsége miatt közelített Oroszországhoz, utóbbi pedig a Közel-Keleten elért eredményeit, befolyását kívánta biztosítani a térségben. Pál – II. Katalin expanziós külpolitikájától eltérően – jó viszony fenntartására törekedett a Portával. 1799. január 3-án orosz–török szerződést írtak alá. A szerződő felek lezárták a Fekete-tengert és szorosait, Oroszország pedig

garantálta az Oszmán Birodalom szuverenitását. A szövetséghez később több állam is csatlakozott, így létrejött az újabb koalíció Napóleon ellen. Az orosz–török együttműködés sikereit mutatta a Jón-szigetek visszafoglalása a franciáktól, valamint a Hét Sziget Köztársaság megszervezése. Az orosz flotta földközi-tengeri jelenléte Ausztria és Anglia oroszellenes magatartása miatt 1799 októberéig tartott. Pál halála után I. Sándor 1805 szeptemberében megújította a szerződést, és az 1806-ban kitört újabb orosz–török háborúig a térség viszonylagos békéje biztosított volt.

Az *Osztrák–orosz együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében* című tanulmányban az Oszmán Birodalom ellen irányuló orosz–osztrák szövetségek megkötésének története követhető nyomon. Az első szövetség létrehozására 1697-ben került sor, amelyet 1726-ban megerősítettek. 1746-ban Ausztria és Oroszország 25 évre szóló szövetségi szerződést írt alá. Ez az 1726-os szerződés folytatása és továbbfejlesztése volt. A szerző hangsúlyozza, hogy Pétervár és Bécs szövetsége a következő száz évben az orosz külpolitika alapja maradt. A két birodalom kapcsolatában voltak elhidegülési és szoros együttműködési szakaszok, a szövetség azonban mindkét fél számára hasznosnak bizonyult. Az 1774-es kücsük-kajnardzsi béke megkötése után Ausztria attól félt, hogy Oroszország további területi gyarapodása vagy befolyásának növekedése veszélyezteti Ausztria biztonságát. Oroszország szövetségese maradt, de igyekezett megfékezni annak keleti előrenyomulását. A 19. század első felében a Habsburg Birodalom passzívvá vált, és pozícióját az oszmán ügyek iránt aktív érdeklődést mutató Anglia foglalta el. A szerző I. Sándor 1815 utáni külpolitikájáról hangsúlyozza, hogy legfontosabb törekvése az volt a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa a korábban elért eredményeket, és a balkáni népek körében tovább erősítse a befolyását, illetve fenntartsa az európai egyensúlyt. A tanulmány bemutatja a kongresszusok korának a keleti kérdéshez kapcsolódó határozatait, majd I. Miklós külpolitikáját, és értékeli az 1833-ban Münchengrätzben aláírt orosz–osztrák, illetve orosz–porosz–osztrák szerződést. Az 1840-es évektől I. Miklós a keleti kérdésben az angol–orosz együttműködés megerősítésén fáradozott, az osztrákokkal való együttműködés az európai ügyekre szorítkozott.

A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején (1799–1806) című tanulmányból a 18. század végén a francia terjeszkedés miatt az orosz keleti politikában megjelenő új, átmeneti jellegű problémát ismerhetjük meg, a földközi-tengerit. Az 1799-es orosz–török szövetségi szerződést követően F. F. Usakov admirális a török flottával együttműködve a Földközi-tenger keleti medencéjéből és a Jón-szigetekről kiszorította a franciákat, A. V. Szuvorov pedig Itáliában aratott győzelmeket. A szerző áttekinti az orosz külpolitikát I. Sándor uralkodásának első éveiben, egészen a Porta 1806. tavaszi hadüzenetéig. Az oroszok a tengerszorosok kérdését, a Földközi-tenger keleti medencéjének problémáit, a Balkán-kérdést is sikerrel kezelték a Törökországgal kötött szövetség keretein belül. Az orosz–török viszony megromlásához és a háborúhoz a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások vezettek. Az orosz kabinet az orosz–török viszony átgondolására kényszerült, és az új program kidolgozására a tilsiti béke (1807. június 25.) után került sor.

Bodnár Erzsébet a 18–19. század folyamán a Török Birodalom birtokainak felosztására irányuló számos tervezet közül külön figyelmet szentelt Napóleon 1807. júniusi elképzelésének, amelyet Tilsitben mutatott be I. Sándornak *(Az „ottomán örökség" a francia–orosz tárgyalásokon, 1807–1808)*. A tilsiti tárgyalások azt mutatják, hogy a keleti kérdés volt az egyetlen terület, ahol a francia és az orosz hatalom a korábbi évek véres háborúinak lezárása után közeledett egymáshoz. A Török Birodalom felosztásáról nem született írásos megállapodás, csak arról döntöttek, hogy a keleti kérdés fontos problémáit később tárgyalják meg. A dokumentumok szerint Oroszország nem kívánta a Török Birodalom teljes felosztását, de a részleges felosztás gondolatát nem vetette el. Tilsit nem hozta meg Oroszország számára az óhajtott eredményeket az Oszmán Birodalom részleges felosztása tekintetében, a keleti kérdést érintő cikkelyek inkább Franciaország számára voltak előnyösek. Az „ottomán örökségen" való osztozkodás fontos téma maradt Franciaország és az Orosz Birodalom között, és az 1808-as erfurti találkozóig több stádiumon ment keresztül. A tanulmány felvázolja ezeket a kulcspontokat, és kiemeli, hogy a Török Birodalom felosztását maga Napóleon sem akarta. Az 1808 elején Pétervárott folytatott tárgyalások burkolt célja francia részről az volt, hogy Oroszországot keleten egy elhúzódó konfliktusba hajszolja bele. Oroszország Napóleon keleti szándékait igyekezett kipuhatolni. Az erfurti találkozó megváltozott politikai körülmények között zajlott le, amikor a francia császár számára különösen fontos volt az oroszokkal való szövetség. Így Oroszország a tilsitinél jóval eredményesebb megállapodást írhatott alá. Az Orosz Birodalom Törökország részleges felosztásával szerezte meg az óhajtott területeket, és elérte, hogy a teljes felosztás kérdését elodázzák. Erfurt után az orosz külpolitika követendő elvévé vált az Oszmán Birodalom integritásának megőrzése, és az állam teljes felosztását javasló tervezetek megvitatása elől kitért, mivel francia csapdát látott benne.

A kötet legátfogóbb munkája az *Oroszország keleti törekvései, 1792–1830* címet viseli. II. Katalin uralkodásától I. Miklósig tekinti át az orosz diplomácia és külpolitika akcióit a keleti kérdésben, valamint a háborúkat és az azokat lezáró békéket. A kiadvány keleti kérdéssel foglalkozó részét *A keleti (krími) háború (1853–1856)* című tanulmány zárja. Bodnár Erzsébet felhívja a figyelmet arra, hogy a háborút egy sor probléma eredményezte, voltak politikai, ideológiai és gazdasági okai, és a Közel-Kelethez,

valamint a Balkánhoz fűződő nagyhatalmi érdekek összeütközéséből fejlődött ki. Források alapján azt állítja a szerző, hogy az oroszoknak konkrét és határozott elképzelésük volt a keleti kérdésben, és I. Miklós komolyan vette az ügyet, ezzel szemben III. Napóleon csupán jó lehetőséget látott a szent helyek körüli vitában, amely révén Franciaország tovább erősítheti nagyhatalmi pozícióit. A tanulmány részletesen bemutatja az orosz diplomácia törekvéseit (főként A. Mensikov herceg konstantinápolyi tárgyalásait), a nyugati államok magatartását, majd a nagyhatalmak katonai és diplomáciai tevékenységét Abdul Medzsid szultán 1853. októberi hadüzenetétől egészen 1854 szeptemberéig, a szövetségesek partraszállásáig Jevpatotijnál, amely az addigi történelem legnagyobb partraszállása volt.

A *Mazzini, a szlávok és a keleti kérdés* című dolgozat szervesen illeszkedik a korábbi, a keleti kérdéssel közvetlenül foglalkozó tanulmányokhoz, ugyanis a szláv probléma a keleti kérdés részeként fokozatosan európai problémává nőtte ki magát, és fontos helyet foglalt el a nagyhatalmi politikában. A kis szláv nemzetek, illetve államok kezdték kialakítani identitásukat, az önálló államiságra vágyakozó Itália pedig megértőnek mutatkozott a függetlenséget és autonómiát követelő déli szlávok törekvései iránt. Ausztria Itália és a szláv államok közös ellenségének számított. A Risorgimento korszakában a szlávok iránti érdeklődés elsősorban a lengyelek iránti szimpátiában nyilvánult meg. Bodnár Erzsébet figyelmeztet arra, hogy a forradalmárok hírében álló lengyelekkel az itáliaiak nem akartak túlságosan szoros kapcsolatba lépni, nehogy kiváltsák a nagyhatalmak (főként Oroszország) ellenszenvét. Az itáliai államok számára I. Sándor határon túli alkotmányos diplomáciai törekvései – amelyek az itáliai államok számára megfelelőbbnek és előnyösebbnek tűntek, mint a szomszédos nagyhatalmaké – és az itáliai ügyek iránti érzékenysége a nagy távolság ellenére életben tartotta az oroszok iránti érdeklődést. Az itáliaiak lelkesedését I. Miklós hűtötte le az 1830–1831-es és az 1848–1849-es forradalmak leverésével. Bodnár Erzsébet részletesen bemutatja Mazzini Ifjú Itáliájának elképzeléseit, hangsúlyozva, hogy ebben a külpolitikai koncepcióban az olasz probléma és a keleti kérdés összekapcsolódott. A tanulmány végén a szerző Mazzini terveinek kritikáját adja, felhívja a figyelmet arra, hogy Mazzini egyenlete – ami szerint a nemzet = nép – sok ellentmondást tartalmazott, és a tarka etnikumú közép-kelet-európai népeknek nehéz volt ezt a koncepciót befogadni (tekintve, hogy homogén nemzet meglétét feltételezte az ország területén).

A *Magyar–orosz kapcsolatok a 19. században (József nádor és Alekszandra Pavlovna)* című tanulmány Alekszandra Pavlovna (II. Katalin unokája, I. Pál legidősebb lánya) és József főherceg, 1796-tól Magyarország nádora házasságának szentel figyelmet, az Oroszország és Ausztria közötti diplomáciai kapcsolatokra is kitérve. A két fiatal házassága egyedi esetnek tekinthető, mivel a Romanov- és a Habsburg-dinasztia között nemigen létesültek rokoni kapcsolatok. Az eljegyzésre 1799. március 3-án került sor a szentpétervári palotában, és ez az orosz–osztrák katonai szövetséget is szentesítette. A szerző párhuzamosan tekinti át az oroszok itáliai jelenlétének eseményeit és az esküvő előkészületeit. A házasságkötésre 1799. október 30-án került sor pompás ünnepségek keretében. Az ifjú pár december 2-án indult el Gatcsinából Bécsbe, és februárban érkezett meg Budára. Az orosz–osztrák kapcsolatok ugyan 1800 elejére megromlottak, de ez nem hatott ki a nádor és a főhercegnő magánéletére. Alekszandra Pavlovna rendkívül népszerű volt a magyarok körében, a fiatal pár fellendítette a kulturális életet. Alekszandra Pavlovna 1801. március 16-án hunyt el.

A Romanov-dinasztia „érdekes, eredeti, rejtélyes és ellentmondásos egyéniségéről" írt tanulmányból megismerhetjük I. Sándor trónra kerülése utáni intézkedéseit, reformjait és külpolitikájának jellemzőit, illetve ezek változásait (*I. Sándor: reformer és diplomata*). 1804-re a külpolitikai események miatt Sándor intenzív reformtevékenységének vége szakadt, az államigazgatás átalakításában, a jobbágykérdésben és az oktatásban megszületett néhány liberális reform. Sándor hatalomra jutásakor a belpolitikában jól körülhatárolt programmal rendelkezett, viszont nem voltak világos elképzelései az orosz külpolitikáról. A szerző ennek okait főként a nevelésében látja, a külkapcsolatokról alkotott korai nézeteit leginkább naivnak és idealistának értékeli. Sándor külpolitikai nézeteinek első tömör összefoglalását az a „Titkos utasítás" tartalmazza, amely alapján az orosz–angol szövetséget megkötötték 1805-ben. Első jelentősebb diplomáciai szerepvállalására a tilsiti és az erfurti tárgyalásokon került sor. Az 1802-ben felállított modern külügyminisztérium és a főként külföldiekből álló diplomáciai testület egyre eredményesebben működött. 1815 után a cár a kongresszusok munkájában aktívan részt vett, az európai béke híve volt, és Oroszországot a béke megőrzésének szolgálatába állította. Bodnár Erzsébet szerint ekkor már Sándor elképzelései nem voltak naivak, jól érzékelte az Orosz Birodalom új helyzetét és erejét a nemzetközi kapcsolatokban. Az 1820-as évek forradalmi mozgalmai miatt Metternich osztrák kancellár befolyása alá került. A görög kérdésben végül a görögök megsegítése mellett döntött, és ennek előkészítésére utazott a Krímbe. 1825 novemberében Taganrogban bekövetkezett halála állította le az eseményeket.

A következő tanulmány a Giuseppe Garibaldi szicíliai hadjáratát követő orosz diplomáciai lépéseket veszi nagyító alá (*Garibaldi hadjárata és az orosz diplomácia*). II. Sándor és A. M. Gorcsakov orosz külügyminiszter is nyugtalan volt a marsalai partraszállás miatt, és szükségesnek ítélték Garibaldi azonnali visszarendelését. Torino igyekezett elhatárolódni Garibalditól, és megnyugtatni az orosz kormányt.

II. Sándor a hagyományosan jó orosz–nápolyi kapcsolatok miatt nem zárkózott el a nápolyi király megsegítésétől sem. Oroszország a dél-itáliai eseményeket Franciaországgal egyetértésben és annak támogatásával kívánta megoldani, ám III. Napóleon hallgatásba burkolózott. 1860. június 28-án P. Kiszeljov személyesen tárgyalt III. Napóleonnal, de a francia uralkodó konkrét elképzelését a nápolyi üggyel kapcsolatban nem sikerült kideríteni, csak annyit, hogy Franciaország kitart a be nem avatkozási politika mellett. A francia külpolitikát valójában a keleti kérdés érdekelte, melyben az angol egyetértésre nagy szüksége volt. Így a francia politika leblokkolta az orosz aktivitást, és az orosz uralkodó csak erkölcsi támogatásáról biztosíthatta II. Ferencet. Az orosz kabinetnek figyelnie kellett arra, hogy Franciaországgal megőrizze a jó viszonyt, mivel számított rá a krími háborút lezáró párizsi béke revideálásában. A Nápoly–Szicíliai Kettős Királyság összeomlása után Oroszország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Piemonttal, a kapcsolatok helyreállítására csak 1862 nyarán került sor.

Összességében elmondható, hogy a Bodnár Erzsébettől megszokott magas színvonalú, forrásokon és külföldi kutatómunkán alapuló kiadvány látott napvilágot, melyet érdemes megismernie a téma iránt érdeklődő minden olvasónak.

Bodor Mária

LORENZ M. LÜTHI

THE SINO-SOVIET SPLIT. COLD WAR IN THE COMMUNIST WORLD

(A kínai–szovjet szakítás. Hidegháború a kommunista világban)

Princeton, Princeton University Press, 2008. 375 p.

A kínai–szovjet szakítás döntően meghatározta a hidegháború alakulását. A témának terjedelmes szakirodalma van, ám Lorenz M. Lüthi az első kutató, aki kínai, orosz, amerikai és kelet-európai levéltári dokumentumok ismeretében elemzi a folyamatot. A korábban megjelent munkák nagy része vagy az események idején, vagy rövidebb-hosszabb idővel azok után, de még a levéltári források feldolgozása nélkül jelent meg. A svájci történész bőséges szakirodalomra és hatalmas levéltári munkára alapozva, tíz fejezetben tárja elénk a kínai–szovjet szakítás kibontakozó drámáját, számba veszi az 1956–66 közötti évtized minden fontos eseményét, amelyekről az eddig ismertnél jóval árnyaltabb képet rajzol fel.

A könyv elsősorban Kínáról és Mao Ce-tungról szól, a kínai–szovjet kapcsolatokat Mao kínai és nemzetközi vezetői ambíciói, illetve a vezető szerepért folytatott küzdelme szempontjából elemzi. Lüthi eljárása helyénvaló, hiszen elsősorban Mao helyzete és tevékenysége határozta meg a kínai–szovjet viták folyamatát és kimenetelét.

Mivel a kapcsolatok megrontásában Kína játszotta a kezdeményező szerepet, és az összeomlás folyamatát is jórészt Peking irányította, az is elfogadható, hogy a szerző csekély figyelmet szentel a szovjet belpolitikának. A Szovjetunió belső hatalmi viszonyait és a külpolitikai fejleményeket, például a szovjet–amerikai közeledés vagy a szovjet szövetségi politika részleteit csak a Kínához való viszonyukban tárgyalja, gyakran csak a kínai válaszlépések tükrében. A szovjet belső helyzet részletesebb bemutatása érthetőbbé tette volna a Moszkva lépései mögött meghúzódó megfontolásokat.

Lüthi fő tétele, hogy a szakítás fő oka az ideológiában keresendő. Azt csak mellékes körülménynek tekinti, hogy a szakítást számos tényező összjátéka eredményezte, többek között kínai és szovjet belpolitikai okok, a szovjet–amerikai közeledés, a kínai diplomácia kudarcai, a másik lépéseinek vagy elképzeléseinek információhiányból származó vagy kommunikációs problémákból adódó félreértése, és hogy mindezt sajátosan alakította a szovjet és a kínai vezető személyes ellentéte. Felsorolja az összes főbb tényezőt – a kínai gazdasági gondoktól a vezetésen belül dúló küzdelmekig, valamint a szuverenitás kérdésétől a szovjet–kínai viszony egyenlőtlen voltáig –, amelyek hozzájárultak Mao ideológiai radikalizálódásához, de érvelését fejre állítva azt állítja, hogy maga az ideológia megváltozása volt a szakítás oka.

Kétségtelen, hogy Mao saját céljai érdekében alakította és használta fel az ideológiát. Teljesen elfogadható Lüthi álláspontja, amely egyben a kínaiak véleménye is, hogy a szakításhoz vezető ideológiai vita az SZKP XX. kongresszusán, 1956 februárjában elhangzott Hruscsov-beszédekkel kezdődött. Mao Ce-tung először ezeket bírálta, 1956–57 folyamán egyre hevesebben. Mind radikálisabb érvelése abból a félelméből fakadt, hogy Sztálin bírálata nyomán az ő személyi nimbuszát is megkérdőjelezhetik, s akkor elveszítheti az ország vezetése fölötti totális ellenőrzését.

Félelmét olyan gazdasági gondok szaporították, amelyek hátterében rossz gazdasági döntései álltak. Az iparban és a mezőgazdaságban felszínre került súlyos torzulások a sztálini szovjet modell szolgai másolásának a következményei voltak. Lüthi maga is megállapítja, hogy a kínai–szovjet viszony megromlását az 1950-es évek közepén elindító fő probléma az ipar és a mezőgazdaság szerkezeti válsága, a Kína által átvett szovjet gazdaságfejlesztési modell következménye volt (41. o.). A kínai vezetést is elsősorban a gazdaságot érintő viták osztották meg. A Mao és vezetőtársai – többek között Peng Tö-huaj,

Liu Sao-csi, Teng Hsziao-ping és Csou En-laj – közötti konfliktusok hátterében főként a gazdasági problémákra javasolt különböző megoldási módok álltak.

Lüthi világos különbséget tesz az ideológia és az ideológia politikai eszközként való felhasználása között, és nem kerüli meg az alapvető kérdést: vajon a kínaiak őszintén hittek-e a kommunista ideológiában, vagy eszközként használták azt rövid távú politikai, sőt személyes célok elérése érdekében. A válasza az, hogy mindkettő igaz. Azt írja: mindkét vezetés őszintén marxista–leninista volt, és nincs arra bizonyíték, hogy az ideológiát álságosan, a marxista–leninista alapelvekkel ellentétes célok elérése érdekében használták volna fel (347. o.). Én máshová helyezném a hangsúlyt, ugyanis szerintem Mao és a pekingi vezetés elsősorban a saját céljai elérésén dolgozott, és ezeket kívánta harmonizálni a marxista alapelvekkel. Ez viszont azt jelenti, hogy az ideológia elsősorban eszköz volt a kínaiak számára, mint ahogy ez sok esetben nem volt másként a Szovjetunióban vagy a kelet-közép-európai szovjet csatlósállamokban sem. A marxizmus–leninizmusban való őszinte hit nem zárja ki ezen alapelvek felhasználását a nemzeti érdekeken alapuló bel- és külpolitikai célok elérésére. Jelen esetben a konfliktus forrása éppen az volt, hogy ezek a vélt vagy valós kínai érdekek a Szovjetunió hatalmi érdekei ellen voltak.

Példaként a szövetség létrejöttét említhetjük. A Maóval létrehozott szövetség megkötésekor Sztálint saját stratégiai, nemzetbiztonsági és gazdasági megfontolásai vezették („hogy gazdaságilag kihasználja a szövetségeseit", 39. o.). Maga a szerző is megállapítja, hogy Sztálin számára a szövetség olyan eszköz volt, amelynek segítségével megszerezhette azokat az engedményeket, amelyeket már 1945-ben megpróbált kicsikarni a Kuomintangtól (31. o.). Felsorolja azokat a merőben gyakorlati okokat, amelyekért Sztálin a gazdasági „együttműködésre" szavazott: a kínai stratégiai anyagokhoz és természeti kincsekhez, mezőgazdasági termékekhez és keményvalutához való hozzáférés. A Sztálin által a Kuomintangtól és a kommunista párttól kicsikarni kívánt engedmények között volt Talien és Lüsun bérleti joga, valamint a Liaotung-félszigeten található két kikötő és haditengerészeti támaszpont, illetve mandzsúriai és hszincsiangi bányászati, kőolaj-kitermelési és vasúti koncessziók megszerzése, emellett Külső-Mongólia, a Mongol Népköztársaság szuverenitásának kínai elismerése.

A stratégiai és gazdasági megfontolások a szövetség megkötéséről hozott kínai döntésben is kulcsszerepet játszottak. A szovjeteknek tett engedmények sok tekintetben hasonlítottak az imperialista hatalmak (a britek és a franciák mellett többek között a cári Oroszország) és a mandzsu Csing-birodalom között a 19. században létrejött egyenlőtlen szerződésekre. Ennek ellenére a szovjet–kínai szövetség fontos szerepet játszott Kína biztonságának garantálásában abban a három térségben, amelyekben az „amerikai imperialisták" is közvetlen érdekeltségekkel rendelkeztek: a Koreai-félszigeten, Tajvanon és Vietnamban. Legalább ilyen fontos, hogy Kínának a Szovjetunión kívül nem volt más jelentős forrása gazdaságának újjáépítéséhez és fejlesztéséhez. Vagyis Peking számára a szovjet–kínai szövetség minden vonatkozása, a pártkapcsolatoktól a katonai segítségnyújtáson át a gazdasági együttműködésig, az újonnan megalapított Kínai Népköztársaság modernizációját szolgálta, és azt, hogy Kína ismét világhatalommá válhasson (45. o.). A szorosabb katonai együttműködéssel szemben mutatkozó kínai ellenállás, ami különösen a Varsói Szerződés 1955-ös létrehozását követően jelentkezett (36. o.), szintén erre bizonyíték. Összességében elmondható tehát, hogy a szovjet–kínai szövetség létrejöttében fontos szerepet játszottak ideológiai motívumok is, a döntő megfontolások mindkét részről mégis elsősorban gyakorlati, stratégiai és gazdasági természetűek voltak. Ugyanez mondható el az 1960 végén végbement átmeneti közeledésről és a nyolcvanas évek végéről, amikor sor került a kapcsolatok rendezésére. Miért történt volna másként a szakítás esetében?

Lüthi az SZKP XX. kongresszusát nevezi meg mint az ideológiai viták forrását. Úgy érvel, hogy a kezdetben valódi elvi nézeteltérést Mao csak később használta fel eszközként saját céljai elérése érdekében. Véleményem szerint a Mao és a szovjetek közötti „elvi nézeteltérés" manipulatív jellege azóta kitapintható, hogy Mao lett a Kínai Kommunista Párt (KKP) első számú vezetője. A szakítás eredője ugyanis a szovjet és a kínai világkép különbsége, valamint a felek hasonló vezetői ambíciói és egyenlőtlen helyzete közötti ütközés. Lüthi a kínaiak ideológiailag torzult világnézetéről ír (348. o.), én azonban azt hangsúlyoznám, hogy a hagyományosan Kína-központú világkép volt az, amely nem fért össze a hidegháború logikájával, amelyben csak két tábor létezett, élükön a két szuperhatalommal.

Lüthi a két szövetséges partnernek a nemzetközi rendszerben elfoglalt egyenlőtlen helyzetét csupán adalékként, a szakítás egyik okaként említi (349. o.). Véleményem szerint ez volt a problémák gyökere. Peking éppen a viszony egyenlőtlen volta miatt nem érezte jól magát a szövetségben. A kínai–szovjet viták jellegét, módszereit és kimenetelét az határozta meg, hogy Kína nem fogadta el a „fiatalabb testvér" státust. Kína korábban évszázadokon keresztül a civilizált világ közepe volt, amely a 19. század közepén megszégyenítő vereségeket szenvedett az imperialista hatalmaktól. 1949-ben, a Kínai Népköztársaság (KNK) megalakulásakor, amikor Mao kijelentette, hogy a „kínai nép talpra állt", azt is hozzátette, hogy a „hatalmas, bátor és szorgos" kínai népnek meg kell szabadulnia a külföldi elnyomástól. Az egyenlőtlenség és a kisebbrendűségi érzés kibékíthetetlen ellentétben állt a központiságon és a kulturális felsőbbrendűségen alapuló hagyományos kínai világnézettel. 1956–57-ben Mao ezért akarta megnövelni Kína befolyását a szocialista világban (65. o.), 1956 végén a KNK ezért kérte arra a Szovjetuniót, hogy

tegye lehetővé a szorosabb külpolitikai koordinációt, az információcsere javítását, valamint a szovjet és kínai vezetők közötti személyes kapcsolatok erősítését (64. o.), és 1964-ben Mao ezért jelentette ki, hogy a KNK sosem adta meg magát, és a szovjet nagyhatalmi sovinizmusnak sem fog behódolni (289. o.).

A kapcsolat egyenlőtlen jellege több vonatkozásban is tetten érhető. Jelentős volt a különbség a két ország gazdasági és katonai erejében, különböztek stratégiai céljaik, más volt a nemzetközi életben elfoglalt helyük, nem voltak egy szinten sem térségbeli, sem nemzetközi elkötelezettségeik. Lüthi rámutat, hogy a két állam katonai ereje és nemzetközi befolyása az évtized folyamán sosem volt összemérhető egymással. Mao országa messze elmaradt a Szovjetunió mögött a haditechnikában éppen úgy, mint gazdasági teljesítményét illetően. A keserű valóság szemben állt Mao vezetői törekvéseivel (Lüthi szerint „megalomániájával"), de ez nem akadályozta meg a kínai vezetőt abban, hogy helyet követeljen országának a Szovjetunió mellett, sőt inkább előtte, de semmiképpen sem mögötte.

A kapcsolat egyenlőtlen jellegének elemzésekor Lüthi azt hangsúlyozza, hogy miközben a szovjet–kínai szövetség létrejötte az új Kína számára döntő jelentőségű pillanat volt, a Szovjetunió számára Kína csak egy volt politikájának sikerei között, ezért amikor a nézeteltérések napvilágra kerültek, Moszkva nem törődött a partnerség fenntartásával (12. o.). A szerzőnek ezzel a megállapításával nem értek egyet. Véleményem szerint Moszkvának mindvégig fontos volt Kína szövetsége. Minden szovjet vezető, Hruscsovtól Brezsnyeven át Gorbacsovig, a Szovjetunió és Kína közötti együttműködésre szólított az imperializmus ellen folytatott eredményes küzdelem érdekében. A gondot az okozta, hogy a szovjetek „természetesen" csak úgy tudták elképzelni Kína részvételét az antiimperialista egységfrontban, hogy a küzdelem irányítója Moszkva legyen. Ez pedig egyre kevésbé volt tolerálható Peking számára. Ilyen körülmények között a szovjeteknek azt kellett megfontolniuk, vajon megéri-e nekik a Kínával fenntartott együttműködés, ha az a többi kötelezettségük rovására megy. Később viszont már az volt a kérdés, vajon Kína hajlandó-e egyáltalán a Szovjetunióval való kapcsolatok fenntartására.

Példaként megemlíthetjük a Kínának nyújtott szovjet támogatás kérdését. A könyv által tárgyalt évtizedben a szovjetek még az „ideológiai" viták 1960-as nyilvánosságra kerülését követően is támogatták Kínát. A negyvenes évek végén Maónak szüksége volt a tetemes szovjet segítségre a Kuomintang legyőzéséhez. A KNK megalakulását követően kért és kapott is szovjet tudományos és technológiai segítséget. Szovjet támogatás nélkül Mao nem tudta volna véghezvinni terveit, kezdve hatalmának az egész országra történő kiterjesztésétől a nemzeti szuverenitás helyreállításáig és Kína felemeléséig az egykor volt regionális és globális központi hatalmi státusba. Ennek eléréséhez egységre szólított Moszkvával, és igényelte a szovjet tanácsadók és szakértők kínai jelenlétét. Lüthi helyesen állapítja meg, hogy Peking akkor választotta az együttműködést, amikor szüksége volt Moszkva támogatására (198. o.). Moszkva az internacionalizmus és a barátság jegyében meg is adta az igényelt támogatást. 1960-ra azonban a KNK kimerítette a Szovjetunió által felajánlott katonai és gazdasági segélyeket, a kínai atomprogram szovjet támogatása a végéhez közeledett, és a gazdasági kapcsolatok is egyre hanyatlottak. Mao mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a Szovjetunióval megkötött antiimperialista szövetség kifulladt (152. o.). Ahogy a szovjet gazdasági, katonai és technológiai segély egyre kisebb jelentőséggel bírt Kína fejlődése szempontjából, Mao úgy érezhette, hogy a keze egyre kevésbé van megkötve, és már nem köteles megfelelni a szovjet elvárásoknak, nem kell betartania az együttműködés Moszkva által diktált feltételeit. Mao ugyan továbbra is kereste az együttműködés lehetőségeit, elsősorban a hadiiparban, de folyamatosan feszegette a szovjetek tűréshatárát, és egyre újabb kérdéseket vont be a vitába.

Moszkva annak ellenére sem állította le a kínai iparnak nyújtott támogatást, hogy Peking egyre konfrontatívabb politikát folytatott a Szovjetunióval szemben. Néhány hónapos munkákra még azután is érkeztek szovjet szakemberek Kínába, hogy 1960 augusztusában a Szovjetunió az összes szakértőjét kivonta a KNK-ból. Végérvényesen csak akkor álltak le a beutazások, amikor az év októberében a KNK egyoldalúan felfüggesztett minden szerződést. A Szovjetunió a kínai atomprogramban való kutatási együttműködést is csak 1960-ban szüntette meg. Sőt a szovjet segítségnyújtás 1960 után is folytatódott. Az új MIG–21-es vadászgépek terveit a Szovjetunió 1962-ben adta át Kínának. 1962 nyarán a szovjetek az otthoni élelmiszerhiány ellenére egy kölcsönszerződés keretében gabonát és cukrot kínáltak Kínának. Moszkva tehát mindaddig támogatta Kínát, amíg azt nem érezte, hogy a „megbízhatatlan" kínaiaknak nyújtott segítség saját érdekeit és más kötelezettségeit fenyegeti.

Az ötvenes években Mao erősen függött a szovjet segítségtől, ezért kisebb volt a mozgástere az erősebb szövetséges által meghatározott keretek között. Ennek következtében a nemzetközi kapcsolatokban vitt helyes irányvonal kérdése nem került a kínai–szovjet nézeteltérések középpontjába. A hatvanas évekre azonban, amikor Mao már rájött arra, hogy a szovjet támogatás már nem hoz elegendő hasznot saját céljai eléréséhez, egy percig sem habozott, hogy feláldozza azt. Ekkor kezdte el nyíltan hirdetni, hogy Kínának központi helyet kell elfoglalnia a kommunista világban. Azt hangsúlyozta: Kína arra rendeltetett, hogy vezető szerepet töltsön be a szocialista táborban és a nemzetközi kommunista mozgalomban.

Lüthi a kínai–szovjet nézeteltérések ideológiai alapjaként a békés egymás mellett élést (általában az imperializmussal és különösen az Egyesült Államokkal) említi. Nyilvánvaló, hogy az enyhülés politikája

a Szovjetunió számára fontosabb volt, mint Kínának. Ennek azonban nem elsősorban ideológiai okai voltak. A stratégiai és gazdasági megfontolások legalább olyan fontosak voltak a békés egymás mellett élés különböző, szovjet és kínai megítélésekor.

A szovjet vezetésnek érdekében állt a közeledés az Egyesült Államokhoz, mivel nyilvánvalóvá vált számára, hogy a hidegháborús ellentét jelentősen megterhelte a szovjet gazdaságot (47. o.). Kína számára ugyanakkor az Egyesült Államok fenyegetést jelentett, egyrészt közvetlen biztonsági szempontból, másrészt azért, mert hozzájárulhatott az ország megosztottságának fenntartásához. A nemzeti szuverenitás és a területi integritás a KKP számára a legfontosabb, az állampárt hazai és nemzetközi legitimitását alapjaiban meghatározó célok közé tartozott. A kínai vezetés nem tekinthette Kína nemzeti érdekeit szolgáló lépésnek a közeledést egy olyan nagyhatalomhoz, amely katonákat állomásoztat Tajvanon és a térségben. A szovjet stratégiai cél – a Nyugattal fennálló feszültség enyhítése – szemben állt Mao azon szándékával, hogy megszerezze az USA által támogatott Tajvan feletti fennhatóságot. Peking tehát egy stratégiai kérdés, a Tajvan miatt megromló kínai–amerikai viszony következtében nem támogatta a békés egymás mellett élés szovjet politikáját.

Hruscsov két, egymással szembenálló stratégiai célt egyszerre kívánt elérni. Egyrészt fenn akarta tartani a partneri kapcsolatot az egyre kiszámíthatatlanabb, harcosan antiimperialista kínaiakkal, miközben érvényre akarta juttatni az enyhülés politikáját a fő riválisával, az Egyesült Államokkal fenntartott viszonyában. Mao a szovjet–amerikai közeledésből azt a következtetést vonta le, hogy a szovjet–kínai szövetség többé semmiféle haszonnal nem jár a KNK biztonsága és gazdasági fejlődése számára. Az értékelések különbsége a két ország globális helyzetének különbségeiből adódott.

A két szövetséges partner egyenlőtlen helyzetének egy másik következménye a katonai doktrínák különbsége. A kínai politika 1958-ban bekövetkezett általános radikalizálódása legalább annyira oka, mint következménye a különböző stratégiai megfontolásoknak. A Szovjetunió a KNK-t – Kelet-Európához hasonlóan – biztos, alárendelt partnernek tekintette. A szovjet vezetés ezért teljes lelki nyugalommal tett olyan katonai együttműködésre (közös tengeralattjáró-flotta létrehozására) javaslatot, amely bántotta a kínaiaknak az ország szuverenitására vonatkozó érzékenységét. Az 1958-as szovjet javaslat elutasítása az önerőre támaszkodó, önálló kínai honvédelmi elképzelések egyik első egyértelmű megnyilvánulása volt. Ekkor már semmiféle együttműködés nem illett bele Kína katonai doktrínájába. Mao ellenzett mindenféle külső kontrollt tengeralattjáró-flottája fölött, amelynek lehetséges feladatai között Tajvan felszabadítása is szerepelt (93. o.).

Az önálló kínai katonai doktrína nemzetközi vonatkozásaira jó példa a Vietnam kérdésében kialakult nézeteltérés. A vietnami háború kapcsán Peking és Moszkva között kialakult versengés és vita elemzése lehetőséget nyújtott volna annak az állításnak a bizonyítására, hogy a Vietnam körül kialakult szovjet–kínai szembenállás mögött a nemzeti érdekek konfliktusa – Kínának azon szándéka, hogy kizárja a szovjet befolyást (336. o.) – húzódott meg. Lüthi csak annyit ír, hogy a térség legnagyobb országaként Kína úgy igyekezett megjelenni, mint a természetes vezető (304. o.), de nem teszi hozzá, hogy ez a természetes vezető szerep évszázados hagyományokra tekint vissza, mivel a mai Vietnam területe az ókortól kezdve a kínai érdekszféra és kulturális befolyási övezet részét képezte. Véleményem szerint a kínai lépések mögött az a félelem húzódott meg, hogy a Szovjetunió a háborút a saját céljaira kívánja felhasználni, és hogy a szovjet részvétel lehetővé teheti Moszkva számára a Hanoi külpolitikája fölötti ellenőrzést. Ha a kínaiak együttműködtek volna a szovjetekkel, hagyományos érdekszférájuk a katonailag erősebb partner akaratának lett volna alárendelve. Nyilvánvaló, hogy az ideológiai vitákra történő hivatkozás kínai részről csak ürügy volt az együttműködés elutasításához.

Lüthi érvrendszerének különösen erős és meggyőző eleme a Mao bel- és külpolitikai megfontolásai közötti szoros összefüggés tárgyalása. A kínai–szovjet szakítást az események logikus láncolataként mutatja be, amely abból eredt, hogy Mao saját belpolitikai érdekeinek eléréséhez hajlandó volt kockára tenni a szovjet–kínai szövetséget is (86. o.). 1956 után Mao kétfrontos (hazai és nemzetközi) harcot folytatott, amelynek célja az volt, hogy ideológiai köntösbe bújtatott taktikai lépéseivel biztosítsa a maga számára a vezető szerepet a hazai és a nemzetközi kommunista mozgalomban. Az utóbbi, vagyis a Peking és Moszkva közötti hatalmi vetélkedés volt az, ami a hatvanas évek közepére a kínai–szovjet szakításhoz vezetett. 1962-re Mao már úgy érezte, hogy a partnerség ellenőrzött összeomlása sokkal nagyobb haszonnal kecsegtet számára, mint a Moszkvával fenntartott kapcsolat megújítása (244. o.). Másrészt a külpolitikában aratott ideológiai győzelem fegyverként szolgált az elnök számára a belpolitikai problémák megoldásához is. A szerző megállapítja, hogy ilyen körülmények között a szovjetek vagy a Romániához hasonló kívülállók bármiféle arra irányuló kísérletei, hogy véget vessenek az ideológiai támadásoknak, kudarcra voltak ítélve (300. o.).

A történet általában véve nem ismeretlen, de az újonnan kutathatóvá vált források felhasználásával a szerző fontos részletekkel színesíti a képet, és jól megalapozott kapcsolatokat hoz létre a kínai külpolitika lépései és a belpolitikai folyamatok, valamint a hazai megfontolások és a külpolitikai lépések között. Lüthi Mao külpolitikai lépéseinek nem csupán a hazai hátterét tárja fel, hanem a belpolitikai

céljait is. Részleteiben is kibontakozik előttünk a radikális Mao és a legfelső vezetés mérsékeltebb tagjai közötti folyamatos hatalmi harc, és az, hogy Mao a szovjetellenességet hogyan használja fel eszközként a belpolitikai küzdelmekben. Véleményem szerint a 7. fejezet végén Lüthi a kínai–szovjet szakítás lényegét ragadja meg, amikor azt írja, hogy Mao belpolitikai célok érdekében segítette elő a kínai–szovjet viszony megromlását (244. o.).

Nem csak a kínai szovjetellenes propaganda szolgált belpolitikai célokat. Mao taktikájának az is a részét képezte, hogy külső válságokat használjon fel hazai célok elérése érdekében. E közvetlen kapcsolat legfényesebb bizonyítéka a nagy ugrás meghirdetését közvetlenül megelőző második tajvani válság, illetve a második kínai–indiai határháború, amit a szocialista nevelési mozgalom megindítása követett. A forradalmi Kubát támogató és a defetista Szovjetuniót elítélő tömegtüntetések minden kétséget kizáróan Mao azon kísérleteihez tartoztak, hogy tovább erősítse a kínai tömegek forradalmi öntudatát (228. o.).

Számos esetben a szovjetek és szövetségeseik kritikája valójában Mao kínai kritikusai ellen irányult. Az elnök számára a kelet-közép-európai pártokkal való konfrontáció az 1962–63 folyamán lezajlott pártkongresszusokon, illetve a szovjetellenes polémia 1963–64-ben ugyanazt a belpolitikai célt szolgálta: hogy nyomást gyakoroljon hazai ellenzékére, valamint hogy fenyegetettnek érzett politikai felsőbbrendűségét továbbra is biztosíthassa (300. o.).

Mao folyamatos ideológiai és politikai radikalizálódása belpolitikai kérdések eredményeként következett be. Ilyen volt például személyes felelősségének tagadása az 1959–61 közötti éhínségek kapcsán (159. o.), vagy az olyan nemzetközi következményekkel járó belpolitikai kérdésekben, mint a tibeti kérdés és az annak következtében kibontakozó kínai–indiai és szovjet–kínai vita (347. o.). Mao nemzetközi ügyekben tanúsított kompromisszumra képtelen hozzáállása is belpolitikai célt szolgált: ha elérte a nemzetközi vezető szerepet, akkor ki merne szembeszállni vele otthon? (285. o.)

Lüthi megmutatja, hogy a Szovjetunióval kapcsolatban a kínai sajtóban jelentkező hangnemváltások – az ellentétek hangsúlyozása, illetve a közös pontok kiemelése – a belső hatalmi egyensúly függvényében alakultak. Maónak a kapcsolatok megrontásában betöltött kulcsszerepét az a tény is bizonyítja, hogy 1961–62-ben, amikor az elnök átmenetileg meghátrálásra kényszerült, vezetőtársai felismerték, hogy Kína belpolitikájának szüksége van a külpolitika radikalizmusának csökkentésére, és sokkal békülékenyebb hangot ütöttek meg. Mao 1962. nyári visszatérése azonban egyben az ideológiai radikalizmus visszatérését is jelentette. Az új jelszó, a *fanxiu fangxiu* („Lépjünk fel a [külföldi] revizionizmus ellen, és akadályozzuk meg a [hazai] revizionizmus [terjedését]!") volt az első alkalom, amikor a kül- és belpolitika nyíltan és közvetlenül összekapcsolódott. Mao tehát politikai és ideológiai eszközként használta a Hruscsovval szembeni elégedetlenségét arra, hogy támadja a reformer Liu Sao-csit és Teng Hsziao-pinget (244. o.). Lüthi véleménye szerint a kínai vezetés reformszárnyának 1962-es veresége döntő fordulatnak bizonyult, ahonnan azután egyenes út vezetett a kulturális forradalomig (222. o.).

Hruscsov 1964-es leváltásának legfontosabb kínai belpolitikai következménye a Mao ellenzéke elleni üldözések megindulása volt. A szovjet vezető bukását követően Mao beszédeiben és írásaiban összekapcsolta belső ellenzékét és a szovjet revizionizmust. Sőt Lüthi szerint a szovjet–kínai pártkapcsolatok 1966. márciusi végleges megromlása is belpolitikai célokat szolgált (285. o.). Az egyre konfrontatívabb kínai viselkedés a külpolitikában szoros kapcsolatban volt a kulturális forradalom gyors hazai kibontakozásával (298. o.).

Mindezekből jól látható, hogy Mao leghatékonyabb fegyvere a szó volt. Mao különleges tehetséggel volt képes a propagandát saját céljai érdekében felhasználni. Élvezte a jelszavakkal folytatott harcot, ez volt az a fegyver, amelyhez a legjobban értett. Pszichológiai hadviselést folytatott hazai ellenfeleivel szemben éppen úgy, mint a szovjet vezetés és személyesen Hruscsov ellen. Otthon arra használta az ideológiai érveket, hogy megvédje saját pozícióit, és hogy elhallgattassa a pártvezetésben meglévő ellenzéki hangokat. A legtöbb esetben, mint például 1959-ben Lusanban vagy 1962-ben Pejtajhoban, kizárólag retorikai eszközökkel támadt ellenzőire. Egyetlen címke megváltoztatásával, a jobboldali opportunizmus helyett a kínai revizionizmus kifejezés bevezetésével, minden hazai kritikusát képes volt beszorítani a revizionista kategóriába (222. o.). Ehhez hasonlóan a kapitalizmus restaurációjával való fenyegetés szintén olyan retorikai fegyver volt a kezében, amellyel az ő elveivel ellentétes nézeteket vallókat diszkreditálta (211. o.).

Az is a történethez tartozik azonban, hogy kellő katonai és gazdasági eszköz hiányában Mao csak szavakkal tudott küzdeni a Szovjetunió ellen. Miközben Hruscsov erősen hitt a nyers erő alkalmazásában, Mao kitartott az ideológiai helyesség mellett, így próbált nyomást gyakorolni a szovjet vezetőkre (192. o.). A propaganda volt gyakorlatilag az egyetlen eszköz, amellyel a kínai vezetők harcolni tudtak az ellen az ország ellen, amely szerintük nem érdemelte meg a szocialista tábor és a nemzetközi kommunista mozgalom vezető szerepét. Az ideológiai háború volt Mao számára az egyetlen járhatónak tűnő út a nagy cél eléréséhez: hogy kínai vezető szerepét megtartva a nemzetközi porondon tekintélyt szerezzen Kínának és önmagának. Lüthi azt bizonyítja, hogy Mao nem volt hajlandó kompromisszumokra: válságokat és

ellenségeket kreált, és sosem tétovázott, ha a jobb tárgyalási pozíció érdekében életeket kellett feláldoznia. A kínai–szovjet szakítás azonban Mao harcának csupán egy része volt, a kínai–szovjet ideológiai viták eszközként szolgáltak a vezetésért folytatott harcában otthon és a nagyvilágban.

Az ideológiai köntösbe bújtatott keserű hatalmi harc 1957-ben a gazdasági fejlődés sebességét érintő barátságos nagyotmondó versennyel kezdődött (76. o.). 1960 után, amikor Mao számára világossá vált, hogy Hruscsov túl van hatalma csúcsán, a rendelkezésére álló összes eszközzel azon dolgozott, hogy felgyorsítsa a bukást. 1964-ben Mao maga is bevallotta, hogy „minden túlzás ... csak üres beszéd volt, hogy Hruscsovot egy kicsit idegesítsük" (277. o.).

Mao hozzáállásából következően minden adódó lehetőséget kihasznált az ellentétek szítására és a feszültség keltésére a szovjetekkel fenntartott viszonyban. Azt, hogy a szovjetek előszeretettel alkalmazzák a kemény kéz politikáját, és hogy Moszkva gyakran érzéketlen volt a pekingi aggodalmak iránt, egyetlen kínai vezető sem szerette. Ennek köszönhetően a kínai vezetés tagjai, köztük a maói radikalizmust ellenző Liu Sao-csi és Teng Hsziao-ping, egységesen léptek fel a szovjetekkel szemben. A kínai vezetők a szovjetek érvelésének egyes elemeit külön-külön cáfolták, és a cáfolatokat beépítették saját érvrendszerükbe, a szovjetellenes propagandába. A szovjet szakértők 1960 nyarán bekövetkezett visszahívását és az 1962–63-as kelet-közép-európai pártkongresszusokon napvilágra került nézeteltéréseket egyaránt felhasználták a Szovjetunió elleni újabb és újabb propagandatámadásokban. Még a kétoldalú kapcsolatoktól független nemzetközi események, mint például az U–2-es amerikai kémrepülőgép lelövése 1960-ban, az 1962-es kubai rakétaválság, vagy az olyan, Kína által kezdeményezett konfliktusok, mint az 1962-es kínai–indiai határháború is megadta Maónak a számára szükséges politikai lökést. Lüthi azonban nagyon helyesen megjegyzi, hogy ha Mao mindezt nem akarta volna kihasználni saját céljai elérése érdekében, egyiknek sem lett volna ilyen aránytalanul romboló hatása a szovjet–kínai viszonyra (350. o.).

A gazdaságfejlesztés elmélete körüli viták is csupán a kínai retorikai fegyvertár részei voltak. 1959 után, a nagy ugrás katasztrofális kimenetelét követően, amikor Kína már nem hivatkozhatott gazdasági sikereire, és nem mondhatta, hogy az ugrásszerű fejlődésnek köszönhetően majd előbb fog eljutni a kommunizmusba, mint a Szovjetunió, Mao nem használt gazdasági érveket a szovjetekkel folytatott vitájában. Mao retorikájában jól megfigyelhető váltás következett be. Érvrendszerében, amely megkérdőjelezte Hruscsovnak a szocialista táborban betöltött vezető szerepét, ezután már nem a gazdaságfejlesztés elmélete és a desztalinizáció kapta a fő hangsúlyt, hanem a világforradalom helyes útja. Egészen Mao 1976-ban bekövetkezett haláláig ez maradt a szovjet–kínai nézeteltérések központi kérdése (157. o.).

Végül csupán egyetlen formai kifogást említek: hiányolom a bibliográfiát. A szerző közöl ugyan egy forrásfeltáró tanulmányt, de ezt még akkor is keveslem, ha a teljes bibliográfia megtalálható a kiadó (és a szerző) honlapján, és onnan elektronikus formában letölthető. A szerző ezt az eljárást helyhiánnyal magyarázza, ami persze tudomásul vehető, ugyanakkor az olvasónak kényelmetlen a bibliográfia külön kinyomtatása.

Lorenz M. Lüthi alapvetően fontos könyvet írt, amely a jövőben a hidegháború e korszaka iránt érdeklődők számára megkerülhetetlen hivatkozási pont lesz, de amely a korszak kutatói között máris heves viták tárgya.

Vámos Péter

Számunk szerzői

Bodor Mária, doktorandusz, Debreceni Egyetem
Borhi László, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Fejérdy András, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Gyóni Gábor, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Kecskés D. Gusztáv, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Kovács Tamás, történész-levéltáros, Magyar Országos Levéltár
Peterecz Zoltán, adjunktus, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
Vámos Péter, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete